

MOHAY TAMÁS

A CSÍKSOMLYÓI PÜNKÖSDI BÚCSÚJÁRÁS

TÖRTÉNET, EREDET, HAGYOMÁNY

L'Harmattan

THE
JOURNAL OF THE
ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE
OF GREAT BRITAIN AND IRELAND
PUBLISHED BY THE
EDUCATION SOCIETY OF GREAT BRITAIN
AND IRELAND
LONDON

X 101.718

Mohay Tamás

A CSÍKSOMLYÓI PÜNKÖSDI BÚCSÚJÁRÁS

Történet, eredet, hagyomány

Nyitott könyv–L'Harmattan
Budapest, 2009

A könyv megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

© Mohay Tamás, 2009
© L'Harmattan, 2009
© Könyvpont Kft., 2009

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000753523

helle feltes - Kt

A képmellékletben található képek pontos adatait a képjegyzékben adjuk meg.

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T. / F.: 011.817.13.88

ISBN 978 963 236 170 3

A kiadásért felel Gyenes Ádám.
A sorozat kötetei megrendelhetők,
illetve kedvezménytel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14-16.
Telefon: 267-59-79
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

X 101718

A borítón a csíksomlyói Mária-szobor fényképét Mohay Tamás készítette;
az írott szöveg Kájoni János keze írása a Liber Niger Csíksomlyón őrzött példányában.

A szerző portréja M. Keresztes Ilona felvétele.

A borítóttervet Ujváry Jenő készítette.

A nyomdai előkészítés Kardos Gábor, a sokszorosítás a Robinco Kft. munkája.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

♦ Tartalom

Előszó	7
Bevezetés	11
1. A téma és a probléma	11
2. Népi vallásosság	15
3. Mária-tisztelet	19
4. Búcsújárás: rítus és dráma	23
I. Intézményes keretek	28
1. Katolikusok Csíkban	28
2. Ferences rend	37
3. Iskola, színháztársaság	45
4. Könyvtár, nyomda, kiadványok	50
5. Orgona	54
6. Plébánia	56
II. Források a búcsújárásról	58
1. Egyháziak	58
2. Ferencesek	64
3. Sajtó	78
Egyházi lapok	84
Ferences lapok	87
Világi lapok	90
Csík	90
Székelyföld	92
Erdély	93
Bukarest	94
4. Szakirodalom	96
5. Tárgyak	99
6. Képek	103
III. Eredettörténet	106
1. A „hargitai csata”	106
2. Történeti hitelesség	110
3. Szövegahagyományok	113
4. Értelmezés	119
5. A történet továbbélése	128

IV. Alakulástörténet	134
1. Korszakok	134
2. Kezdetek	136
1649	137
3. 1690–1780	139
4. 1780–1849	142
5. 1850–1919	149
6. 1920–1949	158
Újrakezdés	159
Megszilárduló hagyományrend	164
V. Résztvevők	177
1. Vonzáskör	177
2. Létszám	187
3. Csoportok	191
Körön kívüliek	194
4. Püspökök, egyházi méltóságok	200
5. Bukaresti magyarok	204
Előzmények	205
Előkészületek	209
Az első búcsújárás lefolyása	211
A folytatás	215
6. Moldvaiak	219
VI. Idő és szervezés	225
1. Szervezés, rendtartás	227
2. A búcsú ideje	242
Összefoglalás, kitekintés	251
Irodalom	259
Időrendi áttekintés	288
Képek jegyzéke	292
Képmelléklet	299
Táblázatok jegyzéke	
1. táblázat. Az áttekintett egyházi lapok	89
2. táblázat. Az áttekintett világi lapok	95
3. táblázat. Pünkösdkor eladott könyvek száma és értéke különböző években	144
4. táblázat. Donátorok Kájoni János Fekete könyvében	179
5. táblázat. Létszám-adatok a csíksomlyói búcsún 1780–1949	187
6. táblázat. Püspökök látogatásai a pünkösdi búcsún	201
7. táblázat. Az első bukaresti búcsújárók nevei 1900-ban	214

• Előszó

Csiksomlyó azon kitüntetett helyek közé tartozik, ahol nemzedékek hosszú sora óta megragadóan valósul meg a vallás egyik lényege, a földi-emberi világok találkozása a Szenttel. Hogy szent helyről van szó, ahhoz kétség sem férhet. Szent helyek azok, ahol az embereknek – egyéni és közösségi keretben egyaránt – kitüntetett módon van lehetőségük találkozni az égiekkel. Szent helyeket meg lehet próbálni „alulról”, emberi módon formálni; legtöbbször mégis valamilyen felsőbb, transzcendens erő működése fogható meg. A szent hely valamiképpen olyan kiválasztottsággal rendelkezik, melyre az emberek mintegy rátalálnak, s amelynek a maguk módján hittel alávetik magukat – éppen annak érdekében, hogy alávetettségük felemelkedéssé változhassék. A szent helyre az emberek odavihetik örömeiket és bánatukat, betegségeiket és megoldhatatlan gondjaikat, s amikor távoznak, más fényben fogják látni mindezeket. A megkönnyebbülés, a gyógyulás olykor bekövetkezik, olykor mégsem; akár így, akár úgy, a hely szent ereje új feltöltést ad az emberi léleknek, újrendezi az égiekhez fűződő, könnyen romló földi viszonyokat. Ezért adnak hálát az emberek, ezért vágyakoznak újra visszatérni, s azért adják át gyermekeiknek és unokáiknak ezeket a tapasztalataikat, hogy majdan ők is élő tapasztalatként adhassák át utódaiknak.

Ahogy sokan mások, úgy én sem tudtam kivonni magam Csiksomlyó vonzásából. A témaválasztás 1985-re nyúlik vissza: budapesti néprajzosként és hívő emberként akkor vettem részt először pünkösdi búcsún (Csiksomlyón 1973 augusztusában jártam először, majd később is többször, de nem búcsúban). Az ünnep akkor még magán viselte az ateista-kommunista elnyomás alatti egyházi ünnepek minden főbb jellegzetességét: már igen sokan lehettek jelen, kis csoportokban már ki lehetett lépni a templom szigorú értelemben vett falai közül – ám már (és mint alig pár év múlva kiderülhetett: *még*) csak régi emlék és egyúttal vágyálom volt az, hogy az ünneplésnek lehet szabad, nyilvános és teljes formája is. Erőteljes volt a milícia és a Securitate alig palástolt jelenléte, gyakorta igazoltatták a résztvevőket, az idegenek nemigen mozghattak nyíltan. (A búcsú végén tőlem is elvették nálam talált jegyzeteimet. Néhány hónappal később megnyugodva tudtam meg, hogy a felírt személyeknek nem esett bántódásuk.) Ebben az időben megragadó volt számomra a *vallási hagyományok* nagyon erőteljesen érzékelhető élő kifejeződése, ami az ünneplés évszázadokon át megszokott eredeti formáit nélkülözve is megmutatta a falvak és városok sokfelől összesereglett népének valódi áhitatát és Máriatisztelét imában, énekben, virrasztásban, napvárásban, gyónás- és áldozásban, kereszttűzjárásban, találkozások sokaságában.

Könyvem a hagyományos csiksomlyói pünkösdi búcsújárás történetéről szól, elsősorban néprajzi-antropológiai nézőpontból. Ez a történet évszázadokat ível át a középkortól napjainkig, és ezer szállal kapcsolódik az erdélyi magyarok, katolikusok, ferencesek és mások történetéhez. Egy fontos szakasza lezárult 1949 után, amikor a búcsújárást hatalmi szóval radikálisan megnehezítették, ellehetetlenítették és mintegy

„bezárták” a magánajátosságok körébe. Ettől kezdve a búcsú négy évtizedig nélkülözött a teljességet, a szabadságot és a nyilvánosságot. Az újjáéledésre csak 1990-től kerülhetett sor – akkor viszont szinte elemi erővel. Ezt mutatja a több százezres nagy tömeg, amely minden korábbinál szélesebb körből érkezik, nemcsak a magyar nyelvterület egészéről, hanem más európai és tengerentúli országokból is. 1990 után nem alaptalanul beszélhetünk a búcsújárás új korszakáról. Ezt kétségtelenül kifejezi, hogy Csíksomlyót egyre inkább nemzeti kegyhelyként emlegethetjük.

Kitűzött célom az, hogy a lehetőségeken belül átfogó és részletes képet adjak a pünkösdi búcsújárás évszázadokat átívelő hosszú történetének hagyományos szakaszáról, a kezdetektől 1949-ig. Forrásként ehhez főként régebbi írások szolgálnak, amelyek a kutatás során nagy bőségben kerültek elő; sok olyan beszámoló is találhattam (főként a sajtóban), amelyekre korábban alig fordítottak figyelmet. Itt összefoglalt eredményeim egy része tanulmányok formájában már megjelent folyóiratokban, tanulmánykötetekben; mégis, a korábban írtak nagy része itt nem maradt változatlan, mindegyik fejezet újjáalakult, tartalmaz kiegészítéseket, olykor helyesbítéseket is.

Az első lapon kedves kötelességem megköszönni mindazok támogatását, akik kutatásaimat és könyvem elkészültét az eltelt évek folyamán segítették. Mindnyájukat nehéz lenne felsorolni, de akit lehet, megemlítek.

Az erdélyi ferences atyák közül elsősorban Daczó Árpád Lukács, Márk József és Papp Leonárd segített felmérhetetlenül sokat, továbbá Benedek Domonkos korábbi, Páll Leó mostani tartományfőnök, valamint Bartók Albert, Ferenc Ervin, Balázs Ivó, Bakos Damján és mások. A Gyulafehérvári Érsekségen dr. Jakubinyi György érsek, Potyó Ferenc irodaigazgató, Bernád Rita levéltáros, Mihálcz Márta segédlevéltáros és László Szabolcs érseki titkár tették lehetővé kutatómunkámat. Hálával emlékezem Léstyán Ferenc hasznos útmutatásaira, Marton József tanácsaira, Ilyés Zsolt kalauzolására, továbbá Gergely István, Borbély Gábor, Szabó Lajos plébánosok nyitottságára. A hazai ferencesek közül Faddy Otthmár, Hegedűs Kolos, Magyar Gergely, Varga Kapisztrán, Várnai Jakab segítségét említem, továbbá Fáy Zoltánét a rend központi könyvtárában, Dreska Gáborét a levéltárban.

Csíkszeredában sokat köszönhetek a Márton Áron Gimnázium, illetve a Segítő Mária Gimnázium tanárai közül Balázs Lajosnak, Bara Katalinnak, Borsodi Lászlónak, Mihály Andrásnak, Miklós Józsefnek; a Kommunikációs Antropológia Munkacsoport tagjainak: Bíró A. Zoltánnak, Bodó Juliannának, Gagyai Józsefnek, Oláh Sándornak, Túros Endrének; a Csíki Székely Múzeumban Gyarmati Zsoltnak, Muckenhaupt Erzsébetnek, Szócs Jánosnak, Benedek Évának, Farkas Irénnek. Kolozsváron az egyetem Magyar néprajzi és antropológiai tanszéke minden tagjának sokat köszönök, elsősorban Tanczos Vilmosnak, Pozsony Ferencnek, Gazda Klárának, Keszeg Vilmosnak, Szikszai Máriának; a Kriza János Néprajzi Társaságban Ilyés Sándornak, Jakab Albert Zsoltnak, Keszeg Juditnak, Szabó Árpád Töhörömnnek; a Néprajzi Múzeumban Tötszegi Teklának; könyvtárakban és más intézményekben Gábor Csillának, Geréd Vilmosnak, Kurta Józsefnek, Marton Józsefnek, Nóda Mózesnek, Meister Évának, Tóth Zsombornak, Ujváry Máriának. Bukarestben nem tudtam volna dolgozni Beke Mihály András és

Zsigmond Győző fogadókészsége nélkül; Demény Lajos, Krebszt János, Rostás segítették a további tájékozódásban.

Könyvekre, tanulmányokra, adatokra hívták fel a figyelmemet vagy más ötle segítséget adtak többek között Báर्थ Dániel, Benkő Elek, Domokos Mária, S Gazda Enikő, K. Lengyel Zsolt, Lőrincz József, Madas Edit, Molnár Antal, Sarl bor, Tusor Péter. Egy-egy megjelent fejezet szerkesztésében segítségemre volt Bal hály, Kinda István, Kovács Sándor, Landgraf Ildikó, Murányi János, S. Lackovik ke, Pócs Éva, Wilhelm Gábor és Fejős Zoltán. Szabó Mátyásnak és Szikszai M figyelmes olvasását és megjegyzéseit köszönöm.

Hasznos beszélgetéseket köszönhetek az évek alatt doktorandusz hallgató Angyalossy Eszternek, Gergely Katalinnak, Pentelényi Kingának, Tomán Erzsé Vass Erikának. Azok a diákjaim, akikkel a búcsú jelenének kutatásában szemina kon együtt dolgoztam, közvetve mind jelen vannak munkámban, különösen is Réka, Fábíán Gabriella, Fülöp Hajnalka, Gulyás Judit, Kiss Réka, Kőrösi Katalin, Monika, Nyisztor Tinka, valamint Filkó Veronika, Hegedűs Fanni, Kákonyi Ann nár Gergely, Nagy Krisztina, Nobilis Júlia.

Könyvtárosok és könyvtárak önzetlen segítsége nélkül az ilyenfajta munka kezdhető; ismerteknek és kevésbé ismerteknek egyaránt köszönettel tartozom alatt kutatási támogatásokat kaptam az OTKA, a Pro Renovanda Cultura Hu kereteiből, valamint ösztöndíjakat a (változó nevű) kulturális kormányzattól é gyar Tudományos Akadémiától. Ajánlásaikkal, figyelmükkel, közreműködésükük ben is sokan segítettek.

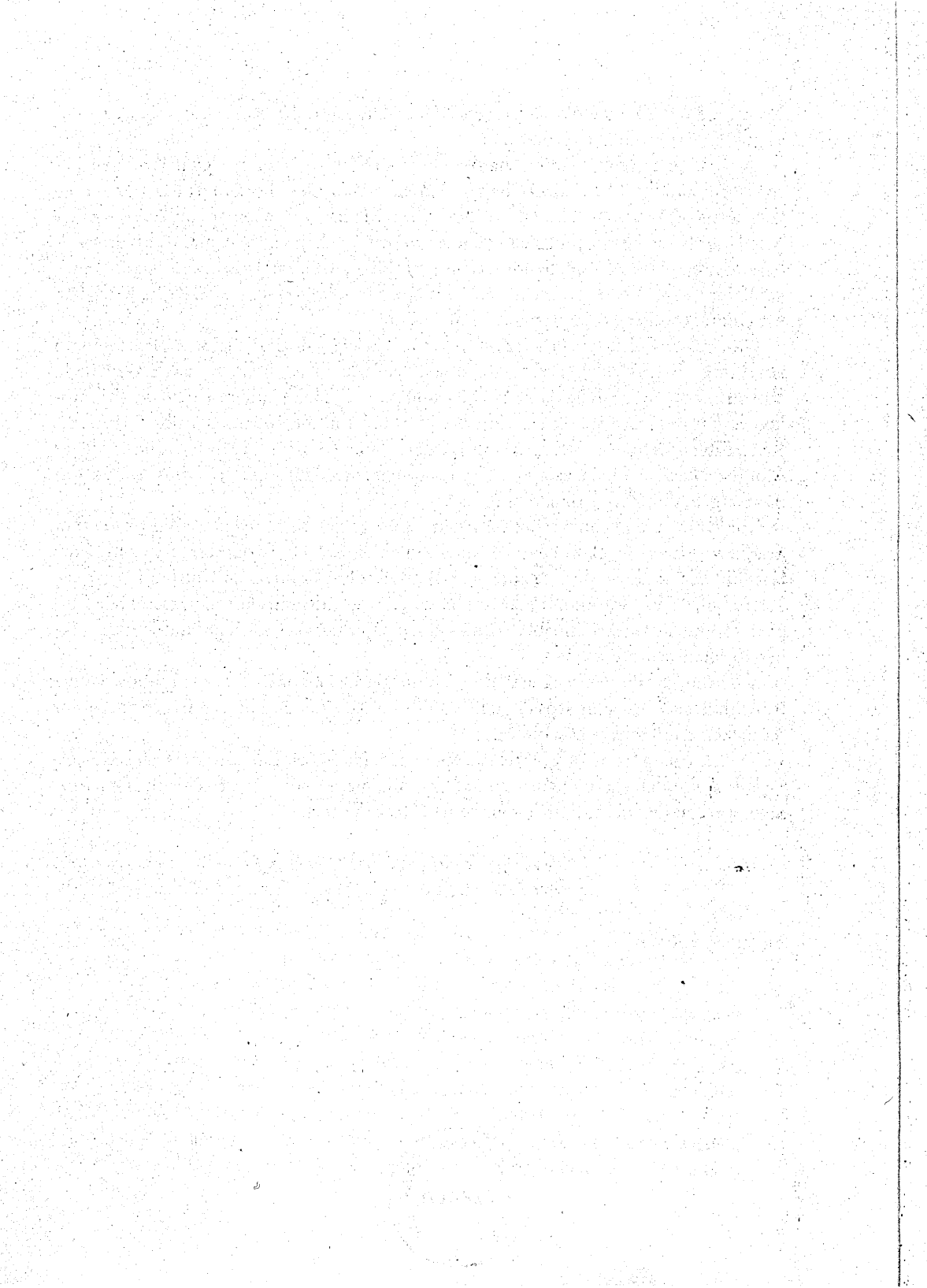
Könyvem habilitációs eljárásában bírálóim: Barna Gábor és Tanczos Vilmos bá Andrásfalvy Bertalan, Kósa László, Küllös Imola, Molnár Antal és Selmeczi Attila közreműködését köszönöm.

Végül a legnagyobb köszönettel Feleségemnek, Fiaimnak, Édesanyámnak és sz családomban minden tagjának tartozom: türelmük, biztatásuk és szeretetük olyan ságot ad, ami nélkül semmiféle munka nem végezhető el.

*A Gyulafehérvári (Erdélyi) egyházmegye alapításának
az első ferences regula elfogadásának nyolcszázadik esztendeje*

Budapest, 2009. március

• Bevezetés

1. A téma és a probléma

A keresztény szent helyek között számos kötődik Szűz Máriához és szoborban, képben, szent kútban történt megjelenéseihez, hogy a hazaiak közül csak Mátraverebély–Szentkútra, Andocsra, Győrre, Máriapócsra, a külföldi magyarok közül Kolozsvárra, Doroszlóra, Sasvárra, Szentantálra, illetve a külföldiek közül Częstochowára, Lourdes-ra, Fatimára utaljak. Csíksomlyó jellege és jelentősége magyar viszonylatban mindenképpen kiemelkedő. Azzá teszi hatodfélszáz éves, megszakítatlanul fennálló ferences kolostora; azzá teszi az egyik legrégebbi, magyar kegyhelynek szóló pápai búcsúkiáltás 1444-ből, csaknem ötszáz éves, kiemelkedő vallási és művészi értékű Mária-szobra, nemkülönben a ferencesek által alapított, fenntartott intézmények és kezdeményezések sora, mint az iskola, a színjátszás, a könyvtár, a vallásos társulatok, a nyomda, a könyvek, kiadványok sokasága. Mindezek között is kiemelkedik a kegyhely egyik fő ünnepe, a pünkösöd szombatján megtartott búcsújárás, ami sokáig tízezrek, 1990 óta százvezrek és a médián keresztül milliók közös vallási tapasztalatának helye, személyes élménye.

1990-ben, a romániai politikai fordulatot követően minden várakozást felülmúló tömeg vett részt az ünnepen. Ebben az első évben megvalósult az ünneplésnek a korábban megszokott hagyományokhoz igazodni kívánó szabad, nyilvános és teljes formája. Már a megelőző készülődés idején is világos volt, hogy a *vallási hagyomány* ettől kezdve igen erősen összekapcsolódik a *nemzeti tudat* kifejezésével, közösségi megerősítésével. Az is sejthető volt, hogy az új társadalmi körülmények közepette e két hagyomány találkozási folyamatában egy hosszabb alakulási szakasz következik, s erről nemigen lehet megalapozott állításokat tenni szórványos megfigyelések vagy felületes benyomások alapján. Az első kutatási témám és célkitűzésem ennek megfelelően alakult ki: szoros figyelemmel nyomon követni egy nagyszabású, rendszeresen több százezer embert mozgató ünnep jelenkori megvalósulását, s ezen keresztül, vagyis élő valóságában, konkrét formáiban megragadni a vallás, identitás, nemzeti hagyományok, etnikai határok kifejezésének hatóerőit. Ezek olyan kulcsfogalmak, amelyek jelentős szerepet játszanak az egész kelet-európai térség jelenkori alakulásfolyamatában. Kutatásom 1990-től kezdve nyolckilenc éven át néprajzi-antropológiai jelenkutatásként folyt, s lassanként kiviláglott, hogy a folyamatos jelen milyen sok szálon és milyen eltérően kapcsolódik a múlthoz.

Ez a múlt nemcsak és nem is elsősorban „fényes tegnapunk”-at, a szocializmus évtizedeit jelenti, amely a maga „csendes csatatér” jellegével emlékeket és életstratégiákat meghatározó korszak volt (Bodó, 1998; Oláh, 2001), hanem legalább annyira a megelőző évszázadokat is. A kettő különbsége abban jelentkezik, hogy a régebbi múlt áttételesen hat az emlékezettel elérhető időnél; a róla való ismeretek már nem a személyes megtapasztalásból erednek, hanem a kollektív emlékezet csatornáin, intézményein keresztül. A múltra való hivatkozás, a múlt felidézése, annak tudatos folytatása látens és explicit igényként újra meg újra érzékelhető volt a búcsújárással kapcsolatban is (mint

annyi más esetben is, természetesen). Ez – véleményem szerint – nemcsak előidézi, előállítja, hanem egyúttal meg is jeleníti, ki is fejezi a generációkat összekapcsoló valóságos folytonosságokat. Az esetleges felszíni hasonlóságok mellett is bizonyos például, hogy egy olyan ember, akinek már a dédapjának dédapja is búcsút járt indult pünkösdkor Csíksomlyóra, egészen másképp él benne ebben a hagyományban, mint az, aki ettől több száz kilométernyire, egy alföldi kisvárosban vagy egy dunántúli faluban a Duna Tv adásában látott először székelyföldi tájakat, és idegenvezetőtől tanulta meg a búcsús énekek első szakaszait. Ez a más, ez a generációkra visszanyúló meghatározottság egyre izgalmasabbnak tűnt fel a szememben.

Amikor 1998-tól közelebbről megismerkedhettem a csíksomlyói ferences rendház könyvtárával, az ott őrzött kéziratokkal, aztán több helyen is kézbe vehettem azelőtt sokáig lappangott régi iratokat, majd betekinthessem a Gyulafehérvári Érseki Levéltár anyagába, továbbá nyomába eredtem a somlyói búcsú újra meg újra felemlgetett eredettörténetének, történeti kérdések sokaságával találkoztam. Miközben a jelenre vonatkozó néhány tapasztalatomat tanulmányokban fogalmaztam meg, lassan lezártam a búcsú rendszeres megfigyelését, és egyre inkább a múltra vonatkozó sokféle forrás felé fordultam. Hamar kiderült, hogy e téren is bőven van még mit elvégezni; az ismert régiebb és újabb összefoglalások, sőt akár bibliográfiák is csak az első tájékozódást adhatják meg, s rejtettebb, eddig kiaknázatlan forrásokban még sok hasznosításra váró adat rejtőzik. A következő években ennek az anyagnak a feltárásával, elemzésével igyekeztem többet foglalkozni, s így a jelen és a múlt vizsgálata szinte egyazon jelentőségre emelkedett. Így állt elő az a helyzet, hogy a jelen jobb megértéséhez a múlt mélyebb ismeretét láttam egyre szükségesebbnek, s hogy a múlt összefüggéseire a jelen alakulásmenet aprólékos megfigyelései vetettek élesebb fényt (ahogy reményeim szerint ezt a következő lapokon sikerül igazolnom). Jelen munkámban elsődleges célom a búcsú és búcsújárás *történetével* kapcsolatos ismereteim összegzése. Amit a kilencvenes években mint jelenkutatást végeztem el, annak összefoglalását egy következő kötet keretei között tervezem.

A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás történetének megírása során ahhoz a néprajzi kutatási hagyományhoz kapcsolódom, amely a kortárs jelenségekből kiindulva, az ezek megfigyelése és elemzése során nyert szempontokkal gazdagodva fordul a múlt közelebbi és távolabbi időszakai felé. Amikor Vargyas Lajos évtizedekkel ezelőtt azt fejtegette, hogy „miért és hogyan történeti tudomány a néprajz”, már egy komoly eredményeket felmutató módszertan bemutatására vállalkozhatott (Vargyas, 1961). Ennek követhető példáit akkor nemcsak az ún. anyagikultúra-kutatás köréből hozta fel, hanem a hiedelmek és szokások terén elért eredményeket is bemutatta. Tálasi István és tanítványi körének több jeles tagja az 1950-es évektől kezdve évtizedeken keresztül tanulmányok és monográfiák hosszú sorát tette közzé az agrár-etnográfia, az építkezés és lakáskultúra, a népviselet és népművészet területéről.¹ A népszokások és a hitvilág elemző bemutatá-

¹ Mivel ezek a szakemberek körében közismertek, csak utalok Tálasi István, Takács Lajos, Balassa Iván, Belényessy Márta, Hoffmann Tamás, Égető Melinda, Filep Antal, Kósa László, Barabás Jenő, K. Csilléry Klára, Balassa M. Iván, illetve Gunda Béla tanítványi köréből Selmeczi Kovács Attila, Paládi-Kovács Attila, Flórián Mária és mások munkáira.

sában is réges-régen, egyebek között már Katona Lajos, Sebestyén Gyula, Róheim Géza, majd Diószegi Vilmos, Dömötör Tekla, Pócs Éva, Voigt Vilmos és mások munkássága révén evidenciának számít, hogy a történeti folyamatok szerteágazó hálózatában eligazodni komplex néprajzi módszerekkel is lehetséges és szükséges. Természetes, hogy nincs ez másképp a vallás, a vallási szokások, a népi vallásosság területén sem, ahol a néprajzi kutatásokat végzők régóta eleven és termékeny kapcsolatokat formáltak ki a történeti, egyháztörténeti, alkalmasint liturgiátörténeti, irodalomtörténeti, művészet-történeti szakterületek művelőivel; elég Ipolyi Arnoldra, Bálint Sándorra, Erdélyi Zsuzsannára, Barna Gáborra, Tüskés Gáborra gondolni. Az utóbbi időkben örömdetesesen megélenkült kutatások közül fontosnak tartom megemlíteni a kitartóan megrendezett konferenciák és a nyomukban megszületett kötetek sorozatát, mint a Pócs Éva által kezdeményezett összefogást vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítéséről, a Barna Gábor által szervezett szegedi tanácskozásokat a népi vallásosságról, vagy a S. Lackovits Emőke és mások által szervezett „népi vallásosság a Kárpát-medencében” témájú összejöveteleket.²

A néprajz, az etnológia és a folklorisztika területén kibontakozó élettörténeti kutatások a most vizsgált problémák szempontjából két fontos tanulságot kínálnak. Az egyik, hogy fontos dimenziót jelenthet *egy* életpálya, *egy* élettörténet a maga egyediségében, összetettségében, ha kellő érzékenységgel tárjuk fel belső dinamikáját, kapcsolatrendszereit, motivációt, az időben kibontakozó törekvéseit, s hogy mindez nem pusztán egy különös egyedi felmutatásához vezet, hanem kiindulópontot jelent általánosabb tanulságok megfogalmazásához is. A másik, hogy újabb időkben fokozottabb figyelemmel fordulunk a tények mellett az értelmezések irányába is. Az „értelmezés hatalma”, amelynek gyökerei nemcsak a hermeneutikus filozófiai és irodalomtudományi iskolákig, hanem a „megértő” szociológiáig is visszanyúlnak, s amely az 1960-as évek óta elsősorban antropológusok kezén vált termékeny módszertanná, kisvártatva széles körben elterjedt mindazon tudományokban, amelyek szövegekkel foglalkoznak, majd azokban is, amelyek szövegek alapján foglalkoznak jelenkori vagy múltbeli folyamatokkal.³ A szövegek szerveződési elvei, módjai, azok az emberi, közösségi viszonyrendszerek, amelyekben szövegek létrejönnek, terjednek, hagyományozódnak, nélkülözhetetlen kontextusát jelentik mindenfajta, megértésre törekvő tudomány elemző eszköztárának a legkülönbözőbb témakörökben, legyen szó akár folklorisztikai hiedelemkutatásról, népszokáskutatásról, antropológiai szemléletű konfliktus- vagy változáskutatásról, vagy a történeti emlékezet, a történeti emlékhelyek, a történelem „megkonstruálásának” diszkurzív szemléletű elemzéséről.⁴

Búcsújárás pünkösdkor Csíksomlyóra: ez felfogható olyan történetként, amely a maga nemében *egyedi* és különös a búcsújárások sokaságában, de általános tanulságokat is

² Pócs, 1998; 2004; Barna, 1998; 2003; Lackovits, 1991; 1997; Lackovits–Szöcsné Gazda, 2007.

³ Részletezés nélkül csak utalok Edmund Husserl, Roman Ingarden, Max Weber, Clifford Geertz és mások idevágó műveire.

⁴ Voigt Vilmos, Keszeg Vilmos, Pozsony Ferenc, Verebélyi Kincsó, Gagyí József, Bakó Boglárka, Gyáni Gábor itt nem részletezett írásaira gondolok.

kínál, akárcsak egyetlen emberi élet az emberek sokaságában; felfogható továbbá olyan történetként, amelynek megközelítésében a tények mellett a róla való elbeszélések megértése is feladatnak bizonyul. A probléma már így felfogva is elég összetettnek mutatkozik, hiszen a búcsújárás egyedisége mellett egyúttal annak sokféleségére is tekintettel kell lenni. Egyszerre kell tekintetbe venni a búcsúról elérhető beszámolók ténybeli „adat”-tartalmát, továbbá azok létrejöttének sokszoros kontextuális összefüggéseit, vagyis azt, hogy valakik valamiért (akár ok, akár cél folytán) létrehozzák, megírják, terjesztik történeteiket a búcsúról. A történet sajátosságai folytán azonban a probléma még összetettebb. Egy emberi élet hosszához képest a somlyói pünkösdi búcsújárás sokszoros időtartamra nyúlik vissza; az óvatosabb becslések szerint is legalább háromszázötven, a merészebbek szerint (melyeket nem osztok) akár talán hatszáz évre is. Hogyan fogható át egyetlen ívben ekkora időtáv? A „búcsújárás pünkösdkor Csíksomlyóra” téma ezen túl még további összefüggések sorába is beilleszkedik: saját története van a kegyhelyen évszázadok óta jelen lévő ferenceseknek (helyben, egész Erdélyben, a magyar nyelvterületen, világszerte), az általuk fenntartott intézményeknek és kezdeményezéseknek (iskola, színjátszás, nyomda, kiadványok). Története van továbbá a búcsún részt vevő magyarságnak (Székelyföldön, egész Erdélyben, a magyar nyelvterületen), s azok az emlékek, nehézségek, törekvések, amelyekkel egy búcsújáróhelyen az emberek szívelelke tele van, amire a búcsújáróhelyen a lelkipásztorok segítségével megoldásokat keresnek, nem szakíthatók el ezektől a történelmi összefüggésektől. Hogyan ragadható meg mindez? Hol és hogyan húzzuk meg a határokat? Milyen mélységig lehetséges, szükséges, nélkülözhetetlen mindezen tényezők figyelembevételével, s melyekről lehet könnyebb vagy nehezebb szívvel lemondani? Hol lehet nyugodtan támaszkodni elvégzett alap kutatásokra, összefoglalásokra, s hol szükséges a forrásfeltárás kezdő lépéseit, a forráselemzés további lépéseit megtenni? Olyan kérdések ezek, amelyekkel munkám során sokszor találkoztam, s megnyugtató megoldásokra nem mindig (volt) könnyű eljutni. Bele kell nyugodni, hogy nincs módunk a múltnak olyan részletes megismerésére, mint amire a jelen hosszabb távú, részletes néprajzi-antropológiai megfigyelésével esélyünk lehet; abba is, hogy a múlt minden korszakáról nem lehet egyenletes részletettséggel írni. Régibb korokra nézve a források és szövegek szűkösége okoz nehézséget, de nem kisebbet okoz az újabb korok forrásainak bősége sem.

A megoldás irányainak keresésében az vezetett (és ezt talán nem hiábavaló leírni), hogy értelmesnek tartom a múltból való beszédet, és nem gondolom, hogy ez pusztán rekonstrukció lenne. Van reális esélyünk a valóságot megismerni, még ha sokszor homályban kell is tapogatózunk, és még ha sokszor kell is összefüggések, folyamatok megállapításakor alaposabban vagy gyengébben alátámasztott feltételezésekbe bocsátkoznunk. A tisztább kép kialakításához mindenképpen hasznos, ha a néprajz mellett más diszciplínák eszköztárát, eredményeit is segítségül hívjuk, főként a történettudományt, azon belül főként az egyháztörténetét, a társadalomtörténetét.

A vázolt problémákkal kapcsolatban e bevezetésben néhány fogalom rövid áttekintése látszik szükségesnek; korábban már kifejtett nézeteimre támaszkodva mellőzöm a bővebb elméleti kifejtést.

2. Népi vallásosság

A néprajz igen sokat tett azért, hogy a népi vallásosság jelenségei és belső összefüggései tisztázódjanak, és kétségtelen, hogy nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte sok országban a népi vallásosság leginkább a néprajz illetékességi körébe tartozik. Ez a körülmény – úgy látom – magára a fogalomra is hatással volt és van. A népi vallásosság fogalmába a standard megfogalmazások szerint főként a hivatalos vallások népi megjelenési formái tartoznak bele. A fogalmat Pócs Éva a *Néprajzi Lexikonban* a következőképpen határozza meg: „népi vallásosság: a hivatalos vallás népi gyakorlata és tudatformái, kiegészülve a parasztság hitében és gyakorlatában fellelhető más eredetű, illetve spontán keletkezésű elvekkel és gyakorlattal, ezekkel egy rendszerben, azonos funkcióban működve” (Pócs, 1980). Voigt Vilmos definíciója a *Kulturális kisenciklopédiában* némileg tömörebb, ugyanakkor tágasabb: „a hivatalos ill. tételes vallások megjelenése a nép körében, elsősorban annak szellemi kultúrájában, intézményei révén azonban szociális kultúrájában is” (Voigt, 1986).

E definíciók s rövid kifejtésük a műfaj szabta határokon belül jelzi, hogy a népi vallásosságra mintegy „felülről”, a tételes vallások felől szokás nézni, valamint azt is, hogy a téma nálunk elsősorban a néprajztudományt foglalkoztatja. Hogy talán mégsem eléggé mélyen, azt többek között mutatja, hogy a *Magyar néprajz* c. kézikönyv VII. kötetéből a fogalom átfogó meghatározási kísérlete, jelentéseinek áttekintése szinte teljes egészében hiányzik; ehelyett szokáselemek bemutatásával, történeti rétegek rajzával találkozunk felekezetek szerinti bontásban (Dömötör, 1991).

Egy később megjelent összegzés a *Magyar Folklór* c. tankönyv új kiadásában látott napvilágot, Bartha Elektől. „...a történelem során mindig kialakultak a vallásosságnak olyan formái, modelljei, amelyeket a hívek saját hagyományaiknak megfelelően alakítottak át és tartottak életben. A keresztény Európa paraszti társadalmában sok évszázadon át működött a vallásos életnek egy sajátos formája, amelyben a vallás tanításai és liturgiája ötvöződtek a népvándorlás-kori népek hiedelmeivel, rítusaival, a későbbi néphit képzeteivel és gyakorlatával, a folklór műveltség más elemeivel. Ez a sokféle színben megjelenő, eltérő földrajzi, felekezeti típusokat alkotó, de mégis egyfajta közös európai hagyományt megtestesítő vallásosságot a kutatás *népi vallásosságnak* nevezi.” Utóbb a szembeállítás pólusainak (városias, urbánus, hivatalos stb.) felvillantása után leszögezi, hogy „napjaink kutatóit már kevésbé foglalkoztatják elméleti szinten ezek a kérdések, a gyakorlat minden esetben önmaga termeli ki a választ. A vallás vonzáskörébe tartozó, valláson kívüli, valamint a vallásosság »hivatalos«, nem »népi« megnyilvánulásairól az aktuális jelentés és a külső összefüggések döntenek el, hogy részei-e a népi vallásosságnak” (Bartha, 1998: 484–485).

Ugyanakkor az is világos, hogy a népi vallásosság problematikája távolról sem csak a néprajzot foglalkoztatja. A teológiai gondolkodáson belül is sokan tárgyalták e fogalmat; erről vázlatos – de annál tartalmasabb – áttekintést nyújt egy tanulmánykötet (Rahner, 1987). Vallásszociológiai, valamint teológiai megközelítéseket főként a nemzetközi kutatásban találunk.

Népi vallásossággal ott találkozunk, ahol a tételes vallás jelen van a társadalomban, s ez rendelkezik azzal az intézményrendszerrel, amely képes a vallást „hivatalossá”, illetve „uralkodóvá” tenni, azaz a vallás értelmezésének, gyakorlásának, átadásának a specialistaikat kinevelni és ennek hosszabb időbeli folytonosságát fenntartani. A kereszténységnek, a judaizmusnak, a buddhizmusnak és az iszlámnak, hogy csak négyet említsünk a nagy világvallások közül, egyaránt megvan a maga „népi vallásossága”. Találhatunk közös jellemzőket, s olyanokat is, amelyek a népi vallásosságot egyiken vagy másikon belül jellemzik. Mindez nem azt jelenti, hogy a népi vallásosságot csupán mintegy az hozná létre, hogy a társadalomban megjelenik a tételes/hivatalos vallás; a helyzet ennél összetettebb. Mindenfajta jelen és múltbeli ismert emberi kultúra szerves részét alkotta az a szinte beláthatatlanul sokféle módon megfogalmazott tudás, hogy az emberi élet nem kizárólag a földiekhez, hanem valami módon az égiekhez, a transzcendenshez is kötődik; hogy a szellemi világ és a szellemi teljesítmények nem kizárólag a technikai teljesítmények, a megélhetés körülményeinek jobbításának eszközei, hanem attól függetlenül is léteznek és életalakítóak. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a tételes vallások, illetve a világvallások mintegy rendezik, rendszerbe foglalják az ember alapvetően adott vallási érzékenységét, tapasztalatát, tudását, s túl azon, hogy normákat szabnak vagy tételeket fogalmaznak meg, a hétköznapi élettel való találkozás során módosulnak is. Természetesnek kell tartanunk, hogy eközben maguk is sokat átvesznek, felhasználnak mindabból, amire épülnek; egyes formák adott időben bekerülnek, más formák pedig inkább perifériára szorulnak; tehát sokkal inkább beszélhetünk kölcsönhatásokról, mintsem arról, hogy a hivatalos vallásosság és a népi vallásosság valamiféle egyoldalú alá-fölrendeltségi viszonyban különülne el egymástól (Rahner, 1987). Éppen ezért némi fenntartással kell kezelni azokat a felvetéseket, amelyek például keresztény egyházi hatásokat vagy befolyást mereven szembeállítanak „pogány” maradványokkal, a hitvilág és a szokásrend „pogány” elemeivel; hiszen azok is valóságos vallási igényből és tapasztalatból születtek meg. Sejtethető, hogy a kölcsönhatások folytán előálló, olykor meglepően szívos egységek éppen azért tudtak sok nemzedéken keresztül tovább élni, mert valahol mélyen belső rokonság fűzte össze a két – vagy több – póluson elhelyezkedő vallási világokat.

Az eddigiekből következően legalább kétféle, nem teljesen azonos jelenségek kört tartathatunk népi vallásosságnak: egyrészt a „nép” teljes vallásosságát abban a társadalmi és kulturális környezetben, amikor népről beszélhetünk, beleértve a vallás gyakorlatának minden formáját, a teljes hitrendszert, annak megfogalmazásait, egyfajta „teológiáját” is. Szűkebb értelemben a népi vallásosság fogalomkörébe csak a hivatalos egyházi befolyástól többé-kevésbé függetlenül vallásgyakorlat tartozik; még szűkebben az, ami azaléppenséggel ellentétes, ha nem egyenesen tiltott. Ilyenformán például az út menti kereszték állítása és gondozása a népi vallásosság körébe tartoznék, a vasárnapi misehallgatás viszont nem; a rózsafüzér-társulat vasárnapi titokcseréje (ha azt nem a pap vezeti) igen, a litániák nem; a népének éneklésmódja igen, a kántorok orgonatudása nem. Jómagam inkább hajlok az első, tágasabb értelmezésre, minthogy ez látszik összhangban

lenni a tapasztalatokkal, s ez hagy meg szerves egységben egymással szorosan összetartozó dolgokat. Ha így értjük a népi vallásosság fogalmát, akkor jogosult feltenni az egyik legnehezebben megválaszolható kérdést: hogyan járul hozzá adott emberi, a „nép”-hez tartozó legkülönbébb közösségek életének teljességéhez a vallás; hogyan szerveződik egységbe a kulturális hagyományokkal sajátosan összefonódott vallási formák gazdagsága, amelyek közt a „hivatalosak” és a „népiek” egyaránt helyet kapnak. Végso soron azt kérdezhajjuk, milyen erők tartják meg generációk során, évszázadokon és évezredekén át azt a vallási hagyományvilágot, amely a maga sajátos módján jól érzékelhetően különbözik az intézményes vallásosságtól, és egyúttal össze is fonódik azzal.

A fentiekkel szorosan összefügg az, hogy a népi vallásosság fogalma is mintegy gyűjtőfogalomként értelmezhető. Beleérhető a szentre, a szakrálisra irányuló fokozottabb érzékenység, s ami ezzel együtt jár, a szakrálisnak a teljes hétköznapi és ünnepei kultúrárt erőteljesebben átjáró szerepe. A palócok vagy a moldvai magyarok népi vallásosságában nálunk többen leírtak ilyesfajta fokozott érzékenységet egyéni és közösségi szinten egyaránt. Ezt követően, mintegy a szent helyek fogalmának térbeli kiterjesztése alapján jogosultnak látszott a „szakrális táj” fogalmának bevezetése is (Bartha, 1992; Detrichné, 1990; Lengyel–Limbacher, 1997). A népi vallásosság fogalmába továbbá beleérhető a köznapi vallásgyakorlat felfokozottan folklór-jellege, ami a maga módján rendszert alkot: búcsújárások, szentek és szentképek tisztelete, olykor a giccset is magába foglaló saját képi ízlésvilág. Nem kétséges, hogy például a csíksomlyói búcsúra felvonuló vásári árusok díszített gyertya-, szentkép-, rózsafüzér- stb. készlete, illetve az ott megvásároltakból összeálló tárgye gyűttesek a népi vallásosság körébe tartoznak, és az igényeknek több oldalról jelentkező sajátos együttesében formálódnak. Beleérhető ezenfelül a népi vallásosság fogalmába sok olyan szokásmaradvány is, amelyek valamikor beleilleszkedtek egy vallásgyakorlat rendszerébe, később viszont értelmük elfelejtődött, kiürült, pusztá formassággá változtak. Sok, kereszténység előtti vallási forma talált helyet átértelmezve a kereszténységben, s minden más világvallásban is megtalálhatók egykori termékenységritusok vagy átmeneti ritusok maradványai, a lineáris szemben a ciklikus időfelfogás nyomai – olyannyira, hogy ezeket szinte szinkretikus rendszerként is fel lehet fogni (Hori, 1968; Yoder, 1974; Vrijhof–Waardenburg, 1979). Ilyenformán a népi vallásosság egy igen szerteágazó viszonyrendszerbe illeszkedik, amelynek tágabb kerete a vallásnak egy adott társadalomban érvényesülő formája.

Eliade *Vallástudományi enciklopédiája* megfogalmazásában a kereszténység hatókörében a népi vallásosság (*popular christian religiosity*) általában úgy írható le, mint a vallásos kifejezések, gyakorlatok, formák és attitűdök együttese azon nagyszámú keresztény körében, akik (1) minimális formális vallási neveltetésben részesültek; (2) akiknél a vallási és a kulturális viselkedésformák igen szoros szimbiózisban vannak egymással; (3) akik hangsúlyozzák a vallás szerepét időbeli, materiális szükségleteik szempontjából. Mindezek a tényezők általában tértől, időtől és társadalmi helyzettől függően különböző arányban vannak jelen. Noha a népi vallásosság bármely magyarázatában ezeket szükséges tekintetbe venni, mégsem tekinthetők kizárólagos tényezőknek; éppoly fon-

tosak azok a történelmi körülmények is, amelyek közepette a különböző népek találkoztak a kereszténységgel (Galilea, 1987; Long, 1987). Látható, hogy e definíció nélkülözi mindazt, amit a népi vallásosság fogalmába a hazai néprajz a nép fogalmából mintegy bevitt, s ami miatt ez alig megfeleltethető az angolszász *popular religion*, *popular religiosity*, *folk religion* fogalmaknak, illetve terminusoknak, hiszen azok épp a „nép” fogalmának ezeket a dimenzióit nem tartalmazzák.

A kereszténység népi formái felfoghatók az „elit” kereszténységének ellentétéként, noha alighanem csak korlátozott értelemben és az ellentét túlfeszítése nélkül. Az „elit” a művelt nyugati kereszténységet mint uralkodó formát jelenti, amelyet az utóbbi századokban erőteljesen befolyásolt a felvilágosodás racionalizmusa, a szekularizáció folyamata és az individualizáció, az egyéni tudás és az egyéni felelősség előtérbe kerülése. A kereszténység ebben a formájában a hit erkölcsi és funkcionális értékeit hangsúlyozza, s kevésbé értékeli annak misztikus, szimbolikus és ünnepi dimenzióit. Innen nézve a népi vallásosság a redfieldi értelemben vett „kis hagyomány” körébe tartoznék, mint a kereszténység valamiféle „alacsonyabb(rendű)” formája (Redfield, 1960).

A népi vallásosságban feltétlenül *rendszer*t kell látnunk, vagyis nem csupán esetleges kuriózumok, tetszés szerint és véletlenszerűen összeválogatott elemek kusza egyvelegét; inkább valamiféle olyan szerves egységet, amelyben olykor diszfunkcionális elemek is helyet kaphatnak és tartósan fennmaradhatnak. Véleményem szerint ez lényeges különbség sokféle új vallási mozgalomhoz vagy a köznépi vallásosság mai, sokféle tapasztalható töredezettségéhez viszonyítva. A népi vallásosságot ezért (sem) tarthatjuk „örök”-nek, folytonosan megújulásra képesnek: igenis szét tud esni, ki tud ürülni, még ha sokfelé tesz is tanúságot igen nagyfokú belső ellenálló erőről. A rendszer-jelleg azzal függ össze, hogy a népi vallásgyakorlat igen szoros összefüggésben van a – többnyire erősen lokális természetű – kultúra egészével, attól nehezen választható el. Vallásgyakorlat és kultúra egymást kölcsönösen átjárja: a kulturális formák szinte mind szakrális oldallal is rendelkeznek, s a szakralitás, az egyéni és közösségi üdvösségre törekvés nem elkülönült, hanem a szimbólumokon keresztül gazdagon beágyazott része az életnek hétköznapi és ünnepi egyaránt.

Optikai csalódásnak kell tekinteni azt a szemléletet, amelyik a keresztény népi vallásosságot mint önálló, önellátó, független rendszert látja és láttatja, és megelégedik arról, hogy e rendszerben kitüntetett szerepe van a hivatalos vallásgyakorlat jelenlétének és intézményes lehetőségeinek. A kölcsönhatások nyilvánvalóak, ha pl. arra gondolunk, hogy a vasárnapi mise illetve istentisztelet hétről hétre kapcsolatba hozta egymással a hivatalos és a népi vallásgyakorlatot, nem beszélve az egyházak sokféle egyéb jelenlétéről, az áldásoktól a szentelményekig. A papok és a szerzetesek tekintélyes része származásánál fogva is belülről ismerhette meg az áhitatformák népi gyakorlatát. A gyakran és szívesen forgatott ima- és énekeskönyvek többnyire nem a szájhagyományból születtek, a liturgia, az ünnepek naptári rendjét nem a nép szabta meg, hanem átvette, alkalmazkodott hozzá, és felruházta saját értelmezéseivel, szokásaival.

A népi vallásosságban az imádság és a vallási szimbólumok az Istennél való különösen hatékony *közbemjárás* eszközeiként kapnak hangsúlyt. A népi kereszténységben Isten

folyamatosan eljár gyermekei javára és érdekében, s ez a gondoskodás (gondviselés) a hívők ígéreteivel és bizonyos áhitatformákkal befolyásolható. Innen érthető ezen „eszközök”, mint például a szentek tisztelete, bizonyos ünnepek, szent helyek és hatásos imák sokfélesége és olykor szinte „üzleti” jellege. Isten hatékony jelenléte megmutatkozik a természetben, a szentképekben, a szent helyeken és a vallással kapcsolatban álló tárgyakban, mint a gyertya, szenteltvíz, rózsafüzér, képek. Mivel a szív, az érzés és a költői beszéd olyan fontos a népi kultúrákban (nemkülönbön vallások egész sorában), az Istenhez való viszonyt olyan szimbólumokkal fejezik ki, amelyek inkább az érzelmi világot (és kevésbé az értelmet) érintik meg. Sok esetben a vallási és a kulturális gyakorlat összeshívódése során annyira túlhangsúlyozódnak a kulturális dimenziók, hogy hosszabb távon a vallási cselekmények már szinte nélkülözik a tudatos vallási értelmet. Lelkipásztorok szempontjából sokszor éppen ez az egyik leginkább zavaró jellegzetesség (Alszeghy, 1991); ilyenkor szokták például a halotti torok mulatozásba árcsapó résztvevőit megrövidítve kiprédikálni, a csodás gyógyulásokért adott ajándékok értéktelenebbjét kislejeztetni, értékesebbjét pénzzé tenni, vagy az öltöztetős Mária-szobrok ruháit erősen megválogatni, illetve az egész szokást tilalmazni.

3. Mária-tisztelet

Kiemelkedően fontos szereplője a népi vallásosságnak (különösen a katolikus hagyományban) Szűz Mária alakja, aki a maga hangsúlyozott női mivoltával évszázadok óta mintegy ellensúlyozza a hivatalos egyházi szervezet férfiközpontúságát, és érzelmi azonosulást kínál sokaknak, akik egy patriarchális színezetű (Atya)istenképpel nehezen tudnak mit kezdeni (Volly, 1982). A Mária-tisztelet sokszor és sok helyen a profán női ideálnak adott szakrális jelleget (mint pl. a középkorban a Napba öltözött asszony-ábrázolások). Feltűnő, milyen szorosan kötődik a Mária-tisztelet ábrázolásokhoz, szobrokhoz – akár még képek és szobrok másolatainak másolataihoz is, a modern korban gyári tömegtermékként terjesztett formákban is.

A Mária-tisztelet a Székelyföldön és Moldvában nemcsak a hivatalos, hanem a népi vallásosságban is rendkívül erős, és ahogy más nagy európai és latin-amerikai kegyhelyeken, itt is nagyon sokan merítenek erőt abból, hogy évente elzarándokolnak „Mária lábaihoz” Csíksomlyóra, és a tradícióknak megfelelő módon részt vesznek az ünnepen.⁵ Hetény János néhány további szempontot tesz ehhez hozzá. A népi vallásosság keresi a Máriával való találkozást, és azt megtalálja, megteremti a hétköznapiakban, az ünnepekben. Fontos igény a képalkotásé, nyelvi kifejezésekben, drámai megjelenítésekben, képekbe egyaránt. A Mária-ünnepek megülését különös gyakorlatiasság jellemzi, ami főként a népi kultúrán belül érvényes. A népi Mária-ünnepelés az imádkozó közösség jámborsága, imádkozó csoportokat hoz létre, mint a virrasztók, a körmenetek, a rózsafüzér-társulatok csoportjai, egymásba fonódó embergyűrűi. Az is megfontolandó, hogy

⁵ Székely, é. n.; Turner, 1978; Lovász, 1993; Tánczos, 1991; 1995a; P. Papp, 1995; Daczó, 2000.

a népi Mária-tiszteletnek mély és erős kapcsolata van az egyházi hagyományokkal, annyira, hogy voltaképpen benne mintegy népivé vált, folklorizálódott az egyházi tanítás. Mindennek olyan belső lelkülete van, amelynek megértéséhez nem nélkülözhető bizonyos beleérzőképesség, akár az azonosulás is (Hetény, 2001).

A Mária-tisztelet kutatásában nálunk múlhatatlan érdemeket szerzett Bálint Sándor, aki éppen egy évszázados Mária-kegyhely vonzásában, Szeged-Alsóvároson nőtt fel. Első könyveiben, a negyvenes években már megtaláljuk azokat a tanulmányait, amelyek a búcsújárással, a Napba öltözött asszonnyal foglalkoznak, s pályája ezen szakaszában jelent meg népszerű áttekintése is: a *Boldogasszony vendégségében* c. kis kötet kegyhelyek érzékeny, jó szemű bemutatása. A későbbiek során számos tanulmányban és összefoglaló nagy könyveiben vissza-visszatérően foglalkozott Mária tiszteletével, s halála után megjelent könyvében Szeged-Alsóvárosról megadta ennek a szent helynek teljes áttekintő elemzését, dokumentációját. Érdekes, hogy noha talán készült rá, Bálint Sándor önálló nagyobb munkát nem szentelt a Mária-tiszteletnek, pedig alighanem ő lett volna az, aki a maga idejében ennek méltó összefoglalását adhatta volna. Amit erről a témáról megírt, az leginkább az *Ünnepi kalendárium* két kötetében, a Mária-ünnepeknél található meg (Bálint, 1943; 1944; 1977; 1985).

Talán ezért, talán másért, voltaképpen mind a mai napig nincs a kezünkben olyan munka, amely a hazai népi vallásosság Mária-tiszteletével néprajzi szempontból behatóan és összefoglalóan foglalkozna. Nagyon érdekes, hogy amikor a népi vallásossággal kapcsolatban az első két úttörő tanulmánykötet megjelent (mindkettő Bálint Sándor emlékének szentelve), akkor ezek egyikébe sem került Mária-tisztelettel kapcsolatos tanulmány, pedig jeles szerzők működtek bennük közre (Tüskés 1986; Erdélyi szerk., 1991). Ez talán nem is annyira a témával szembeni tartózkodás kifejezése, mint inkább az újra meginduló kutatás tévovázásáé, egyfajta útkeresésé. Részletekbe menő tanulmányok természetesen nagy számban vannak, és megszületett néhány komoly monográfia is. A népi vallásosságról szóló néprajzi összegzésekben a Mária-tisztelet csak említve van, másfajta logika szerint elrendezett fejezetekben (Bárh, 1990). Találunk viszont néhány gondosan megfogalmazott, viszonylag rövid címszót a *Magyar Néprajzi Lexikonban* (Bálint Sándortól és másoktól). Nem hagyhatjuk említés nélkül a *Magyar Katolikus Lexikon*nak Szűz Máriával kapcsolatos, igen gazdag tartalmú címszavait, amelyek a Mária-tisztelet egészen széles körét felölelik.

P. Majsai Mór könyve 1970-ben jelent meg *Boldogasszony anyánk* címmel, célkitűzése szerint Szűz Mária tiszteletét foglalja össze Szent István királytól napjainkig. Az adatokban kétségtelenül gazdag könyv szövegek, ábrázolások történeti sorba rendezett áttekintése, de nem tekinthető kifejezetten szaktudományos munkának. Igen komoly szakirodalomra támaszkodik (amiből viszont teljességgel hiányzik Bálint Sándor), mégis, inkább tekinthető lelkipásztori szempontokat is érvényesítő összegzésnek, mint néprajzi vagy történeti munkának (Majsai, 1970). Hasonló munka volt korábban, a két világháború között Lévy Mihály reprezentatív összefoglalása; az ötszáz oldalas kötet végigvezet a történeti korokon és tájakon, az ószövetségi előképektől a modern korokig,

a dogmatörténettől a kisebb ünnepekig, a zsolozsmáktól az irodalomig és művészetekig. A valódi szerzőkről a szerkesztő végül is hallgat, a dimenziók alighanem a főként német forrásmunkák pozitívista, európai távlatait idézik fel (Lévay, 1935). A 19. század második felében latinul jelent meg Balogh Ágoston áttekintése a Mária-tiszteletről (Balogh, 1872). A régebbi idők fontos forrásai közé tartoznak Esterházy Pál és Jordánszky Elek könyvei, amelyek a magyarországi Mária-kegyhelyek felsorolását, leírását, tiszteletük bemutatását tartalmazzák (Esterházy, 1994; Jordánszky, 1988). Ezek a 17. század végére, illetve a 19. század elejére vonatkozóan kimagasló értékű művek. A reprint kiadásokban megjelent kísérő tanulmányok (Tüskés Gábortól és Knapp Évától) elhelyezik a műveket koruk európai és hazai összefüggésrendszerében, és megadják a háttérrel az értelmezésekhez.

A Mária-énekek nagy gyűjteményét Volly István állította össze még 1948-ban, ennek új és kiegészített, bővített kiadása is megjelent (Volly, 1982). A népének máriás hagyományai köréből ma is ez az egyik leggazdagabb adattár. Egy másik, ugyancsak csodaszép és gazdag szöveganyagot a népi imádságok összegyűjtése eredményezett az 1960-as évek végétől kezdve, főképp Erdélyi Zsuzsanna, illetve későbbi követői munkáinak eredményeképp. A *Hegyet hágék, lőtört lépék* c. könyv 1976-ban és újabb kiadásában egy középkorig visszanyúló imádsághagyomány továbbélését mutatta be. Annak idején ezeket az imákat *apokrifeknek* nevezték, talán nem a legáltalóbb szóval akarván kifejezni azt, hogy ezek az imák nem tartoznak bele az egyházilag elismert szövegkorpuszba; szívos továbbélésük viszont eleven lelki igényekről és markáns képekben kifejezett vallási érzelmekről tanúskodik. Az imák tekintélyes része a szenvedő Krisztus passióját idézi fel, s ezzel mindig szoros összefüggésben van a fiával együtt szenvedő anya, Szűz Mária. A népi imák Mária-alakja még kifejtésre, elemzésre vár; annyi bizonyosan látszik, hogy Szűz Mária ezekben a szövegekben mélyen emberi, a fájdalmat, a szenvedést átérző, Szent Fia elvesztését igazi könnyekkel sirató szent asszony (Erdélyi, 1976; 1988; 1991).

A néphagyományban, szóbeliségben az imákon kívül is él egy biblikus szöveghagyomány, amelynek egy értékes részét *Parasztbiblia* címmel gyűjtötte össze és rendezte kötetbe Lammel Annamária és Nagy Ilona (Lammel–Nagy, 1985). Ebben a különböző korokban, sok helyről összegyűjtött szövegegyüttesben számos helyen olvashatunk népiesen megfogalmazott történeteket Szűz Máriáról, melyek egy része a bibliai születés- és gyermekségtörténetekhez kapcsolódik, más részük legendás elbeszélés, legendamese (Szűz Mária keresztlánya). Szilárdfy Zoltán 1984-ben jelentette meg *Barokk szentképek Magyarországon* c. könyvét, amelyben számos szentkép és kegykép a Mária-tisztelethez kapcsolódik (Szilárdfy, 1984).

A rendszerváltást követően a népi vallásosságról megrendezett konferenciákon rendre előkerülnek a Mária-tisztelettel kapcsolatos témák, főképp egy-egy konkrét kultushelyre, ünnepre, kegyképre vonatkozóan. 1994-ben Szegeden Barna Gábor szervezésében zajlott az a konferencia, amely kifejezetten a Mária-tiszteletet választotta központi témájául. Teológusok, folkloristák, művészettörténészek, irodalmárok és más szakemberek tartottak előadásokat; a tanulmánnyá kibővített íráskor 2001-ben jelentek meg

Boldogasszony címmel Szegeden (Barna szerk. 2001). A utóbbi időben talán ez a kötet adja a legértékesebb képet a témáról. Múzeumi kiállításokon ugyancsak megjelent a Mária-tisztelet: Balassagyarmaton Limbacher Gábor és Lengyel Ágnes rendeztek kiállítást a palóc népi vallásosság témakörében, s ebből komoly feldolgozás is született (Lengyel-Limbacher, 1997), Csornán pedig Szalontay Judité az érdem, hogy a művészetben és a néphagyományban megjelenő Mária-tiszteletet 2001–2002-ben kiállításon mutatta be, erről múzeumi katalógus készült (Szalontay, 2003).

Az önálló helyi feldolgozások, monográfiák közül több is kiemelésre érdemes. Hetény János az 1950-es években tanult néprajzot, majd teológiát, és győri egyházmegyes pap lett. Licencia- és laurea-dolgozatát is a pasztorálteológia és a népivallásosság-kutatás határterületéről írta. 2000-ben Szegeden megjelent könyvében ő dolgozta fel a győri, vérrel könnyező Szűzanya kultusztörténetét. Komplex kultúrtörténeti módszerrel dolgozott, számos forrást dolgozott fel és mellékel is könyvében. Korábban, a szegedi Mária-tisztelet-konferencián ugyancsak ő fogalmazta meg tömör előadásban, teológus szemmel népi Mária-tiszteletünk néhány sajátosságát. Hetény János az 1950-es évek elején egy másik terepkutatást is elvégzett a Nógrád megyei karancs-hegyi búcsúval kapcsolatban; ennek kéziratban marad jegyzetanyagát is évtizedekkel később, 2000-ben jelentették meg Szegeden *Nagyboldogasszony virrasztása* címmel (Hetény, 2000a; 2000b; 2001).

Újfajta forráselemző munkát készített Frauhammer Krisztina azoknak a bejegyzéseknek az elemzése kapcsán, melyeket Mária-kegyhelyeken imádságot kérve írnak be az emberek a vendégeknyvekbe vagy egyszerűen csak cédulákra. A *Levelek Máriához* c. könyv a szigetközi Máriakálnok anyagát közli és elemzi (Frauhammer, 1999). Ugyancsak újfajta forráselemzés található a fiatal folklorista, István Anikó könyvében a háromszéki Futásfalva Sarlós Boldogasszony-napi búcsújának szövegreptóriumáról (István, 2003). A máriapócsi Istenszüllő-ikon (kegykép) első könnyezésének háromszáz éves fordulóján, 1996-ban interdiszciplináris konferenciát rendeztek a kegyhely történetéről. A megjelent tanulmányok felölelik az első könnyezés beszámolóinak elemzését, a későbbi kultusz formáit, ikonográfiai, történeti kérdéseket, és átfogó módon mutatják be a görögkatolikus magyarság egyik legfontosabb európai kegyhelyének lelki tartalmai, történeti hátterét (*Máriapócs*, 1996).

Egy-egy vidék vallásosságának néprajzi leírása során újra meg újra hangsúlyosan került elő a Mária-tisztelet. Székely László *Csiki áhitat* c. könyvében a 20. század közepén végzett megfigyelések alapján írt a témáról érzékeny szemmel (Székely, é. n.). Daczó Árpád Lukács *Csíksomlyó titka* c. könyve kísérlet arra, hogy a szerző nyomába eredjen, hogyan illeszkedik a csíksomlyói kegyhely Mária-tisztelete egy tágabb összefüggésrendszerbe, amelyben talán még a magyarság vallásos hitének a kereszténység felvételét megelőző állapotának egyes elemei is megőrződhettek; ilyennek látja ő Babba Mária alakját, amelynek nyomait a néphagyományban több helyen felfedezte (Daczó, 2000).

4. Búcsújárás: rítus és dráma

A *búcsújárás* zarándoklat azokra a közelebbi vagy távolabbi helyekre, amelyek az egyházi jóváhagyások folytán fel vannak ruházva egy különleges lehetőséggel, a búcsúnyerés jogával, más szóval a búcsúkiváltságokkal. Ez azt jelenti, hogy az ott bizonyos feltételeknek megfelelő emberek számára az egyház (minden körülmények között egyénileg, nem pedig kollektív jelleggel) megadja a bűneik ideig tartó büntetésének megrovidítését vagy teljes elengedését. Teológiai értelemben ez azért lehetséges, mert az egyház a bűnbánók javára fordítja mindazt a közbenjárást, amelyet mintegy „kincstár”-ban az imádságokból összegyűjtött, és azokkal oldó-kötő hatalmánál fogva (profán szóval) mintegy „gazdálkodik”. Ismert, hogy a búcsúkiváltságok körüli visszaélések milyen súlyos következményekhez vezettek a nyugati egyházban a 15–16. században; a katolikus egyház azonban megtartotta ezt a kiváltságot adó és osztó jogát, s a tridenti zsinatot követően a barokk Európában mindenütt széles körben megszorodtak a búcsúkiváltságokkal felruházott helyek, s ezzel együtt nagymértékben kiterjedt a búcsújárás gyakorlata. Átmeneti visszaeséseket követően a huszadik század (talán a várakozásokkal ellentétben) nem a búcsújárás visszaesését, hanem még szélesebb elterjedését hozta meg, sok esetben a vallási turizmus keretei közé is beilleszkedve. A búcsújáróhelyek közül ugyan sok megszűnt vagy visszaszorult, de a megmaradtakon sok helyen komoly tömegek vesznek részt az ünnepeken. Eközben kiformalódott a búcsújárás profán szokásrendje is, különösen a templombúcsúk keretei között, ami a templom felszentelési évfordulója, illetve titulását adó szentjének ünnepe (Barna, 2001).

Az ilyen, gyakran nagyszámú résztvevőt megmozgató eseményekben, mint búcsújárások, körmenetek, ünnepi misék, megmutatkozik a népi vallásosság közösségi, *kollektív* jellege, ami jelentős közösségi megszólító erővel rendelkezik (Bálint–Barna, 1994; Turner–Turner, 1978; Tüskés, 1993). Érdekes kettősség figyelhető meg ebben az erőben: egyfelől lokális érvényű (s ezért a messzebről érkező esetleg furcsának, idegenszerűnek találja még akkor is, ha maga is aktív részese a saját népi vallási hagyományának), másfelől néhány fontos szerkezeti azonosság folytán olykor meglepően tágas körben biztosítja a szinte akadálytalan „átjárást” és megértést. Gondoljunk arra, milyen nagy számban találkozhatunk egyszerű falusi asszonyokkal, akik megjárták a nagy európai zarándokhelyeket (Lourdes-tól Rómáig és Fatimáig), és a legnagyobb belső átéléssel tudnak beszélni élményeikről, vagy hogy milyen sokfelől érkezett embertömeg számára jelent sokat manapság Csíksomlyó, mely hosszú évszázadokon keresztül egy periférián fekvő regionális hatósugarú kegyhely volt. Legalább ennyire fontos, hogy a vallási formák, kifejezések és gyakorlatok a közös helyi tudáskészlet szerves részét alkotják: tudják, ki nek hol a helye a templomban, mikor és ki állította az út menti kereszteket és ki gondolzza őket; számon tartják a templom felszerelését, díszítik a terítőket, virágot visznek a szobrokra; sok a közös, illetve közösségi imaforma és imaalkalom.

Bárki, aki csak egyszer is részt vett egy nagyobb búcsújáráson, tapasztalhatta, milyen sokféle találkozás zajlik le, s hogy a vallási tapasztalatok átadásának, közös megformálásának milyen tág tere nyílik ilyenkor. A népi vallásosság keretei között élők gyakorlat-

tak a vallási tapasztalatok kicserélésében, vagyis a rendszer a maga módján, egy adott közegen belül messzemenően *kommunikatív*. A körmenetek, búcsújárások és zarándoklatok sok ember számára Istennek azt a különös kegyelmét testesítik meg, hogy ezek lehetnek az évi vallási tapasztalatuk csúcspontjai. A kommunikatív jelleg ezen túl generációk között is érvényesül: nemzedékről nemzedékre igen szívósan képesek a bevált formákat továbbadni, az új és új gyermeki nemzedékeket bevezetni a vallásgyakorlásba, a hitbe.

Az Istennel és egymással folytatott vallási, szakrális kommunikáció katartikus hatású tud lenni. A megtisztulás, megtérés átélése hatása és célja is lehet a búcsújárásnak. Amikor a búcsújárások néprajzi-antropológiai megközelítésében ezekre a belső vonatkozásokra egyre nagyobb hangsúly került, amikor egyre tisztábban látszott a lelki motivációk vallási jellege, az, hogy az emberek hittel és hitből kerekednek fel, hogy eljussanak szent helyekre és azokon keresztül szent találkozásokra, akkor kezdett kirajzolódni a búcsújárásnak mint rituális drámának a gondolata. Ebben a szellemben írt átfogó monográfiát Victor Turner és Edith Turner a keresztény zarándoklatokról (Turner, 1978). Ezt a kategóriát alkalmazta Tánczos Vilmos is, amikor a csíksomlyói búcsújárásról mint rituális drámáról írt: „A csíksomlyói pünkösdi búcsú a legnagyobb magyar rituális dráma. [...] Rituális dráma, mert a mintegy egy hétig tartó, ritualizált cselekménysor több százezer közvetlen vagy közvetett módon érintett szereplőt mozgat, szimultán módon, pontosan meghatározott, egymástól olykor több száz kilométernyire lévő helyszíneken, pompázatos kellékekkel, a hagyomány és újítás dinamikus egymásra hatása közben formálódó »rendezői« utasítások szerint. A dinamikus cselekvéssor révén a résztvevők olyan lelki élményben részesülnek, melyet túlzás nélkül nevezhetünk katartikusnak” (Tánczos, 1995a: 53). A búcsú újjáéledésének idején, a kilencvenes évek elején többen is úgy láttuk, hogy ez egy olyan érvényes megközelítés, amelynek fogalmi keretei között a csíksomlyói búcsú ezer és egy jelensége megérthető, elhelyezhető. A dráma külsőleg megfigyelhető összetevői: a tér, az idő („forgatókönyv”), a résztvevők („szereplők”) a kitartó megfigyelő számára külön-külön és együttesen betekintést engednek abba a vallási tapasztalatba, amelynek igazi belső lényegét egy kívülálló számára közvetlenül szinte alig lehet megragadni.

A jelenkori néprajzi megfigyelések alapján hasznosnak tartom a pünkösdi búcsú főbb jelenségeinek rövid áttekintését adni. A részletes dokumentálást és hivatkozásokat mellőzve négy markáns jellegzetességet szeretnék kiemelni: a teret és a helyszínt; az ünneplés időbeli csomópontjait; a résztvevők csoportjait; a jelek és jelzések gazdag rendszerét, főként a tartyakon keresztül.

A csíksomlyói búcsú *tere* az egyik legösszetettebb az ismert magyar búcsújáróhelyek között. Ez abból adódik, hogy a kegytemplom és annak közvetlen környéke mellett az aktív búcsújárás helyszínévé válik egy kiterjedt nagy terület is a Kis-Somlyó hegyére irányuló nagy körmenet, a kikerülés révén. Középpontjában a ferencesek által gondozott kegytemplom és zárda áll: itt, a szentélyben áll az a 16. századból származó Mária-szobor, amelynek a csodatevő erejébe vetett évszázados hit vallási központtá teszi Csíksomlyót. A ma álló, a 19. század folyamán évtizedekig épült, barokk stílusú kéttornyú *temp-*

lom méretei jelentősen felülmúlják a környék megszokott templomaiét: belül olyan tágas, hogy nagy sokaságot, kb. kétezer embert (ami errefelé egy átlagos falu lakosságának száma) tudjon befogadni. Az új templom helyén egy középkorból származó, kisebb, gótikus stílusú épület állott, amit a lebontása után korabeli leírásokra alapozva Keöpeczi Sebestyén József rekonstrukciós rajzáról ismerünk (Benedek, 1944: 14). A régi templomból semmi láthatót nem tartottak meg; régi berendezéséből csak a kegyszobor látható, szinte azt is mondhatjuk, hogy Szűz Mária szobra körül a régi templom helyébe újat húztak fel. Az állandóságot és folytonosságot itt nem a „boltívek teherbírása” hordozza, hanem egy fából készült, karján gyermeket tartó törékeny női alak.

A kegytemplom tágabb együttese is igen tagolt: négyszögletű belső udvaros rendház épült a déli oldalán, a gazdasági és melléképületek, templomkert és a rendház kertje veszik körül, kápolnával, kerítésekkel, a mozgásirányokat meghatározó kapukkal és átjárókkal. Csíksomlyón ugyan nincsen szentkút, de a hegy alatt található borvízforrás szerves része a búcsú terének: pihenő- és találkozóhely, s hosszú időn keresztül az egyetlen szabadtéri vízlélelőhely (a közelben korábban fennállt „barátok fürdőjét” néhány éve felújították). 1949 előtt nemzedékeken keresztül a tömeg kötött rendben a templomtól indult és a templomhoz érkezett, és ott történtek meg a fontos – kitüntetett szakrális jelentőségű – dolgok: a keresztalják köszöntése érkezésükkor és távozásükkor, a szentmise, a gyónás és áldozás, a találkozás Máriával, minden búcsú elengedhetetlen velejárói.

A tér másik centruma az a két, alighanem középkori eredetű, mai formájában 17–18. századi kápolna, amelyek a közeli Kis-Somlyó hegy tetején állnak. A *Salvator*-kápolnát a középkorban emelték, az 1670-es években kijavították, 1680-ban vagy 1681-ben szentelték fel újra. Ez is külön monográfia tárgya lehetne, hiszen falai, ablakai, boltíves-kazettás mennyezete, az ott található festmények, a feliratok vagy akár az alatta található régészeti emlékek már eddig is számos kérdést vetettek fel, és számos kutatót vonzottak. A *Szent Antal*-kápolnát fogadalomból építették az 1661-es tatárberetőzés után. A kápolnák némiképp a templomi Mária-szobornál átélethető áhitat helyei: itt is megsimítják ágakkal a szobrokat, térden megkerülik az oltárt, pénzt dobznak a *Szenvedő*-kápolnában kitett sírba, imádkoznak. A Szent Antal-kápolna a Szent Antal társulat kitüntetett helye volt a 18. század elejétől fogva generációkon keresztül. A diákság labarum alatt vonult ide körmenetben (Boros, 1994: 134–138).

A *Jézushágó* meredek erdei nyiladékon keresztül felvezető keresztút, amit hagyományosan igen sokan végigjárnak minden napszakban. Ennek stációit azokban az évtizedekben állították (vagy cserélték ki), amikor 1867-et, a kiegyezést követően Erdély ismét Magyarország része lett, majd az első világháború után a húszas évek közepén új stációkat állítottak. A stációs kereszték évszámait és feliratait nemrég újra közölték (Márton, 2003: 108–110.)

A Kis-Somlyó hegy tetején a kápolnák mellett áll a remete háza. A búcsú terének szerves része a Kis- és a Nagy-Somlyó hegy közötti széles, fátlan, erdőkkel övezett *nyereg*. A kilencvenes években ez a nyereg vált alkalmassá a részt vevő nagy tömeg egyidejű elhelyezésére, az ünnepi nagymise megtartására. A Kis- és a Nagy-Somlyó hegy közti nyeregben 1993-ban szabadtéri oltárt építettek, s innen indul fel a Nagy-Somlyóra a

nagy keresztút. A nyeregből a hegyoldalban vezet út Csíkszentlélek Fitód tízese felé. 1996–97-ben (Makovecz Imre útmutatásai alapján, Bogos Ernő tervei szerint) a millenáriumi tiszteletére itt épült fel egy újabb épület, az oltáremelvény, amely egyúttal színpad és emlékmű: hármassal, kettős keresztrel.

A legtöbb kegyhely búcsújárásának szerves részét alkotó körmenet úgy is értelmezhető, mint a térben külön-külön elhelyezkedő szent terek reális összekötése, a köztük levő profán terek szakralizációja. Csíksomlyón a körmenet különösen nagyszabású, mert igen hosszú, kb. négy kilométeres az útvonala, és a Kis-Somlyó hegy tetején keresztül haladva olyan helyet is érint, amely jóval magasabb a kiindulópontjánál: ez rálátást biztosít a tájra, kiemelkedést a hétköznapi szintjéből, és erőfeszítést követel (még ha a hagyományos búcsún résztvevők szokva voltak is az efféléhez). A templomtól a keresztútig vagy a nyeregbe és a kápolnáig vezető útvonalak voltaképp a búcsú idejére szentelődnek meg. A Kis-Somlyó hegyre a templom felől hagyományosan három (ma már négy) úton is fel lehet jutni: a körmenet útvonalán, a Kálvárián (Jézushágó) és a Szent Antal-kápolna felé vezető meredek úton (azelőtt ez csak a lefelé tartók útja volt), újabban pedig egy korábbi szekérútból kiszélesített, fehér murvával felszórt úton.

A búcsú teréhez tartozik még Csíksomlyó egyházközség Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt plébániatemploma Csobotfalván: itt is tartanak éjszakai virrasztást (ahogy a kegytemplomban és a kápolnában is), és jeles események történnek, különösen a moldvai csángók köré szervezeten. A városból a kegyhelyhez vezető Szék útja a nagy tömegek vonulásának és az alkalmi árusoknak a helye. A búcsú tágabb értelemben vett teréhez tartozik egész Csíkszereda, amelynek lakosságát a búcsúra érkezők száma többszörösen meghaladja; valamint mindazok az útvonalak, amelyeken keresztül több tíz vagy több száz kilométerről, határokon keresztül is zarándokok, turisták, kíváncsiskodók érkeznek és térnek haza. Maga Csíksomlyó egy átfogóbb térszerkezetben egyszerre foglal el periférikus és centrális helyet: az egykori Csík székhelye, illetve megye évszázadok óta a magyar nyelvterület keleti peremvidéke, ezen belül viszont Csíksomlyó régóta a katolikus székelyek kultikus, vallási és iskolaközpontja.

A búcsújárás *idejének* középpontjában hagyományosan a nagymise és a körmenet, valamint a Mária-szobor meglátogatása áll. Egy Mária-kegyhely nagybúcsúja pünkösdkor: a történeti hagyomány szerint ez egy valamikori győzelem emlékünnepe, amit a helybeli katolikusok arattak a térítő szándékú unitárius fejedelem fegyveres hadai fölött. Mária-kegyhely lévén, Csíksomlyón más Mária-ünnepek alkalmával is nyerhető búcsú, a templomszentelés búcsúja pedig Sárlos Boldogasszony, július második. A pünkösd körmenet a „győzelem” jelképe, a nagymise hálaadás, a szentségek vétele (gyónás, áldozás) pedig minden búcsújárás általános velejárója. A vallási hagyomány részeként kialakultak a „hivatalos” búcsújárás kísérő jelenségei is, amelyek mintegy összekötik az eseményeket, és vallási tartalommal töltik meg a köztes időket is. Ilyen az éjszakai virrasztás, illetve alvás a templomban; a pünkösd hajnali napvárás, amikor a hívó csoportok meglátják a felkelő Napban a Szentlelket. A szent időkhöz tartozik az otthoni készülődés, a gyülekezés, az útnak indulás is. Az ünnepléshez természetesen „profán” időszakok is tartoznak: várakozások, gyülekezések, beszélgetések, találkozások, étkezés, vásárlások

időszakai. A szent és a profán idők dinamikus váltakozása minden más búcsújáróhelyen is megfigyelhető: Csíksomlyón ezt az színezi, hogy egy időben távoli történeti esemény emlékéhez kapcsolódik, és ezért hangsúlyosabbak a gyülekezés, az együttlét alkalmai. Ne feledjük: a kilencvenes években a csíksomlyói pünkösdi búcsú évről évre rendszeresen az egyetlen békés, együttes ünneplési alkalmi a magyarságnak, ahol rendszeresen *százvezrek* vannak jelen. Erről sokféleképp lehet vélekedni, de az kétségtelen, hogy jelentőségének megfelelően kell értékelni.

A *résztvevők* között a kilencvenes években meg lehetett találni a romániai és a tágabb magyar társadalom minden csoportját, rétegét. Ez azt jelenti, hogy a környékbeli falvak népe – amely egykor a búcsújárás hagyományos vonzaskörét jelentette – mellett ott vannak városiak, nagyvárosiak is. Idősek mellett ott vannak nagy számban középkorúak és fiatalok meg kisgyerekek is. A részt vevő csoportok megszerveződése elsősorban lokális elvet követ: települések alkotnak egységeket, akik mint települési egységek jelenítik meg önmagukat. Újabb jelenség, hogy ez a csoportszerveződés más, intézményi, területi jellegű szerveződésekkel egészül ki: cserkészek, lovagrendek, iskolák, olykor pártok, küldöttségek is érkeznek. A résztvevők egyik nagy közös élménye a magyarság együttléte, szabad ünneplése; ilyenkor aktivizálódnak a testvér-települési kapcsolatok is, és nemcsak az együttes tömegélményt vihetik haza a résztvevők, hiszen a vendégek fogadása révén a találkozások valódi személyes közelségbe is hoznak embercsoportokat.

A *jelek* és a jelzések rendszere beszédeken, viselkedéseken, és nem kis részben tárgyakon keresztül valósul meg. Fontosak azok a szimbolikus határok, amelyek kijelölik a szent és a profán terek, idők közötti átmeneteket; fontosak azok a jelzések, amelyek mintegy sűrítetten foglalják magukba a búcsújárás főbb tartalmait. A hagyományos búcsús rendben a hazatérők zöld ágat vittek magukkal; manapság emellé sokféle búcsúfia, ajándék is társul. Kitüntetett helyeken magyar zászlókat tűznek ki, ilyenek a csoportoknál is vannak. A nagymise végén egymás után hangzik fel a pápai, a magyar és a székhelyi himnusz.

• III. Eredettörténet

1. A „hargitai csata”

A búcsúval kapcsolatos történetek közül az egyik legértékesebb a hargitai csatáról szóló elbeszélés.⁹² Eszerint az ünnep, vagyis a pünkösdszombati búcsújárás eredete 1567-re megy vissza, amikor is János Zsigmond erdélyi fejedelem haddal próbálta a csíki székelyeket unitárius hitre téríteni. A csíkiak azonban csatában győzedelmeskedtek, az ütközet ideje alatt pedig a gyerekek és öregek a kegytemplomnál imádkoztak, majd a visszatérőket győzelmi ágakkal fogadták. A győzelmet a Mária-szobor előtt köszönték meg, s ennek emlékére lett pünkösdszombatján a búcsújárás Somlyóra.

A hargitai csatáról szóló történetet két szöveg példáján keresztül szeretném bemutatni. Olyanokat választottam, amelyek a nagyközönség számára íródtak, széles körben ismertté válhattak, egymástól száz évnél több idő választja el őket. Mindkét szerző gimnáziumi tanár volt, de az első műve minden bizonnyal nem volt ismert a második szerzője előtt. Az első a csíksomlyói főgimnázium egykori igazgató papjának, Bándi Vazulnak művéből való, aki 1899-ben (az erdélyi püspök jóváhagyásával) kis füzetet tett közzé *A csíksomlyói pünkösdi búcsú és más alkalmi búcsú ájtatosságai* címmel. Ebben olvashatjuk az alábbiakat:

„A csíki székely nép vallásos buzgóságának központja Csíksomlyó, hol már 1208-ban szerzetes ház állott fenn. A vallásos kegyelet kiváltó tárgya a Szent-Ferencrendiek templomában lévő Mária-szobor, mely a török-tatár dúlások és ezer veszélyek között is csodálatosan megtartva, máig is csodákkal ékeskedik. E szobor lábaihoz sereglett a székely nép, az őt ért sok csapás, viszontagság és háború közepette, Mária oltalmát esdve le, és a szent Szűz pártfogása kimentette őt minden veszélyből. A kegyhelyhez való zarándokolás rendszeres búcsújárássá fejlődött ki a székely népnek a protestantizmussal szemben katolikus hitéért folytatott harcban.

Ugyanis, midőn az ifjú János királynak nem sikerült Blandrata György szentháromságtagadó tanítmányát sem ígéretekkel, sem fenyegetésekkel a csíki székely népre ráerőszakolni, 1567-ben fegyveres sereget küldött ellene. A székelység kész lévén inkább mindenét elveszteni, mint hitét feladni, apraja és nagyja odahagyta mindenét, Csík-Somlyóra gyülekezett a magyarok régi nagy patrónája oltalma alá. Itt Mária segítségét kikerve, a férfiak fegyver alá sorakoztak és Mária dicsőítése mellett megütköztek a Nagyerdőn a királyi haddal és azt legyőzték, mi alatt a Somlyón maradt gyermekek, öregek és nők áhítatosan imádkoztak a székely fegyverek győzelméért.

A diadalmasan hazatérő sereg a rá várakozó övéivel együtt a szent Szűz képe elé sietett, hogy háláját buzgó imában öntse ki. Ugyanakkor Máriát a Székelyek Védő Asszonyának nevezték el. Az 1567 pünkösdszombatján történt ezen esemény emlékére úgy a csíki székelység mint a messzibb vidékek buzgó híveinek tízezrei búcsújáró ünnepet tartanak, keresztek és

⁹² E fejezet első változata elhangzott a Hajnal István Kör konferenciáján Szécsényben, 2000. augusztus 25-én, utóbb megjelent a konferencia kötetében (Mohay, 2002). A tanulmánnyá bővített változatot a *Tabula valamivel hamarabb* közölte (Mohay, 2000), majd ez jelent meg csaknem változatlanul a kolozsvári *Keresztény Magvető* c. folyóiratban is (Mohay, 2005). A mostani szöveg mindegyikhez képest továbbfejlesztett.

zászlók vezetése alá sorakozva zengedezik Istennek és Máriának dicséretét, s hálaadó és könyörgő imáikkal teszik magukat új kegyelmekre érdemesekké” (Bándi, 1899: 3).

A második példa Miklós József, csíkszeredai gimnáziumi tanár *Csíki lexikon* címmel 2004-ben megjelent könyvéből, a *csíksomlyói búcsú* címszóból való:

„A mostani pünkösdi búcsú kezdetét az 1567-es évre vezetjük vissza, amikor János Zsigmond erdélyi fejedelem egy 1566-ban kiadott rendelete értelmében Csík, Gyergyó és Kászón székeket is unitárius hitre szándékozott téríteni. A szerzeteseknek megparancsolták, hogy hagyják el Csíksomlyót, de ők ezt megtagadták. A három medencébe küldött hittérítőket (a kilenc palántát) a nép kicsúfolta és elűzte. A fejedelem, Blandrata György udvari orvosának befolyására elhatározta, hogy a vidék hithű lakosságát erőszakkal téríti át Dávid Ferenc hitére. Ekkor lépett színre István, gyergyóalfalvi pap, aki tüzes szónoklataival arra buzdította a népet, hogy vonuljon Csíksomlyóra, a boldogságos Szűzanyához, és készüljön fel egy esetleges összeütközésre a fejedelem által az Udvarhely vidéki, már unitarizált falvak lakosságából toborzott haddal. A gyergyóalfalvi pap felhívásának óriási hatása volt, s így nemcsak a gyergyóvidéki, hanem a csíki falvak lakossága is Csíksomlyóra vonult. Itt szereztek tudomást arról, hogy a fejedelem hada más útban van Csík felé. Ekkor a férfiak hadrendbe sorakozva, rögtönzött fegyverekkel elindultak a Hargita tolvajostetői átjárója felé, és az ún. Lónyugtató helyen megütköztek az ellenséggel. Ravasz taktikájuknak köszönhetően csakhamar szétverték és megfutamították János Zsigmond hadát, majd utána diadalittasan vonultak vissza Csíksomlyóra. Fegyverük hegyére nyírfaágakat tűztek, így vonultak be a csíksomlyói templom elé, ahol halált adtak a Szűzanyának a segítségért, hogy meg tudták védeni őseik szent hitét. Ettől az évtől kezdve a székely katolikusok keresztaljákba szerveződve, minden Pünkösdszombaton Csíksomlyóra vonultak” (Miklós, 2004: 34–35).

Ugyanott az *István pap* címszóban a következőket olvashatjuk:

„1567-ben, János Zsigmond erőszakos térítő hadjárata idején a csíki, gyergyói és kászoni hívek ellenállását megszervező és vezető gyergyóalfalvi plébános, akinek vezetésével a végsőig elszánt székely had megfutamította az akkorra már unitárius hitre áttért erdélyi fejedelem udvarhely-vidéki seregét. Ő vezette a gyergyói és felcsíki falvak népét Csíksomlyóra és mozgósította a férfiakat az ellenállásra. Gyergyóalfalu központi terét róla nevezték el, a tér közepén egészalakos szobra látható. Csíksomlyón a kegytemplom előtti térség szélén, a Nepomuki Szent János kápolna mellett emlékmű örökíti meg a hithez buzgón ragaszkodó gyergyói pap tettét” (Miklós, 2004: 64).

A két szöveget a tartalmi azonosságon túl összeköti, hogy az események elbeszélését tényként közlik, anélkül hogy bármiféle bizonytalanságra akár csekély utalást tennének, továbbá hogy (az írások természetéből adódóan) nem hivatkoznak forrásokra.

Ez a történet manapság és az utóbbi száz-százötven évben közkézen forog és forgott, széles körben elterjedt. Megtaláljuk a búcsúról és a kegyhelyről szóló népszerűsítő munkákban éppúgy, mint útikönyvekben, feldolgozásokban. Ferences szerzőknél ismételtelen előfordul. Domokos Pál Péter *Kájoni Cantionale*-kiadásának elején, a történeti áttekintésben hozza (Domokos, 1979: 6–9). Említése nem hiányzik a búcsúval kapcsolatos ünnepi beszédekből és újságcikkekből sem. A példákat itt azért nem szaporítom, mert a történet továbbélésével külön alfejezetben foglalkozom.

♦ I

1. A

A bu
elbe
meg
lyek
zet il
téröl
s eni
A
tatni
isme
názi
zője
nak
köz
vash

Feltűnő, hogy a hargitai csatáról csakis a csíksomlyói pünkösdi búcsúval kapcsolatban esik szó; azon kívül nem találkozhatunk vele sem történeti forrásokban, szakmunkákban, sem egyéb, a kort, János Zsigmond fejedelmet, az unitárius vallás terjedését vagy a katolikusok székelyföldi megmaradását tárgyaló írásokban. Példaként néhány fontosabb szerzőt, illetve munkát említek (időrendben), akiknél hiába keressük az eseményt: Bethlen Farkas, Kállay Ferenc, Kemény József és Nagyajtai Kovács István, Kővári László, Hunfalvy János, Hankó Vilmos, Gagyí Sándor, Szádeczky Kardoss Lajos, Jancsó Benedek, Asztalos Miklós, Demény Lajos, Köpeczi Béla.⁹³

Érdekesen megkerüli a kérdést Vitos Mózes: magát a János Zsigmonddal vívott hargitai csatát nem említi, ám általánosságban céloz a katolikusok erős hithez ragaszkodására pünkösddel kapcsolatban (Vitos, 1894: 918–920). Megemlíti ugyan az ellenállást Boga Alajos, olyan látszatot keltve, mintha azt az általa ismertetett 17. századi Lakatos maga is elbeszélte volna, ám *nem* Lakatos István *Siculia...* kéziratából merítve, hanem Eröss József könyvére hivatkozva (Boga, 1914; Eröss, 1913). Kivételként említhető meg egy 19. századi, unitárius folyóiratban megjelent rövid szerkesztői beszámoló, amely Haynald Lajos erdélyi püspöknek a jezsuiták melletti kiállásával helyezkedik szembe; és mellékmondatban „történeti adat”-nak nevezi az ütközetet:

„Haynald Lajos kalocsai érsek Pestmegye évnegyedes közgyűlésén a jezsuiták mellett tartott beszédében az unitáriusokról is megemlékezett. Felhozta János Zsigmond hadjáratát a székelység körében az unitárius vallás terjesztése érdekében, melyen a lelkes székely asszonyok konyha-eszközökkel felfegyverkezve kivonultak a férfiakkal a nagy erdőre, hogy ott bevárják János Zsigmondot, ki vallási meggyőződésükön erőszakot akart elkövetni, és a győzelem az övék lett. Ez legalább egy történeti adat; de a jezsuiták melletti hatalmas érvelése, reméljük, sem Arad, sem N.-Szeben városait nem ingatták meg a jezsuiták kitiltása érdekében Pestmegyével is közölt kérvényök fenntartása érdekében” (Ferencz–Kovácsi, 1872).

Figyelemre méltónak találom, hogy a székelyek rövid történetéről újabban megjelent könyvében a nagy tekintélyű és széles körben tájékozott történész akadémikus, Egyed Ákos az erdélyi vallási viszonyokkal kapcsolatban részletezés és forráshivatkozás nélkül, de történelmi eseményként írja a következőket:

„...közben a reformációnak újabb hulláma érkezett a Székelyföldre. Ugyanis Kolozsvárt a hitét gyakran változtató Dávid Ferenc az antritrinitárius, más néven unitárius hit megalapozásával lényegében véve új egyházat hozott létre, amely rendkívül gyorsan elterjedt a polgárság körében, s mert János Zsigmond fejedelem támogatását élvezte, szétterjedt Erdély más vidékein is. Ismeretes, hogy János Zsigmond maga is terjesztőjévé vált az új hitnek, s haddal indult Csíkszék megtérítésére, de az ellenállás miatt kénytelen volt visszafordulni. Így maradt meg Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék megszakítás nélkül a római katolikus hit mellett. A csíksomlyói búcsú ennek az eseménynek a következtében alakult ki” (Egyed, 2006: 104).

⁹² Efe
utól
lami
Ma

⁹³ Bethlen, 1782/1793; 2000–2006; (forrásairól ld.: Svéda, 1938); Kállay, 1829; Kemény – Nagyajtai Kovács, 1837/1845; Kővári, 1859/1866; Hunfalvy, 1864; Hankó, 1896; Gagyí, 1912; Szádeczky Kardoss, 1927; Jancsó, 1931; Asztalos, 1936; Demény, 1976; Köpeczi, 1986.

Nincs nyoma annak, hogy a történetet idéző szerzők a 19. század folyamán vagy később kételkedtek volna az elmondott történet hitelességében. Kivételként talán Erős Ferenc Modeszt említhető, aki könyvében kételkedő megjegyzést tesz az ütközetre, bár a hadi felvonulást ő sem tartja cáfolhatónak:

„Ők szent és ős religiójukat igazában mint legdrágább örökségüket egyező szívvel lélekkel védeni kívánják. Hiába beszélnek nekik, hogy a Szentháromság hívéséről már sokan lemondottak a külső székely atyafiak közül, hiába hozzák fel nekik a hírt, hogy a nevezett Nagyerdőn utazik, tör, ront bé nyakokra az erőszak, ők az egyesült székelyek feltételekben keményen állanak: öregeiket és gyermekeiket Somlyón hagyván magok nagy erővel kitelhető panopliában [többfajta fegyverből álló fali dísz] a külsőknek eleibe indulnak, mondva talán: Szentháromság egy Isten mivélünk, és senki ellenünk! Mit hallván s látván a kémek hírt visznek a fejedelemnek, s mondanak: hogy számíthatlan ember szegült ellenek; mire ő így szólal: hogyan az unitária vallást el nem akarják fogadni, maradjanak magok vakságokban. *Ütközetet nem olvasok!* [kiemelés – M. T.] Mely ha lett volna, ekkor halomnak is kellene lenni vagy elhanyagoltatásának híreltetni. Mivel azon erdőben is csak egy halálesetre is föld vagy kőhalmozat avagy éppen kereszt szokott készíttetni, könnyedin is tétetni (mit jegyzék azok számára, kik ütközet történetit beszélnek)” (Erős, 1852: 19).

Erős Ferenc könyve eredeti, kéziratos változatában ennek valamelyest erősebb megfogalmazását találjuk, azt a részt viszont nem tette közzé, hanem kihagyta a végleges változatból.⁹⁴ Óvatos bizonytalanságot fogalmaz meg a *Religio*-ban („egyházi és irodalmi folyóirat”) megjelent írásában Balássy Ferenc.⁹⁵ Messzire vezetne ennek a tartózkodás-

⁹⁴ „A Cserei úrtól le írt történetről a Klastrom Jegyző Könyvin kívül még írt Pr. Mihályfi Balázs franciskánus szerzetes könyvnek 3dik résziben a 8dik szám alatt – ki születvén 1678-ban erősíti, hogy gyermek korban látta a Molduvai híveket zászló alatt külön seregben jöni Somlyóra a Pünkösdi ájtatosságra; – és hallotta akkorban, hogy a Gyergyó Alfalvi Zászló vagyis Hadijel alatt való jövelete a népnek lett volna eredete annak hogy Lobogók alatt járulnak oda a keresztény hívek; utána teszi azt is hogy az időben megérkezvén Somlyóra István nevezetű Alfalvi megyés pásztor zászlói, némely buzgó szerzetes prédikátorok a klastrombeliek közül az egész sereget ujabban is Zápolya János igyekezete ellen felbuzdította, és elől menvén kényszerítette Hadi sergét Udvarhelyszékre vissza nyomolni. – Ez a belső és az időhöz közelebb eső szó nem jegyezz az ütközésről nyilván. – Megvallom magam se hallottam az öregektől hogy éppen megütköztek volna, hanem azt igen, hogy a *Kém* megvívén a hírt Zápolya fejedelemnek mely nagy sereg kíván ellent állni; és hogy az új vallást semmiképpen el nem akarják fogadni; mire Zápolya azt mondotta volna: hagyjuk hát őket a maguk vakságokban. – De az is lehet, hogy ez a felelet kivonatja annak a gyulafehérvári fennebb írt végzésnek, mely az íráson kívül hagyományban is fennmaradt. Halom se látszik az említett Kökeresztnél, holott szokása a nemzetnek, hogy út félen, ha csak egy ember is halt meg, annak sírdombjára követ vagy fácskát vessenek, milyenek ország szerte láthatók.” Erős, é. n. 6.

Erős Modesztól egy másik kéziratot („A Nép ezen helynél való buzgósgájának okairól”) Sávai János (1997: 104–105) idéz, amit egy plébániai levéltárban a tanítványai helyeztek el aranymiséje alkalmából (nem mond pontosabban). Az idézett szöveg nem pontosan követi Csereyt, de semmivel nem tartalmaz többet vagy kevesebbet.

⁹⁵ „Ismeretesebb íróink, ki Erdély történetét megírták, világosan ugyan nem említik János Zsigmondnak ezen vallási ügyben viselt hadát, de azok, a miket több íróink, különösen Forgách Ferenc, Szegedy János, Pálma, Fasching Ferenc s több mások János Zsigmondról s az ő tetteiről, Blandrata György nagy befolyása s merényleteiről följegyeztek, eléggé igazolják a dolog valóságát, s mutatják, hogy ők a kath. vallást s annak híveit keményen üldözték, s a socinianismust erőszakosan terjesztették” (Balássy, 1856: 99).

nak az elemzése és értelmezése, de aligha járunk messze az igazságtól, ha arra gyanakszunk, hogy ennek oka egy igen erős közmeggyőződéssel szembeni óvatosság lehetett.

Elvileg természetesen nem lehet kizárni újabb adatok felszínre kerülését. Figyelmes áttekintést érdemelhet a teljes emlékirat-irodalom, Erdély történetének 17–18. századi, részben kéziratban levő latin nyelvű történeti irodalma. Előkerülhetnek elveszettnek hitt régi források is, különösen a 16–17. századi ferencesekre vonatkozóan, ahogy az történt pl. Csíksomlyón 1985-ben vagy Gyöngyösön 1998-ban; mindkét helyen megtaláltak évtizedekkel korábban elrejtett könyveket, iratokat (Fáy, 1999; Muckenhaupt, 1999). Mégis, talán nem alaptalanul gondolom, hogy túl sok reményt egyelőre nem kell fűzni olyan források felbukkanásához, amelyek az itt kifejtett gondolatokat érvénytelenné tennék. Amióta 2000-ben először (szakfolyóiratban), majd 2005-ben másodszor is (erdélyi unitárius folyóiratban) közöltem elgondolásaimat, nem közöltek vagy hoztak tudomásomra tekintetbe vehető forrást a hargitai csatáról vagy János Zsigmond és a csíkiak vallási természetű konfliktusáról (Mohay 2000; 2005).

Az *első* magyarul írt szöveg, ami ezt az eseményt hírül adja, mai tudásunk szerint csak 1780-ból való, de attól kezdve igen gyorsan feltűnik számos különböző helyen. Ezt megelőzően azonban nem tudunk semmilyen olyan egykorú vagy későbbi szövegről, amely a hargitai csatát elbeszelné vagy arra ismert történeti tényként utalna.

A tény, hogy az *első* forrás több mint kétszáz évvel az említett esemény után keletkezett, valamint a fentiek indokoltá teszik, hogy rákérdezzünk e történet „valódiságára”. Kételyeink megalapozottsága esetén az egész narratívát egy másik értelmezési keretbe kell helyezni.

2. Történeti hitelesség

A búcsúnak a hargitai csatához és János Zsigmondhoz kapcsolt eredettörténetét eddig hárman tették óvatosabb vagy határozottabb kritika tárgyává: Rugonfalvi Kiss István debreceni történész professzor, Fodor Sándor csíksomlyói származású író és Simén Domokos unitárius lelkész, majd az ő érvelését ismételte meg Tódor Csaba (Rugonfalvi, 1939; Fodor, 1979: 114–115; Simén, 1993; 1998; 1999; Tódor, 1999). Következtetésük egyértelműen az, hogy a hargitai csatáról szóló történetnek nincsen igazolható valósalapja. Egymástól független gondolatmenetük főként a történeti körülmények mérlegelésén alapult, szövegek elemzésébe nem mentek bele. Röviden érdemes felidézni érveiket, okfejtésüket.

Rugonfalvi a János Zsigmond uralkodását jellemezve a fejezet végén ezt írja: „Még egy székelyföldi cselekedetről kell megemlékeznem, melyet a legenda annyira felcicomázott, hogy nagyon nehéz a pusztá tényt megállapítani.” Érvei a következők: 1) János Zsigmond korában a Székelyföldön még igen kismértékben terjedt el a reformáció. 2) Nehéz megmondani, miért választotta volna ki a király Csíkot – „aki erőszakosságra hit dolgában soha nem ragadtatta magát, mert azt tartotta, hogy a hit Isten ajándéka” –, mikor közelebb is talált volna tennivalót. 3) Igaz, hogy a fejedelem a katolikus hitet nem szerette, és az 1556. évi országgyűlés a katolikus papokat ki is tiltotta; ebből valószínű,

hogy „keletkezett valami differencia”. 4) „Arra a viszonyokat ismerő historikus nem is gondolhat, hogy János Zsigmond a székelyeket székelyek élén mert volna megtámadni.” 5) Lehetett valami csetepaté csíkiak és udvarhelyiek között, ahogy János Zsigmond egész uralkodása alatt voltak kisebb-nagyobb fegyveres összetűzések – „és ezt a hagyomány szépen felöltöztette, és ilyen formájában örököltette meg a jó öreg Losteiner”. 6) 1556, 1559 és 1567 között ingadoztak azok, akik a hagyományt időhöz akarták kötni. Már ez is elégséges bizonyosság a hagyomány megbízhatatlanságára. 7) Ha valóban lett volna összetűzés, annak „akkor nyoma maradt volna Csíknak példás megbüntetésében” (Rugonfalvi, 1939: 246–256).

Fodor Sándor „Tűnődés séta közben” alcímmel megjelentetett írói emlékezéseiben így ír:

„A tolvajostetői ütközetre utalnak ugyan történelmi források, de annak jellegéről, méreteiről semmit sem tudunk. A magam részéről abban sem vagyok egészen biztos, hogy ott valójában egymásnak is roppant volna a két sereg. Már egyetemista koromban féltem attól, hogy előkerül egy okirat, amelyből kiderül majd, hogy tényleg csata volt a Tolvajoson: ennyien meg ennyien haltak meg ezen, annyian a másik oldalon, foglyokat is ejtettek, akiket lehetőleg egytől egyik karóban is húztak a szeretet Istenének a nevében. Örülök, hogy mindmostanáig nem sikerült ilyen forrásmunkára bukkannom, és kitarthatok – talán gyermekes – feltételezésem mellett, miszerint nem volt csata, szabályos ütközet a Tolvajoson, nem vívott élethálküzdelmet egymás ellen János Zsigmond és István pap serege. Az én elképzelésem szerint János Zsigmond – aki nem volt rossz politikus –, látva a nagy nekibuzdulást, az ellenfél elszántságát, esetleg némi tapogatózó csatározások után visszatértette a seregét: belátta, kár lenne vallási okból vért ontania, okosabb lesz, ha takarékosan bánik azzal a vérrel, amelyre bármikor szüksége lehet az ország védelmében” (Fodor, 1979: 114–115).

A búcsú eredettörténetével szemben megfogalmazott kritikus vélemények közül a nemrég elhunyt unitárius lelkész Simén Domokosé a legkidolgozottabb. Őt a János Zsigmond egyházalapítói tevékenysége iránti tisztelet, érdemei elismertetésének vágya, a történelmi igazság kiderítése motiválja. Szóban és írásban jó ideje hangot adott annak, hogy egyáltalán nem volt csata, az egész történet legenda. Érvelésének jó darabig nem sok foganatja volt. Amikor például a Tolvajostetőn milleniumi emlékművet terveztek, és az oda felírni szándékozott jeles csíki évszámok között az 1567 is ott volt, Simén Domokos annyit tudott elérni, hogy ezt végül levették. Simén Domokos a hargitai csata történeti hitelességével szemben a következőket hozza fel: az unitárius vallás csak 1568 után, a tordai országgyűlés vallásszabadságot kimondó törvénye után indult el Erdélyben „hódító” útjára, és csak 1571-ben lett bevett vallás; János Zsigmondnak nem volt módszere a fegyveres hitlejlesztés, hanem a lelkiismereti szabadság híve volt; a gyergyóalfalvi István pap kiléte okiratilag nem igazolható; a székely szervezeti törvények szerint a felkelés parancsát csak a szék kapitánya vagy bírja adhatta ki, máskülönben az lázadásnak minősült (mint az volt 1562-ben). Nincsen továbbá semmiféle korabeli, emlékiratóktól, krónikásoktól vagy országgyűlési feljegyzésekből származó adat az országosnak mondható eseményről, sem megtorlásról, büntetésről, noha ilyenek az 1562. évi székely felkeléssel kapcsolatban jól ismertek (Simén, 1993; 1998; 1999; Demény, 1976). Továbbra sem fölösleges tehát a kérdést alaposabban körüljárni.

A 16. század közepének székelyföldi és erdélyi vallási viszonyait e helyen részletezni szétfeszítené a kereteket. A csíki katolikusokról és a vallási türelem lassú kibontakozásáról szólva már jeleztem, hogy a csíkiak katolikusnak való megmaradása a mai napig nincsen kielégítően megmagyarázva; nem ismerjük részleteiben az esetleges hitújító törekvéseket és azok kudarcait, sem azokat az esetleges konfliktusokat, amelyek a csíkiak és a hitújító prédikátorok vagy a fejedelmi udvar között lezajlottak. Hogy ilyenek lehettek, azt jó okkal feltételezhetjük. Azt is jó okkal feltételezhetjük, hogy egy megtörtént csata nem kizárólag az abból győztesen kikerülő emlékezetében őrződik meg, hanem mindkét oldalon. Magyarországon és Erdélyben is számos elvesztett csata szomorú emléknapiját tartjuk számon. Ha a csíkiak és a fejedelem haddal ütközött volna meg, elképzelhetetlen, hogy a hatalommal bíró fejedelem vesztes oldalán (és a részt vevő hadakat adó településeken) semmiféle emlék ne maradt volna fenn.

Elgondolkodtató az évszámok eltérése. A legelterjedtebb évszámként 1567-et említik a beszámolók; ám emellett találkozunk az 1559-es és az 1556-os évszámmal is. 1559-et említ az az emléktábla, amelyet báró Henter Antal 1817-ben állíttatott fel a csata állítólagos helyszínén, s amely aztán később a kegytemplom melletti Szent János-kápolna homlokzatára került (Boros, 1994: 133).⁹⁶ Ugyancsak 1559 szerepel (forrásmegjelölés nélkül) Orbán Baláznál is (Orbán, 1869: 11). Ez nyilvánvalóan képtelenség, hiszen anyja halála után a fiatal János Zsigmond éppen ebben az évben lett Erdély uralkodója. A dátumoknak ez az eltérése már Rugonfalvi Kis Istvánnak feltűnt. Miután János Zsigmond uralkodása meglehetősen jól ismert, és különösen az 1562. évi székely fölkelés kapcsán sokféle történeti feldolgozás is született, aligha képzelhető el, hogy akár a megtorlás, akár más, azzal együtt járó esemény kapcsán ne maradt volna forrás róla.

Kájoni János, akiről nincs okunk feltételezni, hogy ne ismerte volna Somlyó múltját, egyetlen szóval sem említi ezt a történetet. Kéziratának végén néhány évtizeddel későbbi, 1722-ből származó feljegyzés hírt ad ugyan a pünkösdi búcsújárásról, de az emlékünnepre való legcsekélyebb utalás nélkül (Kájoni, 1991: 68/124). Lakatos István csíkköz-mási plébános 1702-ben kelt kéziratának 5. §-a beszél a reformáció terjedéséről, a katolikusok üldözéséről, a reformátorok támadó föllépéséről, a 6. § pedig arról, hogy a Báthoriak pártfogása alatt hogyan lett valamivel könnyebb a katolikusok sorsa. Egyik fejezetben sincsen szó arról, hogy a székelyek és János Zsigmond között bármilyen konfliktusra került volna sor 1567 körül, sem arról, hogy a csíksomlyói ferences rendház körül ismertebb búcsújárás lenne (Boga, 1914). Nem szerepel az eredettörténet Györffi Pál 1729-ben megjelent provinciátörténetében (Györffi, 1729), sem néhány évvel később, Nedeczky László Mária-kegyhelyeket bemutató könyvének Somlyóról szóló fejezetében (Nedeczky, 1739: 98–100). Ezek a művek viszont nagyon is beszédesek más szempontból: adalékokat szolgáltatnak ahhoz, miként gondolkoztak a kortársak Csík-

⁹⁶ Nem tudjuk, hogy mikor és hová lett Boros Fortunát említése óta a kápolna homlokzatáról ez az emléktábla.

somlyóról, milyen lelki tartalmakat, emlékeket, történeteket és történelmi tényeket kapcsoltak hozzá idők folyamán. Ezáltal segítik az értelmező munkát keretbe állítani.

Az ismert történeti tények tehát egyelőre nem támasztják alá azt a történetet, amelyet elsőként Losteiner Leonárd, majd Cserey Farkas és nyomukban (a következő alfejezetben hivatkozott szerzők) sokan felidéznek. Senkinek sem sikerült eddig olyan történeti forrást találnia, amely 1567-ben János Zsigmond ellen győztes katolikus csíki székelyekről szólna, és olyat sem, amely az 1567 és az 1777/1780 közötti bő kétszáz évben akár csak utalásszerűen megemlítené hasonló esetet a csíksomlyói búcsúval kapcsolatban. Lehetne ezt a forráshiányra, iratok pusztulására is fogni, de aligha hihető, hogy csak erről volna szó.

Mindennek tekintetbevételével okkal mondhatjuk, hogy az eredettörténet egészében mondaszerű, és nem a történeti tények körébe tartozik. Ilyenformán két további kérdéskör merül fel. Az első: hogyan jött létre a hargitai csatáról szóló elbeszélés, milyen motiváció állhat ennek hátterében? Ezt vizsgáljuk a szöveghagyományokról és az értelmezésről szóló két következő alfejezetben. A második: mi tartotta és tartja fenn azt a közmegegyeződést, hogy a csíksomlyói pünkösdi búcsú győzelmi emlékünnepe; ennek eredünk nyomába a történet továbbéléséről szóló utolsó alfejezetben.

3. Szöveghagyományok

A hargitai csata elbeszélésének első változatai alapján voltaképp kétfajta szöveghagyományra figyelhetünk fel: ezek Losteiner Leonárd és Cserey Farkas nevéhez köthetők. A történet első változatát János Zsigmond megfutamításáról Losteiner Leonárd (1744–1826) ferences írónak köszönhetjük. Latinul írt *Chronologia...* című művéből a Somlyóra vonatkozó pontok legrészletesebb, szinte fordítás-részletességű ismertetését Tima Dénes ferences szerzetes író készítette el (Tima, 1907). Ez alapján az 1777 körül írt *Chronologia* 192. és 193. pontjában foglalt elbeszélés 8 fő motívuma:

1. János Zsigmond egyszerűen „elhatározta magában, hogy a székelyeket ősi vallásától megfosztja” – itt még nincs szó 1566-os királyi végzéseiről.

2. „Összegyűjtén az arianizmus dühétől tájékozó seregét Udvarhelyszékig nyomult előre” – Még nem egyértelmű, hogy serege székelyekből, illetve éppen udvarhelyszékiekből állott volna.

3. István gyergyóalfalusi pap az összegyűjtött saját és gyergyói híveket „lelkes beszédével ellenállásra buzdította és bátorította őket”. Megegyeztek, hogy pünkösdi ünnepe táján menjenek Csíksomlyóra, pártfogást keresni Máriánál. – Itt még nincs szó a fegyveres ellenállás lehetőségéről. Arról sem tudunk meg semmit, honnan szereztek tudomást a közeledő seregről a gyergyóiak, és hogy a csíkiak tőlük vagy mástól tudták meg a riasztó híreket.

4. Egy *szerzetbeli* szónok beszélt az összegyűlt néptömeg előtt, és „arra bírta őket, hogy Arius hitelveit és követőit tartományukba be ne bocsássák, sőt még arra is ösztönözte, hogy álljanak ellent”. Eközben a szónok ruhája és palástja tündöklött. Az örege-

ket, gyermekeket és betegeket hátrahagyták, és a férfiak az asszonyokkal együtt vonultak, felfegyverkezve, „mint ezt az idő és kinek-kinek vagyoni helyzete megengedte”. A szüzek hajukat kibontották és léeresztették, „hogy magukat dühösöknek mutassák vagy gyászolóknak nézzenek ki”.

5. A vonulók a „csíki Láznak nevezett helyre megérkeztek”, ott elfogták Zápolya szónokait, de ezek megszöktek, és hírt vittek a királynak. – Figyelemre méltó, hogy itt pontos helymeghatározást kapunk.

6. A király „visszatérésre határozta el magát, inkább akarván a szittya leányok által okozott szégyent kiállani, mint kétes szerencsével az áriáni hitetlenség miatt vitézeinek életét a halál veszedelmének kiténni”. – Ez az elem, a csata említésének hiánya a legfontosabb eltérés a későbbi szöveghagyományhoz képest: még nincsen szó ütközetről.

7. A győztesek csapata – férfiak, nők együtt – „a győzelem jelül viruló zöld ágakkal és örvendezve tért vissza a kegyelem trónusához”.

8. Ezért tisztelték meg Mária szobrát „segítő Mária” címmel.

A hargitai csata leírásának forrásául leggyakrabban id. Cserey Farkas *Geographia Mariana Regni Hungariae* c. munkájára szoktak hivatkozni. Losteiner kézirata után időben ez a következő szöveg, amely János Zsigmond térítésének történetét és kudarcát elbeszéli. E „könyvnek” eddig nem sikerült nyomára bukkanni sem könyvtárakban, sem bibliográfiákban. A gyulafehérvári Érseki Levéltárban őriznek egy iratot, amit 1862-ben közölt Nagy Imre (a 356/1780-as irattári jelzettel együtt), majd 1907-ben Tima Dénes is (Nagy, 1862; Tima, 1907). Címe: *Testimonium Illmi Dni quondam Wolfgangi Cserei De Origine Processionis et Devotionis Pentecostalis*. Az első sor latinul: „In Geographia Mariana Regni Hungariae de Statua Csikiensi habentur sequentia”, s magyarul folytatódik: „Vagyon Csik Székben...” A krasznai keletkezés 1780. június közepén nem vág egybe azzal, hogy Cserei Farkas Bécsben élt, csak birtoka volt Krasznán. Ez azt a feltevést erősíti meg, hogy a krasznai udvari pap, a ferences Katona György írásával állhatunk szemben, ahogy azt már Benkő Károly is írja (Benkő, 1853: 94). Egyelőre ebben a kéziratban tisztelhetjük a hargitai csata első magyar nyelvű megfogalmazását. Három évvel Losteiner első kézirata után itt a történet lényegében hasonló, de kulcselemében mégiscsak másik változatával állunk szemben. Ennek fő motívumai:

1. 1566-ban Szent András nap tájban a király végzést íratott, mely kimondja, hogy „mindenek Blandrata Györgytől függjenek [...] akik pedig ezeket megháborítanak, mint hitetlenek úgy büntetődjenek”. – Ennek van történeti valóságalapja, valóban született ilyen módon érthető erdélyi országgyűlési határozat.

2. 1567-ben „a király sok fegyveres népet bocsáta reájok, hogy erőszakosan is kitérjenek az igaz hitből”. – Itt még nincs megemlítve, hogy kiket, mifélekét, milyen létszámban és fegyverzettel, kinek a vezetése alatt.

3. István pap Gyergyóalfaluból „felbízattá állhatatosságra a népet”, és az elhatározás után, hogy „halálra lőnek készebbek”, mint elszakadásra szent hitüktől, egybegyűltek „e szent képhez”, vagyis a kegyszoborhoz Somlyón. Az ottani imádkozás közben jött a hír, hogy „Udvarhelyszék felől nyomulnának be feléjük az hadak”.

4. Erre a férfiak fegyvert fogtak, és az asszonyoknak, gyermekeknek, öregeknek „meg-

parancsolák, hogy [...] azon helyről ne távozzanak”. – A nők itt tehát helyben maradnak, nem úgy, mint az első változatban, ahol a férfiakkal együtt vonultak fel kibontott hajjal.

5. Az ellenfelek pontosabb helymeghatározás nélküli helyen találkoztak: „vagyon Csík- és Udvarhelyszék között egy rengeteg Nagy erdő”. – Nincs megemlítve a Csíki Láz, sem a találkozás a fejedelem küldötteivel.

6. Röviden meg van említve a csíkiak fegyverrel kivívott győzelme: „jobb részét a király hadának levágák, a többiek nyakra-főre visszaszaladának”. – Nincs részletesen leírva az ütközet.

7. A győztesen visszatérő férfiak elé vonultak a hátrahagyottak, s együtt vonultak a templomhoz. – Eközben nincsen szó győzelmi jelekről, mint zöld ágakról, az asszonyok kibontott hajáról stb.

8. Ennek emlékünnepe a pünkösdi szombati búcsú: „ennek emlékezetire most is minden esztendőben azon a napon egybegyűlvén oda” jönnek, mégpedig nem csak a székelek, hanem a moldvaiak is. (Pedig őket a 16. században bizonyosan nem fenyegette az unitarizmus hódításának veszélye.)

A történetnek ebben a változatban egy világi méltóság tekintélye is súlyt ad, de feltűnik, hogy maga a szöveg nem hivatkozik más tekintélyekre, sem korábbi szerzőkre, művekre. Losteiner három évvel korábbi szövegéhez képest az egyik fontos eltérés, hogy a fejedelem hadai elé már csak férfiak vonulnak ki, az asszonyok az öregekkel és a gyerekekkel együtt a templomnál maradnak. Így viszont értelemszerűen kiesik, hogy a nők kibontott hajjal mennek (hogy fenyegetőbbek legyenek és elszántabbnak mutatkozzanak), s ezzel együtt a visszatérés diadalmenet jellege is gyengül kissé. A másik új momentum a fegyveres csata kifejezett megemlézése, de még részletezés nélkül. A későbbi folklorizálódás során ez válik majd kulcselemmé. A harmadik eltérés az 1566-os végzések megemlézése, ami mögött országgyűlési határozat ismerete állhat.

Losteiner Leonárd későbbi, 1786–87 körül datált munkájában (*Propago...*) újra elbeszéli a hargitai csatát, s forrásként már minden bizonnyal a Cserei-féle kéziratot is felhasználta, hiszen név nélkül idézi is. Ez – a legfontosabbat, a csatát kivéve – lényegében mindenben megegyezik a saját tíz évvel korábbi szövegével, de néhány részletében kidolgozottabb. Az eddigi motívumok rendjében ezeket is vegyük sorra Tima Dénes alapján, aki a maga idejében még láthatta és írásában gondosan ismertette a szöveget:

1. János király 1566-ban András-nap tájban rendeletet bocsátott ki; hivatkozás van Blandrata Györgyre.

2. A király sereget küldött; nincs szó viszont Udvarhelyszékről.

3. Pontos napot kapunk: május 8-án egyesült a gyergyóiak csapata a csíki sereggel, „földre borultak és zokogó imákkal Isten segítségét kérték”.

4. Megegyezik a korábbival.

5. A pontos helymeghatározás még pontosabb lesz: négy mérföldre, a Csíki Láz nevű helyen találkoztak. Itt viszont nincs szó a király szónokairól, azok szökéséről.

6. Utalás van harcra: János király hadának egy részét – „mint a Geographia Mariana írja – Isten segédelmével leverték, másik részét pedig megfutamították”. Itt találunk utalást Cserey „könyvére”, de nevének említése nélkül.

7. A győztesek a templomba mentek; nincs szó zöld ágakról.

8. Ennek emlékünnepe pünkösöd szombatján a búcsújárás; erről újabb részlet: „*labaron* alatt zöldágakkal fölkesítve, s a leányok leeresztett hajjal, mintegy 17 ezeren jönnek össze” (Tima, 1907: 41–45).

Tíz év alatt ez a harmadik szövegváltozat: egyre kidolgozottabb, részletezettebb formában. Az előzmények leírásában ez hívebben követi Csereit: szó van rendelerről, majd a fegyveres csatáról. Megerősödtek viszont a dramatikus elemek: visszatért a zöld ágak, a lányok leeresztett haja, a diadalmenet-jelleg.

Lássuk, hogyan formálódott tovább ez a szöveg, mi módon jutott el viszonylag rövid idő alatt szélesebb és magasabb társadalmi körökbe is. Néhány példán keresztül tanulságos fejleményekbe láthatunk bele.

A győzelem történetének következő ismert említése egy 1802-ben Somlyón, a pünkösdi ünnep alkalmával elmondott *szentbeszéd*. Csedő Vazul, a szónok nemzedéktársa volt Losteiner Leonárdnak, minden bizonnyal személyesen is ismerték egymást és egymás gondolatait.⁹⁷ Ezt a beszédet korábban tudtommal nem idézték és nem publikálták; fontossága abban áll, hogy a legkorábbi ismert szöveget tisztelhetjük benne, amely bizonyíthatóan nagyobb hallgatóság előtt hangzott el a pünkösdi búcsús ünnep alkalmával. A beszéd cáfolat a Mária-tiszteletet kikezdők ellen, azok ellen, „kik is noha ugyan vallják Isten Anyjának lenni, de tagadgyak hogy ő közben jaronk erettünk esedező lehetne” (Csedő, 1802: 20). Felidézi Szent István, Szent László, Lajos király, Mátyás király hadi győzelmeit, melyek Mária segítségével voltak lehetségesek, majd következik egy hosszú idézet Cserey Farkasra hivatkozva. Ez után olyan részletek következnek, amelyeket a szónok minden bizonnyal Losteinertől vett át: felvonulás zöld ágakkal, moldvaiak jelenléte, lányok leeresztett haja. Az mindenesetre feltűnő, hogy bármiféle ismert publikációt megelőzve ezek előtt elmondott beszédről van szó, mégpedig éppen abból a ferences közösségből, ahol 15–20 évvel korábban Losteiner kétfajta szövegváltozata is megszületett.⁹⁸

Arról természetesen a most ismert források alapján nem tudunk semmi biztosat mondani, hogy vajon 1802 előtt is mondtak-e már hasonló tartalmú szentbeszédeket, de talán nem túlzás feltételezni, hogy igen. Úgy látszik tehát, hogy a hargitai csata történetének 1777 és 1786 közötti három első megfogalmazása a következő tíz-húsz év folyamán elindult azon az úton, hogy szélesebb körben ismertté válhasson, egyelőre a kegyhely szűkebb vonzáskörzetében, a csíki falvak katolikusainak körében.

Ezek után egyaránt tarthatjuk várhatónak és váratlannak is, hogy a történet nem sokkal később hivatalos püspöki iratban is felbukkan. 1819-ben Rudnay Sándor erdélyi

⁹⁷ Csedő (István) Vazul szül. Csíkszentgyörgyön 1737, beölt. 1756. február 5., felsz. 1761. augusztus 27. Meghalt Székelyudvarhelyt 1808. augusztus 13. (György, 1930: 488). Az azonosítás mellett szól, hogy Kolozsvárott fennmaradt egy temetési beszédgyűjtemény ugyanazzal a kézírással, s erről Pap Leonárd ferences történész György József tabelláinak felhasználásával kiderítette, hogy ki lehetett a szerzője. (Az ő önzetlen segítségét e helyen is megköszönöm.) A kötet papírjának vízjele „1798”. További, Csíksomlyón elmondott beszédeket találunk még a következő lapokon: 1803-ból: 34, 36, 44, 46, 48, 50, 52, 54, 56; 1802 Pentecostes: 61, 63.

⁹⁸ A szöveget közöltem: Mohay, 2000; 2005.

püspök már mint választott esztergomi érsek jelentést küldött egyházmegyéje állapottáról Rómába, a szentszéki Congregatio Concilii számára. Mivel ezt az idevágó szakirodalomban eddig nem említették, érdemes idézni a vonatkozó részletet:

„Az eretnokségek elterjedése folytán a társasegyházak megszűntek, a parókiák száma is csodálatos módon csökkent s Gyergyó, Csík, Kászón, Kézdi és Orbai székely székekre szorult vissza; utóbbiak lakói János király seregét, amely az új hit hirdetőinek útját készítette elő, határaikról fegyveresen elűzték⁹⁹ s a győzelem után a ferencesek csíksomlyói templomában hálát adtak Istennek. Ennek emlékére pünkösdi szombatján ama részek megszámlálhatatlan népe megy a templomba, minden évben nyilvános hitvallást téve; eddig magukat minden eretnek fertőzéstől megőrizték. Idő múltán a katolikus hit lassankint a szomszédos székely, sőt száz székelyekre és a magyar megyékre is elterjedt, úgyhogy a katolikusok száma 150.000-re emelkedett, a lelkéssel ellátott plébánia templomok száma pedig több nyilvános és magán kápolnán kívül 198; a szükséges fölszereléssel mind el van látva s részben királyi és községi kegyuraság, részben a vallásalap és magánadományok tartják fenn őket” (Vanyó, 1933: 130).

További levéltári kutatás lenne végezhető azzal kapcsolatban, mi módon fogalmazódott meg ez az irat, hogy jutottak el az erdélyi püspök környezetébe az itt emlegetett események, s vajon miért tartották szükségesnek ezt belefoglalni egy hivatalos jelentésbe. Ami ennek a szövegnek jelentőséget ad, az kétségtől a püspöki tekintély „hitelesítő” ereje, valamint az, hogy ezen a réven a történet a katolikus egyház római központjába is eljuthatott. Igen érdekes lenne jobban látni, mi módon fogadhatták ott, a körülmények ismeretének jóval kisebb fokán álló környezetben ezt a híradást. Nem tartom érdektelennek viszont azt a körülményt, hogy előző püspöki jelentésekben az egésznek semmi nyomát nem látjuk. Az erdélyi püspökség visszaállítását (1714) követő első jelentést 1788-ban ugyanaz a Bathány Ignác püspök küldte Rómába, aki ezekben az években vizsgálhatta ki a csíksomlyói kegyszobrot, és azt „csodákkal ékeskedőnek” jelentette ki 1798-ban. A hosszú, mellékletekkel felszerelt iratban nincs szó Csíksomlyóról vagy az ottani ferencesekről, pedig maga a püspök 1784-ben ott járt, és lába meggyógyulása emlékére egy nagyobb méretű ezüstlábat is ajándékozott. Szinte elképzelhetetlen, hogy közben nem váltott volna szót az atyákkal, talán hallhatott is a búcsújárás történetéről, de forrásokat gyűjtő, széles látókörű, művelt emberként elsőre nem adott hitelt nekik

⁹⁹ Vanyó Tihamér ehhez a következő jegyzetet fűzi: „János Zsigmond seregeiről van szó, amely az unitárius vallás érdekében szállt síkra. Névtár, 1882: 70–71.” – A hivatkozott névtárban közölt szöveg persze nem lehetett a püspöki jelentés forrása, de mint későbbi „hivatalos” irat, amit az egyházmegye minden papja olvashatott, említést érdemel. Szövege a következő: „Anno 1559 cum opera perfidi Georgii Blandrata medici Joannes Sigismundus Zápolya Princeps Transsylvaniae ad unitarios sacrilege transivisset, et ad eorum doctrinam amplectendam totam Transylvaniam traxisset, adposuit, ut et totam Siculiam ad suum traheret dogma, quo impiissimo conatu plurimum effecit in partibus siculicalibus Sepsi, Kézdi, Orbai, Udvarhely, Maros et Aranyos, sed in circulo Csík, Gyergyó et Kászón, licet et ille fuerit sepe tentatus, imo et armis coactus, inviolatam tamen fidem sauciavit nunquam, protegente Deo, et Diva Virgine Maria, cuius praesidio mirabiliter contrivit, et fugavit hostem vastatorem, ut ex annalibus Conventus Csíksomlyói, item e testimoniis Volfgangi Cserei Cons. aulici constat. (jegyzet: Act. epp. n. 1577, 1783.)” *Schematismus*, 1882: 70–71.

(hagyatéka alapos átnézése esetleg erre a kérdésre is választ adhat). Ugyancsak nincs szó Somlyóról a következő, 1803-ban kelt püspöki jelentésben sem (Vanyó, 1933: 91–126). Talán nem túlzás ebben annak jelét látni, hogy az ünnep eredetének története addigra még nem jutott el a magasabb központokba, vagy ha el is jutott, ott nem tartották érdemesnek írásban is megörökíteni és továbbadni.

Publikált változatban a csata elbeszélése elsőként Jordánszky Elek 1836-ban megjelent könyvében található, ezen keresztül vált a szöveg és a történet széles körben közzismertté (Jordánszky, 1988: 136–138). A könyvet 1863-ban Bucsánszky újra kiadta a kor írásmódjához igazított, népszerűbb formában. Ez a szöveg ugyancsak hivatkozik Cserei „ritka könyvére”, ahogy más korábbi és későbbi szerzőkre és iratokra is a kegyhellyel és a kegyszoborral kapcsolatban. A levéltárban őrzött eredeti szöveghez képest ez a közlés számos kisebb szövegszerű eltérést tartalmaz; lehetséges, hogy Jordánszky Esztergomban egy másik másolatot láthatott a Cserei-kéziratról (ahogy arra utószavukban Tüskés Gábor és Knapp Éva utalnak), de azzal is számolhatunk, hogy egészen más forrás járt a kezében, ami kissé már pontatlan volt (Tüskés–Knapp, 1988: 38–39).

Huszonnégy év telt el a történet első, latin kéziratos megfogalmazásától az első ismert, tömeg előtt elmondott szentbeszédig; újabb 17 év addig, hogy az erdélyi püspök beszámolója révén a történet a ferencesek körén túl, akár Rómában is ismertté válhatott; megint csak 17 év addig, míg a történet először napvilágot látott nyomtatásban. Két generáció életideje alatt *rögzült* egy tradíció, megtalálta helyét a mentális térben; s a későbbi generációk számára már mint készen átvehető, tovább mesélhető elbeszelés vált valósággá.

Az ismert történet továbbmondásában új motívumot hozott száz évvel később Boldizsár Dénes, aki egy 1919-ben „megtalált”, homályos eredetű, kétséges levéltári iratra hivatkozva újabb részletekkel állt elő (Boldizsár, 1930). Ezt az állítólagosan megtalált iratot azóta soha senki nem látta, az írást sem a ferencesek, sem az erdélyi püspökség nem autorizálta, szakmai fogadtatása nem volt. Ez Izabella királyné állítólagos udvari papjától, P. Fabriciustól származnék, aki vitában állt Dávid Ferencel és Blandrata Györggyel János király asztalánál. Blandrata György adta volna a tanácsot, hogy bandériummal menjenek Csíkba; a toborzási íveket több mint kétezeren írták alá a Homoród és Fehér Nyikó vidékén. „P. Fabritius erről titkon tudatta Csik és Háromszék róm. kath. papságát, kik aztán egyházi lobogók alatt mentek Csiksomlyóra.” Ebben a változatban a csata immár csellel dől el: a csíkiak az előzőleg befűrészelt fákat döntötték rá a király bandériumára, és fejszecsapásokkal végezték ki a beszorultakat. A történet olyannyira mesészerű, hogy alaposabb cáfolata nem is szükséges. Voltaképp két (ferences rendtörténész általi) hivatkozást ismerek, amely komolyan veszi: Boros Fortunát, valamint Benedek Fidél a csiksomlyói ferences kolostor történetéről szóló kéziratában és annak publikált változatában (Boros, 1994: 78–79; Benedek, é. n. [2000]: 249–253). Székely László kritika nélkül ugyancsak idézi (Székely, 1995: 186–187). E változat (valószínűtlen) újdonsága a toborzás az aláírt ívekkel, ami a korabeli írástudás mértékét feltételezve aligha valószínűsíthető; továbbá a csíkiak ellen vonuló haderő területhez kötése. Ugyancsak valószínűtlen, hogy a fejedelem székelyeket küldött volna székelyek ellen

mindössze öt évvel az 1562. évi felkelés után, ráadásul olyan területről, ahol majd csak egy évtized múltán kezd el terjedni az unitárius vallás.

Ebben a történetben egyelőre nem kell mást látnunk, mint egy színes fantáziával megáldott elbeszélő meséjét, amely a száz éve átörökített szövegahagyomány felfrissítésének tekinthető; másoktól, akik a saját idejében ugyancsak részt vettek a hagyomány éltetésében, abban tér el, hogy részletez, színez, hihetően hangzó és a katolikus székely büszkeséget is felébresztetni képes motívumokat sző bele az ismert elbeszélésbe. Megszületése talán nem független a két világháború közötti erdélyi magyar szellemi viszonyoktól sem, ahol voltak némelyek, akik az öntudat megalapozását efféle legendákhoz igyekeztek kapcsolni.

4. Értelmezés

Visszatérve első kérdésünkhöz – mi módon jött létre a hargitai csatáról szóló elbeszélés, milyen motiváció állhat ennek hátterében – kínálkozik a lehetőség, hogy ezt a kérdést a széles körben elterjedt *hagyományalkotás*, az „invention of tradition” fogalmi keretei között vizsgáljuk (Hobsbawm–Ranger, 1983). „Megalkotott” vagy „kitalált” tradíciónak tekinthető „az olyan gyakorlatok együttese, amelyeket rendszerint nyíltan vagy hallgatólag elfogadott szabályok irányítanak, rituális vagy szimbolikus természetűek van, és viselkedési normák bevésésére törekszenek ismétlés által, ami automatikusan magával hozza a múltba vezető folyamatosságot” (Hofer–Niedermüller, 1987: 10). Nem kétséges, hogy a „tömeges hagyománytermelés” korát, a 19. század utolsó harmadát megelőzően is sokfelé „teremtettek” hagyományt, még ha ezek talán kevésbé is ismertek. Az ilyen folyamatokban egyaránt szerepet játszhatnak művelt, tájékozott és emberek befolyásolására képes egyének, továbbá olyan közösségek – esetünkben a ferences rend Erdélyben –, amelyek ünneplési formák, közös rítusok fenntartói és továbbéltetői. Évtizedről évtizedre változhat az az elvárás- és ismeretrendszer, amely igazat ad múltra vonatkozó ismereteknek, vagy elveti azokat; továbbá az, amely megtart a közös emlékezetben közös cselekvésre mozgósító hivatkozásokat és történeteket. Ennek fényében az elmúlt kétszáz év székelyföldi és erdélyi története választ adhat arra, hogyan és miképp vált közös hitté, hivatkozási alappá egy „megalkotott”, „kitalált” győzelem.

A nagyzerdei csata történetének első megfogalmazása mögött alighanem egy hosszabb formálódó időszakot sejtethetünk, amely az 1700-as évek első néhány évtizedét ölelheti fel. Az általános történelmi átalakulásra elég csak utalni: Erdély 1690 után elvesztette addigi relatív önállóságát, amit „aranykorában”, a protestáns fejedelmek alatt a török szultán vazallus (noha a függést olykor lerázni próbáló) fejedelemségeként élvezhetett. A Rákóczi-szabadságharcot követően megtörtént a székelyek lefegyverzése, egyre szélesebb körűvé vált az adóztatás, gyakoribbá és terhesebbé a császári katonai beszállásolás. A 18. század elejétől alakult újjá az erdélyi katolikus egyházszerkezet; megerősödött az erdélyi ferencesek rendtartománya, s a szaporodó rendházak sorában Csíksomlyó, korábbi tekintélyét és elsőségét megtartva, egyre inkább központi szerepet játszott. Annak

tudatát, hogy a csíkiak (beleértve a gyergyóiakat és a kászoniakat is) megtartották katolikus hitüket, minden bizonnyal korábban tarthatjuk, mint a más vallású fejedelem megfutamításáról szóló *történetet*. Ez az öntudat keresett és talált magának epikusan is megformálható fogódzókat. Úgy vélem, az 1770-es éveket megelőző szövegekben ennek a törekvésnek a nyomait és állomásait találhatjuk meg.

Györffy Pál erdélyi ferences tartományfőnök 1729-ben megjelent könyvében maradt fenn az 1694. februári csíki tatár betörés elleni védekezés történetének első leírása (Györffy, 1989: 73). A tatárok támadásának első napján az atyák egy része Háromszékbe távozott, csak Nizet Ferenc és néhány confrater társa maradt helyben.¹⁰⁰ Nizet találta ki azt a hadicselt, hogy az egybegyűlt népsokaságot (iskolásokat, asszonyokat és férfiakat) karókkal a kezükben felállította a domboldalra és a síkságra, köztük lovasokat és dobosokat helyezett el; még arra is volt gondja, hogy az asszonyok a megszokott fehér főkörtőjük helyett feketében vagy hajadonfőtt legyenek. Ennek eredményeképp, a „túl-erőt” látva a tatárok az első támadás alkalmával megfutottak (másodjára ugyan visszatértek és több helyen pusztítottak, de akkor már elkerülték a konventet). Az események később Veress Lajos, Losteiner Leonárd, majd Benkő Károly és Endes Miklós munkái révén váltak közismertté (Endes, 1938: 162–164). E történet számunkra azért fontos, mert ebben tűnnek fel először olyan jelenetek, amelyek egy része hasonlít azokra, amelyek az erőszakkal térítő fejedelemmel szembeni ellenállás történetében is szerepelnek. Ilyen az asszonyok felsorakozása a domboldalon, amely olyan hatásos lett volna, hogy a felderítésben tapasztalt és harcedzett tatárok már a látványtól is megfutamodtak. Úgy vélem, hogy egy ilyen történet (akár történeti esemény áll mögött, akár nem) sikere és továbbmesélése alapot adhat ahhoz, hogy az asszonyok és leányok sokasága a fejedelemmel szembeni hadviselésben is szerepet kapjon. Egy távoli múltba visszahelyezett történet megalkotásakor bizonyosan hasznos olyan epikus elemeket is felhasználni, amelyek tartóssága már igazolt.

A jezsuita Kunics Ferenc székeleyekről szóló könyvének Csíkról szóló részében a vérontás ugyan szóba kerül, de konkrét történelmi utalás vagy esemény mellőzésével, így az bármely ellenséges hadra érthető, akik más vallásúak voltak:

„Csík tartomány következik, mely nem fekvésének nagysága, hanem vallásának ősisége miatt igen tekintélyes. Ugyanis minekutána a hamis istenek képmásait elhagyták és az igaz Fölséget megismerték, itt tüstént a mennyek felé törekedtek. Ez tükröződik nagy részben a falvak, városok nevében; másrészt abból, hogy az egész vidék ismertetőjegyéül az Istenanya képmása tétetett meg; végül pedig abból, ha úgy vizsgálod meg fenséges templomaikat, hogy azok azt tanúsítják, hogy az ő hitük mindenekelőtt a szívükbe van plántálva. Nem csak ezen kezdeti időkben buzgó; állhatatossággal társította hűségét, amit századok hosszú során keresztül mindig megtartott, és manapság sem vall mást. Pedig gyakran fenyegette megbecstelenítéssel

¹⁰⁰ Nizet Ferenc (1666–1714), akinek nevét Endes Miklós Losteiner krónikája után *Nisette*-nek írja, később két alkalommal volt három-három éven keresztül az erdélyi custodia őre: 1699-től 1702-ig és másodszor 1709-től 1712-ig. „Az *Ortus et progressus*-t ő kezdte írni [...] Rövid idő alatt sokat élt” (György, 1930: 550). Györffy Pál mint „belga atyáról” tesz róla említést (Domokos Pál Péter fordítása), aki „ki-váló tanultságú, nyájas, buzgó a szerzetesi fegyelemben” (Györffy Pál, 1989: 73).

e katolikus tartományt az eretnokség nyugatról támadó förtelmes vihara: szétküldte kürtösei hadát, akik szélteben-hosszában terjesztették a vírust, ültették el a tévelygés magvait. Nem érte el azonban, hogy ennek a Mária-tartománynak elhomályosodjon fénye, mely ezeket folyamatosan távol tartotta végeitől, az új tanokat messze megvetette. Sőt, mi több! Az ösök hitét kiontott vérükkel pecsételték meg, miáltal elérték, hogy az egész Székelyföldön (ahogy tudom) egyik vidék sem ennyire katolikus, mint eretnek. A kijelentés valóban kitűnő és méltó, hogy a vetélkedőket féltékenységre gerjessze” (Kunics, 1731: 47–48).

Csíksomlyóról így ír Kunics:

„A monostorhoz tartozik az Erzsébethez látogató isteni Szűznek szentelt templom, amelynek közepes méretű a szerkezete, mégis nagyon kellemes; a templomot leginkább a főoltár Boldogságos Szűz képmása díszíti föl, amely olyan élő színekkel készült, amilyenekhez hasonlót máshol nem találsz. De sokkal inkább a felajánlásra tűnik méltónak, mivel a sok csodáról híres ikon sohasem utasította el a könyörgők imáit” (Kunics, 1731: 54).

Nedeczky László leírása 1739-ben a somlyói kegyhelyről csak általánosságban utal arra, hogy a csíkiak megtartották vallásukat a más vallásúakkal szemben is, miközben „háborúkkal kedvezett az idő a földre konkolyt hintő, pestist hozó uraságnak”. Egészen konkrétan említi viszont a tatárokat: „ennek a csodatevőnek [ti. a szobornak] tudják be a tatárok rohamának szerencsés túlélését; ugyanis amikor 1694 februárjában és júniusában újra s újra betörték, aki csak itt keresett menedéket, kár nélkül megúsza a barbárok támadását, míg az egész szomszédos vidéket kirabolták”. Utóbb szóba hozza még az 1661. évi tatárbetöréseket is (Nedeczky, 1739: 98–99).

1746-ban az erdélyi püspök elrendelte a Somlyón történt csodák kivizsgálását (Jordánszky, 1988: 138; Boros, 1994: 63 skk.),¹⁰¹ de még évekkel később is azt panaszolja fel Veress Lajos ferences rendtörténész, hogy a somlyói csodák nincsenek feljegyezve és összegyűjtve (Veres, 1753). Az ő ismertetésében már nagyobb hangsúlyt kap a felekezeti hűség. Megtudjuk, hogy a szobrot a tévelygések ellen hívták segítségül, s hogy a tisztelet kifejezési formája az évenkénti gyülekezés az Alfaluba helyezett plébános kezdeményezésére. Ez utóbbi két elemben mintha már formálódna a történeti magyarázat néhány eleme. Szembetűnő, hogy a szövegből az időpontokra vonatkozóan még elnagyoltan sem derül ki semmi, csak sejtethünk utalást hosszabb időre, ami alatt a szokás meggyökerezett és fennmaradt.

„Aztán az eretnokség Erdélybeli megnövekedésével a mi csíki kerületünk a filiáival, Gyergyó és Kászon székekkel együtt nem fertőződött meg az új tévelygések katakizmájával, amely tévelygések megsemmisítőjeként, és a régi vallás választott védelmezőjeként hívták segítségül [ti. a Szűzanya szobrát] elsőként a gyergyai tisztelendő plébánosok egyike, az akkoriban Alfaluba helyezett új plébános kezdeményezésére az ájtatosság egyes egyedüli tárgyával és a nép számú összefövetelével együtt. Amely dicséretes szokás később évenként ismétlődő szükségességként a lelkek igen nagy gyümölcsozására meggyökerezett, és a mi időnkig megszakítás nélkül fennmaradt. Ezen igen kegyes szokás példáját követte a többi háromszéki, udvarhelyi, sőt

¹⁰¹ Ennek jegyzőkönyvére eddig sajnos nem sikerült rábukkanni a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban.

a moldvai végeken lakó katolikusság is, és maguk is elkezdtek évről-évre pünkösdkor processiókkal mindenfelől ide seregleni; és ezt akkor nem hagyták abba, mikor sokaknak lelohadt a szeretete, és ezzel együtt elhamvadt az efféle szokások iránti tűz. És valóban nem volt hiábavaló az ő kitartásuk, ugyanis érintetlenül és tisztán megmaradt az egész csíki, gyergyai és kászon kerület a katolikus hiten és valláson, (ami az eretnokség azon támadása közepette igen csodálatra méltó dolog), és abban máig is megmaradt a Boldogságos Szűz Mária érdemeire és közbenjárására a csíki szobor alávettettjeként. Kinek a hozzá esdeklők iránt kiáradó jósága jöllehet még nincs cédrusba vésve, azok által azonban, akik saját szükségükben Mária jótéteményeiről és oltalmazásáról tapasztalatot szereztek, folyamatosan hirdették” (Veres, 1753).¹⁰²

A határőrezredek megszervezése és ezzel kapcsolatban 1764-ben a madéfalvi veszedelem fordulatot jelenthetett a csíki katolikusoknak az uralkodóhoz fűződő kapcsolatában. (A „rebellis” székelyek csíktaplocai tanúkihallgatási jegyzőkönyveit kiadó és tanulmánnyal kísérő Imreh István részéről ezt a szempontot nem látom felvetni, noha az egyház és a papság szerepét elemzi – Imreh, 1994.) A központi katonai szervezéssel szembeni ellenállás sikertelensége és a véres megtorlás a kortársak számára meggyőzővé tehetette, hogy az uralkodó az erősebb; csak hogy ez az uralkodó katolikus volt, s pár évtizede éppen ennek a velük egy vallású uralmi központnak köszönhették a saját felekezetiük megerősödését, intézményeik, iskoláik, szerzetesrendjeik támogatását. A mentálisan feldolgozhatatlan események felnagyították a múlt jelentőségét, s a saját felekezeti hűség megtartását sikeres ellenállássá stilizálták – egy múltbeli fejedelmi hatalommal szemben. Véleményem szerint ezek a kortárs „traumák” kerestek elfogadható feloldást egy múltbeli győzelem elbeszélésében.

A történetformálásba belejátszhattak a János Zsigmonddal kapcsolatos, a székelyek számára nem túlságosan kedvező történeti emlékek is. Hogy ezek az emlékek pontosan milyenek voltak a 18. századi székelység körében, azt további kutatások feladata tisztázni. A tények ismertek: az 1560-as évek hozták meg a székelyek számára az adóztatás kötelezettségét, 1562-ben felkelés tört ki, amit a fejedelem hadai véresen levertek, s a székelyeket a fejedelem jobbagyaivá rendelték tenni. Az adóösszeírások, az adóbeszedések nyilvánvalóan elhúzódó konfliktusokkal jártak együtt. Éppen 1567-re is esett egy székelyföldi adóösszeírás, az első, amely a teljes székelyföldi területet településenként és portánként összeírta. Az 1566. november 30-ra meghirdetett szebeni országgyűlés Szászsebes vára építésére 25 dénáros adót vetett ki a székely székekre. Az ennek nyomán elrendelt adóösszeírást, mely Csíkra vonatkozóan az első településjegyzék az 1332–34-es pápai tizedjegyzékek óta, Szabó Károly közölte a *Székely oklevéltárban* (Szabó, 1876: 216–224).¹⁰³ A helyi emlékezetben ezek a megpróbáltatások könnyen vallási ellentétek formáját ölthették. Így válik érthetőbbé az, hogy ugyanahhoz a fejedelemhez, akinek nevéhez a történetírás a vallási türelem törvénybe iktatását kapcsolja az 1568-as tordai országgyűlésen, egy erőszakos térítés történetét lehetett kapcsolni.

¹⁰² A részletek fordítását Bárány Dánielnek köszönöm.

¹⁰³ Egy másik kézirat alapján újra kiadta és jegyzetekkel látta el a szöveget: Demény, 2004: 59–65. Településtörténeti felhasználása: Vámszer, 2000 és 2007; népesedéstörténeti elemzése: Dávid, 1997.

A „hagyományalkotás” során kulcsszereplőnek látszik id. Cserey Farkas, akinek személyéhez köthető az 1780-as első csataleírás, továbbá kulcsfontosságúnak az az 1780-nal kezdődő évtized, amely politikai, egyházi tekintetben sok, újdonságnak számító fejleményt hozott Erdély, a szűkebb csíki terület, valamint a somlyói ferencesek életében.

Id. Cserey Farkas (nevét olykor Cserei alakban látjuk) 1719 és 1782 között élt, bécsi udvari tanácsos volt. Apja Cserey János, a történétíró Cserei Mihály testvére volt. Cserey Jánosnak két felesége volt; „ivadékai katolizáltak Csík-Rákoson” (Pálmay, 1901: 106). Cserey Farkas feleségének, Boros Katának tíz gyermeke született, közülük ketten kerültek egyházi pályára: egyikük kanonok, másikuk apáca lett. Egy másik lánya, Ilona a református vallású báró Wesselényi Miklóshoz ment feleségül; ez a házasság országos figyelmet is keltett.¹⁰⁴ Mária Teréziától 1777-ben a tasnádi és a krasznai uradalmakat kapta (Pálmay, 1901: 104). Családja több más tagjával együtt jötevője volt a ferenceseknek. Krasznán házi káplánja volt 1778–79-ben P. Katona György, 1780–82-ben P. Böre Márk, özvegyénél pedig Blási Bonaventura és Csató Ambrus (György, 1930: 451). Nagy műveltségű férfi volt, aki az 1770-es években többek között levelezésben állott a későbbi erdélyi püspökkel, Batthyány Ignáccal is. Ebből kiderül, hogy gyűjtötte az anyagot Mária-kegyhelyek és -templomok képeiről, ebben Batthyány is segítette.¹⁰⁵ Több munkát is hagyott az utókorra. Köztük van egy Bécsben kiadott, illusztrált parafrázis a lorettói litániáról, ezt nemrég reprintben is megjelentették (Cserei, 1772/1999).¹⁰⁶ Egy másik munkáját: *A magyar és székely asszonyok törvénye*, fia, ifj. Cserey Farkas adta ki Kolozsvárott 1800-ban.

¹⁰⁴ „A református Wesselényi a házasságkötéskor reverzálist adott katolikus »feleségének maga hitében leendő nem háborgatása felől. « Azonban az történt, hogy az asszony ura vallását készséggel felvenni. Szülei és Batthyány püspök is » atyai hivatala szerint « a vallásváltoztatást meg akarta akadályozni. A hathetes vallásoktatást, amely ilyen esetre az érett megfontolás céljából elő volt írva, a püspök maga óhajtotta elvégezni. Az uralkodó, II. József és a Főkormányzók belevonódtak a tárgyalásokba, amelyek az úgy körül kialakultak. Az asszony végül is vallást váltztatott” (Bíró, 1941: 624).

¹⁰⁵ „A vallásos Cserey Farkas az Isten anyjának tiszteletére könyvkiadást tervezett, amelyben a Lorettói litánia mondásának sorrendjében dicsőítő verseket szerkesztett. Emellett az Isten Anyjának tiszteletére szentelt templomokról, oltárokról képeket gyűjtögetett. Törekvésében Batthyány őt támogatta, részére képeket másoltatott, miközben az elért eredmények közlésével és javaslataival saját lelki világába és munkásságába is bevilágított. [...] Az Isten Anyjának tiszteletére vonatkozólag – írta Csereynek, – saját irataiban is talált feljegyzéseket. Ezeket elküldi, és a további kutatással sem fog felhagyni, majd értesítette őt, hogy az Isten Anyja tiszteletére felállított templomok és oltárképek jegyzékét a sárosmegyei plébánosoktól, hasonlólag a Heves megyeiektől összeszedve, rövid idő alatt megküldi. A kért képeket le fogja rajzoltatni. Értesítette Csereyt, hogy az egerszalóki kép lemásolása munkában van. Ígérte, hogy a Bereg megyéből kapott tudósításokat is Csereyhez juttatja, kérdezve őt, hogy mely megyéből kíván még értesítést. Batthyány várta Cserey elhatározását, Egerben fogja-e munkáját könyomtatni. Fogjanak hozzá a nyomtatáshoz – biztatta őt, – gondja lesz rá, hogy a költség nagy ne legyen. Erdélyi vonatkozásban említést érdemel, hogy Batthyány értesítette Csereyt, hogy kezébe került bizonyos írott könyv, amelyben az erdélyi országgyűlések végzései foglaltatnak az 1578-1650 közötti évekből.” (Bíró, 1941: 622–623.)

Nem tartom lehetetlennek, hogy ennek a tervezett, (de el nem készült vagy lappangó) munkának mehetett híre *Geographia Mariana*... címen.

¹⁰⁶ Erről a munkáról három évvel megjelenése után már említést tett: Horányi, 1775: 8. Ebből is gondolhatjuk, hogy ha a *Geographia Mariana* is valódi könyv lett volna, nem maradt volna ismeretlen a kortársak előtt sem. – Az eredeti kiadvány a weben: <http://mek.oszk.hu/05600/05690/>.

Cserey Farkas felesége Boros Ferenc és Abafi Ilona lánya, Boros Kata volt; vele és az ő családjával kapcsolatban a ferences rendtörténész Losteiner Leonárd kéziratos *Chronologia...* c. műve (1777-ből) egész sor csodát beszél el. (Érdekes, hogy ezek egy része a latin nyelvű munkában magyarul van leírva.) 1776-ban Szűz Mária különös sugallatára kérte meg Cserei Farkas Boros Ferencné Abafi Ilona Klára nevű lányát, aki alighanem második felesége lehetett (733. fejezet). Boros Ferenc a „szív vápájának” gyötrelméből gyógyult fel (728.). Boros Ferencné Abafi Ilona (vagyis Cserey anyósa) fia nyavalyatőrésből gyógyult fel csodálatosan 1744-ben vagy 1774-ben (729.). 1755-ben a Nagyerdőn, a Lónyugtató helyen Abafi Ilona négy lova a hintóját elragadta, a kocsiban benne ült ő maga és Katalin nevű leánya. A boldogságos Szűzhez folyamodott, és ő a halálos veszedelemből kimentette (732.).¹⁰⁷ Ugyanannak Katalin nevű lányának a himlő következtében elvesztett szemevilágát 1765-ben a Szűz csodálatosan visszaadta (734.).¹⁰⁸ Boros Fortunát említi, hogy „Cserei Farkas királyi tanácsos neje 1768-ban a következő feliratú emléket tett a Mária-szoborhoz: „Cserei Farkasné Boros Kalárának / Mellye száradását s terhét fájalmának / Örömmel fordítja az Isten anyának / Kegyesen gyógyító keze Máriának” (Boros, 1994: 68). Cserey Farkas egyik testvére, Cserei Zsuzsanna is szerepel azok között, akik csodás gyógyulásról számoltak be tanúvallomásukban (Báth, 2000: 40–41). Mindezek alapján teljes joggal gondolhatunk arra, hogy Cserey Farkas jól ismert több ferencset is, köztük egészen bizonyosan Losteiner Leonárdot is.

Minden jel arra mutat hát, hogy itt egy olyan történettel van dolgunk, ami egy hitbuzgó katolikus, ájtatos, a Mária-tiszteletben élenjáró székelyföldi nemesember vetített vissza a múltba. Létrehozásában az 1770–80-as években alighanem együttműködhetett a csíki ferencesek közössége és az ott pártfogóként, anyagi támogatóként fellépő, lelki megújulást kereső nemesek rétege.¹⁰⁹

Szimbolikus erejű egybeesésnek is tarthatjuk, hogy az évtizedek óta virágzó, de már kicsinek bizonyult gimnázium számára az új épület megépítése ugyanabban az évben valósult meg. A környék falvaiból anyagot hordó székelyek ugyanabban a hónapban, júniusban kezdtek dolgozni, mint amikor a Cserey-kéziratot keltezték.

Mária Terézia halála 1780-ban egy hosszú, nyegenéves korszak végét jelentette a ferencesek számára is az osztrák birodalomban és azon belül Erdélyben. Pártfogójukat veszítették el; ennek közvetett jele, hogy fennmaradt egy négyoldalas kis nyomtatvány, mely az uralkodó halála alkalmából a dési ferences zárdában elénekelt szomorú éneket

¹⁰⁷ Ugyanezt a történetet magától Abafi Ilonától is ismerjük: fennmaradt és előkerült az a tanúkihallgatási jegyzőkönyv, amelyet a somlyói kegyeszsobor csodatételeit vizsgáló püspöki bizottság készített (Báth, 2000: 48). A történetnek külön jelentőséget ad a pontos helymegjelölés, amely megegyezik a hargitai csata helyszínével.

¹⁰⁸ E történetekhez saját csíksomlyói jegyzeteimen kívül felhasználtam Endes Miklósnak Losteiner *Chroniciájából* készült kéziratos kivonatait is (Endes, 1943).

¹⁰⁹ A Csíksomlyói Ferences Rendházban és a Csíki Múzeumban őrzött kéziratos források (rövid felsorolás: Kelemen, é. n.) közül számos tartalmaz adatokat azokról a 18. századi donátorokról, akikről az inventáriumokban feljegyzett offerek származnak. Ezeknek társadalmi szempontú vizsgálata közelebb vihet sok homályos pont megvilágításához.

tartalmazza, és amit éppen a „csíki klastromban” állítottak elő (*Szomorú ének...* 1784). A kiadvány hétsornyi kottát is tartalmaz. Megjegyzésre érdemes, hogy az 1780-nal kezdődő évtizedből a csíki nyomda kiadványait teljességre törekvően számba vevő Papp Leonárd egyetlen kiadványt sem említ (Pap, 2000: 563).

Két további történeti tényező bevonása az értelmezésbe közelebb vihet lehetséges megoldásokhoz abban a vonatkozásban, hogy mi mozdíthatta elő a történet elterjedését, azt a fogékonyságot, amely széles körben biztosította hitelét és elterjedését.

Ugyancsak 1780 őszén került trónra II. József, s talán nem túlzás, ha az ő uralkodását egy forrongó új korszak kezdetének tartjuk Erdélyben, amikor sokféle elégedetlenség, ellenkezés és bizonytalanság keletkezett. „Olyan idők jártak akkor, hogy az egész erdélyi társadalom a régi rend összeomlásának hangulatában élt – a főuraktól kezdve le a legszegényebb zsellérekig” (Jakó, 1976: 69). Az uralkodó azzal, hogy nem esküdött föl a magyar alkotmányra, és nem koronáztatta meg magát, jelét adta annak, hogy kevésbé fogja tiszteletben tartani országai törvényeit, mint anyja, Mária Terézia. Az 1781-es türelmi rendelet sok katolikus vidéken okozhatott bizonytalanságot, és élezhetette ki (újra) a felekezeti ellentéteket katolikusok és protestánsok között. Nem lenne meglepő, ha ezen ellentétek legendás győzelem képében vetültek volna vissza a múltba. Az, hogy ez éppen egy uralkodóhoz kötötte jelenik meg, szintén összekapcsolható II. Józseffel, de még talán Mária Teréziával is. Ha az aktuális uralkodók lebírázhatatlanul erősebbek a székelységnél, kapaszkodót jelenthet egy olyan történet, amely az egykori uralkodóval szemben kivívott székely győzelmet viszi be a köztudatba. Egy epizódot említek, amit Losteiner Leonárdra hivatkozva Nagy Imre jegyzett föl a madéfalvi veszedelemről szóló kéziratában. „1780-ban a csíkszeredai vár előtt akasztófára szegezték ki a képmását a Moldvába vagy más török területre menekült 11 székelynek, ama vakmerőségük miatt, hogy – bár teljes amnesztiában való részesüléssel hívtattak haza – mégsem engedelmeskedtek a felszólításnak” (Nagy, 1957: 47). Tizenöt évvel a madéfalvi vérengzés után, ha csak jelképesen is, újra kivégzőeszköz állt Csíkszeredában, felidézve az emléket annak, hogy egy vallásban azonos, de hatalmi törekvései folytán idegen uralkodó reguláris határőrséget kezdett szervezni Csíkban. Néhány év múlva II. József eltörli a hivatalviselésben a vallási különbségtételt, és bevezeti a német nyelvet, egész hivatalnoki rétegben keltve ezzel létbizonytalanságot. 1783-ban személyesen tesz körutat Erdélyben és Csíkban. Ugyanabban az évben (az alkotmányt mellőzve) eltörölte a székely székeket, azoknak megyei szervezetet adott, Somlyóra pedig katonaságot küldött. A nemesekben ezt még fokozhatta a parasztok lázadása Horea és Cloșca vezetésével 1784-ben. Nem ok nélkül ünnepelték tehát sokfelé Erdélyben II. József uralmának végét örömmel (Jancsó, 1931; Rugonfalvi Kiss, 1939: 410; Jakó, 1976: 70).

A történeti mítoszteremtés e korban nem példa nélküli. Ugyanez az 1780-as évtized az, amelyben megteremtik a torockói vasművesek ausztriai eredetmítoszáat. Egyetlen nemzedék ideje elég volt ahhoz, hogy a torockóiak történeti tudata teljes egészében átfőrmálódjék: „...jóllehet a torockóiak 1785 előtt még az aranyosszéki székelyekkel azonos eredetűeknek tartották magukat, egy emberöltő múlva egységesen és teljes meggyőződéssel vallották magukat ausztriai jövevények leszármazottainak” (Jakó, 1976:

73). Ugyancsak idekapcsolható a „székely krónika” kérdése is, amelyről Szádeczky Kardoss Lajos mutatta ki, hogy a 18. század végén született kompilációról van szó (Szádeczky, 1911; Hermann, 2007). A formálódó történeti tudat, az alakuló és alakított hagyományok egy olyan időszakában vagyunk, amikor még nincs világos és éles határ forrás és elbeszélés, történet és történelem között, és tág tere nyílik annak, hogy csodás események, aktuális konfliktusok vagy nehezen megoldható helyzetek igazolása múltbeli eseményekre épülve történhessék meg.¹¹⁰

Indirekt bizonyítékunk is van arra, hogy a történeti érdeklődés, illetve a történeti hűséghez való ragaszkodás a somlyói zárda környezetében nem a későbbi megszokások szerint alakult. Az 1773–1780 között előadott csíksomlyói iskoladramákról írva Szlávik Ferenc megemlíti, hogy a hét ismert darab közül hatot a pünkösdi búcsú alkalmával adtak elő; „az összes közül egyetlen veszi tárgyát a magyar történelemből. Ez is úgy, hogy a neveket és a korokat keveri, a történeti hűség mellékes, csak a maga elé tűzött cél az érdekes, az erény diadala a bűn fölött” (Szlávik, 1907: 40). Ez viszont éppen 16. századi tárgyú, de éppen nem János Zsigmond térítő kísérletével kapcsolatos, holott nem alaptalanul gondolhatnánk, hogy ha ez akkoriban „ismert” történet lett volna, talán színjátékszerű megfogalmazást is kapott volna.

Az, hogy a nagyerdei győzelem elbeszélése egyesíti a *csoda* és a *történet* jellegzetességeit, összefügg azzal is, hogy az 1770-es években – egy nemzedékkel a korábbiak után – újra felmerült a somlyói csodák lejegyzésének, megörökítésének szükséglete. A Cse-reynek tulajdonított kézirat abban az időben keletkezett, amikor az erdélyi püspökök sora vizsgálódott a csudálatos csíksomlyói kegyszobor csodatételeit illetően, és sorjáztak a történetek; ezek tanúvallomásokon, feljegyzéseken alapultak (Boros, 1994: 63–66). Az erdélyi püspök, Kollonitz László 1779-ben a csodák újabb kivizsgálását rendelte el. Az évszám talán nem véletlen: nem sokkal vagyunk Losteiner Leonárd első nagy történeti kéziratának elkészülte után, s nem elképzelhetetlen, hogy a ferencesek ekkoriban kifejezett kéréssel fordultak a püspökhöz egy ilyen kivizsgálás érdekében. Az akkor rögzített történetek mindenesetre nem tűntek el nyomtalanul, tovább éltek, és közülük sok szerepel Losteiner-nél (tőle idézik mások, többek között Boros Fortunát is; Boros, 1994: 69–74). E csodás történetek közül néhány majd újra felbukkan az immár Batthány Ignác püspök által elvégzett vizsgálat során (Boros, 1994; Bárh, 2000). Összegzésük a latin nyelvű *Protocolum de Statu*-ban található 1798-ban; ezt követően mondta ki kör-

¹¹⁰ „...a táj és nép egységének különös, erősen szembeszökő sajátossága, hogy múltját mítosszá tudta magasztosítani régi időkben, s ez a mítoszképző ereje úgyszólván ma is megvan. [...] Talán a legjellegzetesebb a Csíki Székely Krónika esete. Ez az írásmű, amely a legrészletesebben elmondja a székelység őstörténetét, annak minden egyes apró epizódját, állítólag 1533-ban Csik székházában készült. 1695-ben a megye le-másoltatta volna, 200 évvel később Farkas János újra leírta, s e másolatot Székely Márton kezdeményezésére 1818-ban Székely Mihály nyomtatásban is közreadta. A XIX. századi pragmatikus történelemtudomány ezt a csudálatos eseményekkel átszórt írásművet hamisítványnak minősítette – lehet, hogy joggal. Azonban az a tény, hogy 120–150 év előtt a hagyományok és mesék ilyen tömegének összefoglaló nemzeti krónikává építése ennyi írástudó embert érdekelt, véleményem szerint önmagában is érdekes történelmi jelenség, s a székelység lelki alkatahoz tartozó lelki tünetnek tetszik. Épp e korban se szeri, se száma a hasonló jelenségeknek” (Bierbauer, 1986: 415–417).

levélben az erdélyi püspök, hogy a csíksomlyói Mária-szobor csodatevő erejű. Ahogy a tanúvallomásokat kiadó Bárh János fogalmaz: „Létezett egy csodás gyógyulásokban bővelkedő somlyai hagyomány, amelyet [...] mérlegre kellett állítani” (Bárh, 2000: 7). Tapasztalhatjuk tehát a csodák, a történetek sűrűsödését, mintegy „összeállását” azok kezén, akikre mint szakértőkre ez a szöveghagyomány természetes módon volt rábízva.

Áttekintésünk végén egy olyan történelmi folyamat látszik kibontakozni a somlyói püünkösdi búcsú eredetével kapcsolatban, amely a 17. század végén indulhatott meg, amikor a korábban szinte elnéptelenedett, ám a 17. században újra megerősödött és sokféle adománynak köszönhetően kiépült csíksomlyói ferences kolostor újra magára talált, és a környék népe (beleértve a teljes lakosságot) számára vallási és kulturális központtá válhatott. A fellendülőben levő iskola, a ferences élet kivirágzása, a Habsburg birodalmi keretek között végbemenő konszolidáció és a katolikus vallási intézményrendszer újjáépülése mind hozzásegítették a rendházat ahhoz, hogy a csodatevő Mária-szobor körül széles vonzáskörrel rendelkező kegyhely jöhessen létre. Ezt követték és kísérték a vallásos társulatok megalapításai, a 18. századi építkezések, valamint olyan kulturális fellendülést jelző fejlemények is, mint a csíksomlyói iskoladramák, misztériumjátékok megszületése. Mindez a 18. század közepére-végére azt a nemesi és értelmiségi igényt is megteremtette, amely a kegyhely és a búcsújárás jelentőségét a történelmi múlt irányába való meghosszabbítással igyekezett fokozni. A (katolikus) Habsburg-uralkodókkal kialakult konfliktusok az 1760-as és 1780-as években, a csíkiak katonai határőrszervezetbe való betagolása (amiben a jelentős számban más vallású udvarhelyszékiek nem vettek részt) alapot szolgáltatott ahhoz, hogy olyan múltba, az 1560-as évekbe vetítsenek vissza egy felekezeti konfliktust, amikor a székelyek ugyancsak feszült viszonyban álltak uralkodójukkal, és addigi szabadságjogaik komoly csorbulást szenvedtek. A 18. század utolsó negyedében három, egymással genetikusán is összefüggő változatban megszületett hargitai csata és győzelem története igen hamar széles körben elterjedhetett – nem utolsósorban éppen a somlyói kegyhelyre érkező búcsúsok révén, akik ezt az elbeszélést a nagy tekintélyű, megkérdőjelezhetetlen szentbeszédekben is hallhatták.

A búcsúra összesereglett székelyek számára a századokkal korábbi győzelem története gyakorlatilag másfél századon át jól megragadható, tömörségében kellő szimbolikus erővel rendelkező és időről időre ártértelemezésekre is alkalmas elbeszélés volt. Ez érvényesülhetett akkor is, amikor a 19. század elején megindult a templomépítés, és a közösségi összefogás, a kiterjedt szervezés és adománygyűjtés felerősítette a történetmondás jelentőségét. Jelentősége nem tagadható azokban az évtizedekben sem, amikor – a 19. század folyamán – a székelyek kiváltságolt helyzetének utolsó rendies nyomai is eltűntek, s az 1870-es években, az 1867-es uniót követően közigazgatásuk is betagozódott az egységes és polgári értelemben modernizált megyerendszerbe. Ez párhuzamosan zajlott le azzal, hogy a csíksomlyói zárda fokozatosan elvesztette kulturális jelentőségét: 1849 után időlegesen nem működött tovább a gimnázium, az ötvenes években felállított tanítóképezdeből és az újraindított gimnázium vezetéséből a ferencesek fokozatosan kiszorultak, a század végére elsorvadt az egykori Kájoni-nyomda működése. Eközben a búcsújárás folytonos volt a század második felében, s egészen 1916-ig jelentős töme-

geket vonzott; egyre inkább a népi vallásosság jellegzetességei váltak benne uralkodóvá. Somlyó a felekezeti ellentétek elsimulásával, a közös nemzetiségi fenyegetettség hatására egyre inkább nemzeti jellegű kegyhellyé alakult.

Azzal, hogy a hargitai csata története a mondák körébe utalandó, nem áll szándékomban megingatni azokat, akik számára a somlyói búcsújárás egyik értelmét egy győzelmi ünnep, a dicsőséges múltra való közösségi emlékezés adja meg. Jakó Zsigmonddal együtt azt mondhatjuk: „megszoktuk, hogy készpénznek, sziklaszilárd ténynek fogadjunk el állításokat pusztán azért, mert egy-két évszázad óta azok így élnek a köztudatban és így szerepelnek az írásos feljegyzésekben” (Jakó, 1976: 79). Hangsúlyozom, hogy ha a tényként elfogadott állításokról megbizonyosodik, hogy nem tényekről szólnak, az nemcsak a tisztánlátást segítheti elő, hanem további kérdéseket is fölvet. Nyilvánvalónak látszik, hogy az évszázados közös meggyőződés összetartást segítő ereje nagyobb lehet a kételyek erejénél, és hogy a vallásos hittel szorosan összekapcsolódott közös tudáskészlet messzemenően fogékony a hagyományok folytonos újraalkotását eredményező (nem is mindig explicit) tevékenységekre, erőfeszítésekre. Végso soron ünnepek sora mutat példát arra, hogy az eredettörténet felidézése szerves része a közösségi kohézió megteremtésének, fenntartásának.

Csiksomlyó „titka” (Daczó, 2000) ilyenformán talán kevésbé látszik a távoli régmúltba gyökerezni; ám az a háromszáz év, amelyről majdnem bizonyosan állítható a pünkösdi búcsújárás megléte, kiformalódása, meg-megszakadó, újra és újraéledő folytonossága, éppen elég sok ahhoz, hogy mindenfajta „dekonstrukciós” szándékot mellőzve továbbra is tisztelettel álljunk meg azok előtt, akik ennek a folytonosságnak generációkon át éltetői, fenntartói, továbbadói voltak.

5. A történet továbbélése

A fentebb felvetett második kérdés nyomába eredve, tekintsük át a 18. század végén megfogalmazott és a 19. század harmincas éveire elsőként publikált eredettörténet továbbélését.

A 19. század folyamán mindvégig számos idézet és említés vitte be, illetve tartotta bent a köztudatban a történetet. Az első „továbbítók” egyháziak, ferencesek, csaknem húsz évig, mintegy a szabadságharcig és aztán tovább is. A ferences Gegő Elek moldvai utazásának leírásában röviden említi, hivatkozással Csereire (Gegő, 1838: 7). Az erdélyi ferences tartományfőnök, Erős Ferenc Modeszt 1837-ben írt, de csak 1852-ben Brassóban megjelent kis könyvében hosszan idézi Cserei szövegét (Erős, é. n.; 1852). Kozma Döme egyházi hetilapban megjelent cikkében érzékletes módon újrafogalmazta a történetet, óvatos kételyt fűzve magához a csatához (Kozma, 1861).

A „világi” történészek műveiben csak a szabadságharc után jelenik meg a történet: elsőként Benkő Károly hozza országismertető könyvében (Benkő, 1853), majd Balássy Ferenc az országszerte olvasott *Religio* c. egyházi hetilapban (Balássy, 1856), aztán a csiksomlyói tanár, Nagy Imre a *Vasárnapi Újságban* (Nagy, 1862), majd hamarosan átveszi a Szent István Társulat által szerkesztett és kiadott *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*

(1869). A nagy tekintélyű Orbán Balázs sem vonja kétségbe, bár az évszámban bizonytalan, 1559-re teszi, megjegyezve, hogy Losteiner 1556-ot mond, s Benkő közlésére hivatkozik (Orbán, 1869). Már publicisztikában közli 1867-ben Tivai Nagy Imre (Tivai, 1867). Ezután egy ideig a csata elbeszéléseit újra főként Somlyó szűkebb környezetében találjuk meg, egyháziak részéről: a somlyói gimnáziumigazgató Imets Fülöp Jákónál egy (talán éppen őálta összeállított) pár lapos imafüzet címében,¹¹¹ valamint egy történeti dolgozatában, amit a gimnáziumi évkönyvben közölt (Imets, 1871), a gyergyói esperes Ferenczi Károly Somlyón pünkösdkor elmondott szentbeszédében (Ferenczi, 1894), a helytörténész pap Vitos Mózesnél (Vitos, 1894: 105; 915–920), a csíksomlyói gimnáziumigazgató Bándi Vazulnál (Bándi, 1901). Noha messzemenő következtetést nem vonhatunk le belőle, mégis említésre méltó, hogy a millennium idején Latkóczy Mihály *Magyar szentegyházak regéi* c. (egyházi kiadású) könyvének Csíksomlyóról szóló fejezetében ez a történet nem szerepel, helyette a tatárok felett aratott cseles győzelem regéjét beszélték el (Latkóczy, 1898: 146–157).

A 20. század folyamán se szeri, se száma a történet újrameséléseinek. Elmondják ferencesek, mint Tima Dénes, a háború után Boros Fortunát, a rendtörténész György József (Tima, 1907; Boros, 1924; György, 1930). A világháború közepén, 1916 júniusában (pár hónappal az akkor még nem sejtett román betörés előtt) a *Csiki Lapok* is részletezve főlemlíti, talán mozgósító erejére is gondolva (*Csiki Lapok* XXVIII/26. sz. 1916. június 28. 1. p.). Ugyanaz a lap 1920 májusában (két héttel a magyar békeszerződés aláírása előtt) így ír: „A szobor pedig századok óta részesül kiváló tiszteletben, különösen azóta, hogy 1567 pünkösdszombatján a kath. székelyek fényes győzelmet arattak a hitüket megrabolni készülő János Zsigmond fejedelem hadai felett” (*Csiki Lapok* XXXII/21. sz. 1920. május 23. 2. p.). A húszas évek elejétől Erdélyben lapokban megjelent írásaikban is sokan aktualizálják óvatosan a történetben rejlő tanulságokat.¹¹² Amikor a pápai nuncius 1939-ben jelen volt a búcsúban, akkor például az 1567-es győzelem a Szentszékhez fűződő kapcsolat elszakítási kísérletének kudarcát (is) jelentette. Részlet Gyárfás Elemérnek a nunciust köszöntő beszédéből:

„A csíksomlyói búcsút annak az 1567 évi csatának emlékére tartjuk meg, mikor népünk fegyverrel védte meg a katolikus hitet, s így megakadályozta a hatalomnak a kísérletét, hogy szét szakítsa a Szentszékhez való kapcsolatunkat. Ezt a bátor katolikus magatartást, melyet népünk évszázadokon át követett, nem politikai szempontok sugallták, sem gazdasági érdekek, hanem népünk azért maradt meg katolikusnak és védelmezte szilárdan hitét, mert meg volt győződve, hogy ez a hit legértékesebb kincse, fenntartó és regeneráló erőforrása” (*Erdélyi Lapok* VIII/114. sz. 1939. május 31. 5. p.).

¹¹¹ *A Csik-Somlyói híres Pünkössti Búcsúra, ...1567-dik évtől fogva egybegyűlni szokott ájtatos népnek köszöntő Éneke. A Boldogságos Szűz Máriának a nagy Oltáron álló és számos különös mennyei kegyelmekkel jeleskedő Képehez. Csik-Somlyón, 1876. 8 r. 8 lap.* Nem láttam, hivatkozik rá Glósz Miksa, (Glósz 1884: 56., 109. sz.). Kiállításon szerepelt: Muckenhaupt, 2001: 62. – Lehet, hogy e füzet azonos egy későbbivel, amelyen az összeállító neve csak leghátul szerepel: Imets, 1887.

¹¹² Dr. Erdélyi László: A csíksomlyói búcsú története. A szárhegyi lányok. *Erdélyi Tudóstó* V/22. sz. 1922. június 4. 3–4. p.; Petres Kálmán: A Csíksomlyói Segítő Szűz Mária. *Katolikus Világ* XX. évf. 1923. 178–180. p.; Albert, 1932; 1933; Buzás, 1937; Nagy, 1939.

A két világháború között a Mária-tiszteletről szóló nagy könyvében Lévy Mihály, a csíki régió történetét vastag kötetben megíró Endes Miklós és népszerű összefoglalásában Boros Fortunát újra felidézik a hargitai csarát (Lévy, 1935; Endes, 1938; Boros, 1943).

A történetet a második világháború után tovább öröközik a ferencesek, akik már régi hagyományra támaszkodhatnak, mint Benedek Fidél, Papp Asztrik, Márk József (Benedek, 2000; Papp, 1995; Márk, 2001). Bekerült ország- és helyismereti munkákba, útikönyvekbe, mint Lestyán Ferenc, Vofkori László, Sepsiszéki Nagy Balázs írásai (Lestyán, 1996; Vofkori, 1998; Sepsiszéki Nagy, 1998). Idézték vagy felidéztek a szöveget történetkutatók, történészek is, még a céhbelieliek közül is többen: Domokos Pál Péter, Magyarai András, Antal Imre, vagy a már idézett Egyed Ákos (Domokos, 1979; Antal, 1994: 18; Magyarai, 1997; Egyed, 2006). Lexikonok Csíksomlyóról vagy a csíksomlyói búcsújárásról szóló szócikkeiben újra meg újra felbukkan: tartalmazza a *Magyar Nagylexikon*, a *Magyar Katolikus Lexikon*, a *Révai Új Lexikona*.¹¹³ A hivatkozások, idézetek – ahogy az lenni szokott – eltérésekkel, kihagyásokkal, korábbi közlésekre történt pontosabb vagy pontatlanabb hivatkozásokkal vannak tarkítva.

A csíki székelység és a búcsú vonzaskörébe tartozó gyimesi csángóság körében a történet minden jel szerint a történelmi tudat részeként van jelen. Megjelenik a szájhagyományban, különböző megfogalmazásai ma is gyűjthetők. Jómagam Csíkszentlélekben hallottam a következő változatot:

„A legfontosabb, na – 1561-ben János Zsigmond fia jött, hogy reformációra térítsék a csíki népet es. Ekkor már Udvarhelyen győztek. És eljönnek a Tolvajosi tetejire, szemben, ott arra a nagy hegyre. S akkor Gyergyóalfalvi plebános úr, István nevezetű pap eljött Csíksomlyóra, hogy a barátokkal megszervezze – mert akkor is a barátok voltak a legerősebb szervezet Csíkban. Megszervezték a csíkiakat össze, és kimentek a Hargita tetejire, ahol összeütköztek, sikeresen, úgy, hogy azok futásnak eredtek. Kimennek a Hargita tetejire, sikeresen győzelemre jutnak. Addig idehaza nép össze volt gyűlve a kolostorba. És mikor – ez volt Pünkösöd szombatján, délelőtt ütköztek össze, s délutánra visszajöttek ide Csíkba, Somlyóra. S akkor örömköbe, örömjongásba megkerülték a kicsi Somlyó hegyét, ahol most volt a búcsú. S akkor fogadalmat tettek, hogy minden elkövetkező Pünkösöd szombatján megtartják azt az emlékdolgot. És abból, majd ugye kezelik jobban, többen többen gyűlnek össze. És ebből indul el” (Balog József, sz. 1933. Csíkszentlélek-Fitód, 1997. május, gy. MT)

Az elbeszélő az eseményt – sok egyéb között – kéziratos füzetébe is feljegyezte: „Bándi Balázs pap bácsi, 1985 január 19-én temettük, 33 fok hideg volt. – 1559 május 15-n volt a Tolvajosi ütközet, Mikés báró csíki főkapitány vezetése Gyergyóból István pap bácsi segítségével. És Ennek emlékeül tartják a pünkösdi búcsút Somlyón. – 1995 no-

¹¹³ Diós, 1994: II. k. 441–449; Kollega Tarsoly, 1999: IV. k. 622–623; *Magyar Nagylexikon* 6. k. (1998) 80. Ez utóbbiban ezt olvassuk a Csíksomlyó címszóban: „A katolikus hit védelméért itt vívott (!) 1567-es csata emlékére tartott pünkösöd szombati búcsúra a katolikus moldvai csángók is elzarándokolnak.” – Nem szerepel viszont a történet a *Pallas Nagy Lexikon*ában, a *Révai Lexikon*ban (Csíksomlyó címszó nincs is egyikben sem, csak Várdotfalva, ill. Csíkvárdotfalva), az újabbak közül az *Encyclopaedia Hungarica*ban.

vember 5-én leesett a hó, és 96 április 4-én kezdett menni. Az egész tél kemény hideg volt, elérte a 28–30 fokot” (Balog József, sz. 1933. Csíkszentlélek, gy. MT).

Magyar Zoltán a gyimesi csángók körében sok történetet gyűjtött szájhagyományból (és korábbi közlésekből is) a csíksomlyói kegyhellyel kapcsolatban. Ezek között megtalálhatók mindazok a történetek, amelyeket az elmúlt kétszáz évben a szoborral kapcsolatos csodákról feljegyeztek, köztük a búcsú eredetére vonatkozók is, meglehetősen kontaminált és elnagyolt megfogalmazásokban (Magyar, 2003: 691–703; 118–120). Ilyen esetben persze igencsak bonyolult kibogozni a tanulás és a terjedés szálait. Abban csaknem bizonyosak lehetünk, hogy a ma gyűjthető történetek hátterében a ferences pasztoráció, a szószéken elmondott, népszerű vallásos kiadványokban közölt szövegek állhatnak; nemigen gondolhatunk arra, hogy a kétszáz évvel ezelőtt már leírt történetek a mai szájhagyományba tisztán a szóbeli hagyományozás révén, értelmiségi közreműködést mellőzve kerültek volna be.

További feltárás és elemzés tárgya, amire itt csak röviden térek ki, hogy manapság, a magyarországi rendszerváltást és a romániai politikai változásokat követően hogyan éledt újjá, hogyan kapott új formákat annak tudata, hogy a pünkösdi búcsú az egykori győzelem emlékünnepe – akkor, amikor már világosan kifejtett érvek is olvashatók arról, hogy a történet nem történelem. Ez a munka kétségkívül kényes, mert egy kétszáz éves meggyőződést megkérdőjelezni „belülről” nem hálás, „kívülről” nem hatékony feladat.

A szájhagyomány mellett a történet új formákban a mai egyházi és értelmiségi szövegkörnyezetekben is jelen van, és (amint számos esetben tapasztalhatjuk) voltaképp reflektálatlanul. Sokszor meglepődhetünk, hogy a történet mennyire nem váltott ki töprengést, kételyt. Az ünnepi szentbeszédek, a kegyhelyet népszerűsítő kiadványok, a kilencvenes évek végén megfogalmazott csíksomlyói honlap szövege,¹¹⁴ a helyi sajtó¹¹⁵

¹¹⁴ A csíksomlyói kegyhely egy korábbi honlapjáról: „1567-ben újabb fordulat következett be a búcsújárásban. A hitújítás korában János Zsigmond, erdélyi fejedelem, haddal akarta a színtiszta katolikus Csík, Gyergyó és Kászon népét az unitárius vallás felvételére kényszeríteni. Csík, Gyergyó és Kászon népe, István gyergyóalfalvi plébános vezetésével fegyvert fogott hitének védelmére. A gyülekező Csíksomlyón volt, pünkösdi szombatján. Isten kegyelmébe ajánlották magukat és Szűz Mária segítségéért esedeztek, majd elindultak a Hargitára, szembeszállni a hitújítók hadával. Ezalatt az idők, az asszonyok és a gyermekek Somlyón maradtak és győzelemért imádkoztak. A csata diadallal végződött. A győztesek nyírfágakkal ékesítették fel lobogóikat és úgy vonultak le a Hargitáról. A templomban maradt nép elébük ment, és együtt jöttek vissza hálát adni a győzelemért és megköszönni a Szent Szűz segítségét. Ennek a történelmi eseménynek emlékére fogadalmat tettek, hogy ezután minden évben, pünkösdi szombatján elzarándokolnak Csíksomlyóra. Ezt az ősi hagyományt őrzi és folytatja a mai napig Mária népe.” <http://www.clmc.topnet.ro/somlyo/kegyhely.html> (1999. V. 10.).

¹¹⁵ „Közel négy és fél évszázada már annak, hogy egy István nevű gyergyóalfalusi pap buzdítására Gyergyó, Csík és Háromszék népe a csíksomlyói Szűz Mária oltalmában bízva, fegyverrel a kezében védte meg hitét János Zsigmond fejedelem erőszakos térítési kísérletével szemben. Ehhez az eseményhez kötődik a csíksomlyói pünkösdi búcsú: Szép Szűz Mária, a »Babba Mária« búcsúja. S bár egy pápai bulla szerint Csíksomlyó már az ezernégyszázas évek derekán búcsújáróhelyként szerepelt, ez a győzelem, a hitben megerősödötték győzelme a fegyveres hatalom felett tette azzá a búcsút, ami. Csíksomlyó azóta is védelmet, kapaszkodót jelent a mindenkori szorongatottságban.” Gy. A.: Csíksomlyó – a pünkösdi csoda. *Erdélyi Napló* 1995. május 31. 12. p.

éppúgy, mint a messzebről odautazók beszámolóí:¹¹⁶ egybehangzóan állítják, idézik fel a négyszáz év előtti eseményeket, illetve azt, hogy a pünkösdi búcsú az egykori történelmi győzelem emlékünnepe.

Katolikus, illetve ferences környezetben a János Zsigmond felett aratott nagyerdei csatával kapcsolatban, úgy látszik, gyakorlatilag nincs kétely. Lehetséges, hogy a hagyomány tekintélye volt erős, az is lehet, hogy akik mást gondoltak (volna), nem adtak hangot véleményüknek, vagy csak halkán tették.

Léstyán Ferenc *Megszentelt kövek* c. könyvében a somlyói kolostortemplommal kapcsolatban idézi a Cserei-szöveg egy részét és a Henter Antal-féle emlékrábla szövegét. A könyv második kiadásában ehhez (hivatkozás nélkül) hozzáfűzött egy mondatot: „Újabb vélemény szerint nem került sor csatára. A védelemhez elég volt a felvonulás” (Léstyán, 1996/2000).

Az unitárius püspök és a képviselő tanács előadó tanácsosa 1998 májusában levélben fordult Jakubinyi György gyulafehérvári érsekhez, és a Hargita megyei unitárius lelkészek és hívek nevében érkezett felterjesztésre hivatkozva jelezték, hogy „ez a történelmileg nem bizonyítható és ezért céltalossnak is minősíthető történet sérti az egyházat, a lelkészi kart és a híveket, és nem szolgálja az erdélyi magyarság egységének és összetartozásának tudatát sem” (Gyulafehérvári Érseki Levéltár 1030/1998). Válaszában az érsek diplomatikusan kifejezte sajnálatát, hogy egyházaink egyes képviselői a történelmi hagyományainkat, köztük a somlyói fogadalmi búcsút ökumenizmusellenes megnyilatkozásoknak tekintik. Biztosítja a püspököt, hogy a búcsút nem használják fel felekezeti torzalkodásra, és bocsánatot kér emberi gyarlóságból felmerült sérelmekért.

A *disputa.ro* internetes vitafórumon 2005 májusában „János Zsigmond »hittérítő« ???” címmel új „topic” (téma) indult, ahol (álnéven közölt levelekben) keményen összecsaptak a búcsú eredetével kapcsolatos álláspontok – mellette és ellene egyaránt.¹¹⁷

Legújabbban 2007 májusában született meg egy újabb érvelő felszólalás, nem másról, mint Szabó Árpád unitárius püspöktől. A cikket a pünkösdi előtti héten egymás után

¹¹⁶ „Két héttel a marosvásárhelyi választások után [amikor 57 százalékos szavazattöbbséggel Nagy, Győző RMDSZ-jelöltet választották polgármesterre] az erdélyi magyarság csendes felvonulással bizonyította, hogy továbbra is összetartva küzd nemzetiségi jogainak kiharcolásáért. [...] A csíksomlyói búcsú több mint 400 éve az erdélyi magyarság egyik legnagyobb ünnepének számít: az 1567. évi pünkösdszombaton lezajlott csata emlékére, amikor a székelyek legyőzték a vallásuktól őket más hitre téríteni szándékozó fejedelmük, János Zsigmond seregét.” Simonyi Zoltán: Az erdélyi magyarság ünnepén. *Magyar Szó* 1992. június 8. kedd, 2. p.

„A búcsújárás 1567 pünkösdjén kezdődött, amikor István gyergyóújfalui pap hálaadó körmenetet vezetett ide azért, mert akkor, május 15-én a székelyek a Hargita Tolvajos hágójában legyőzték János Zsigmond fejedelem seregét, aki a székelyeket jobbágy sorba taszította, és a templomnál lévő felirat szerint hitük elhagyására akarta őket kényszeríteni. István pap volt a tolvajosi győzelem egyik legegységesebb szervezője. Azóta gyarapodó számban jöttek ide a zarándokok.” Dr. Gábor András: A csíksomlyói búcsú. *Természetbarát Híradó*, 1996. június.

¹¹⁷ Szikszai Mária szíves szóbeli közléséből tudom, hogy a vitát egy fiatal (unitárius) magyartanár indította el, akinek a felesége unitárius lelkész, és a kilencvenes években néprajz szakot is végzett.

közölték erdélyi napilapok. A szöveg meglehetősen határozott hangnemben íródott, tovább nem tűrhetőnek nevezi a „célirányos történelemferdítést, amely minden évben a hitvédelem megtévesztő, és egy másik felekezet iránti nem éppen keresztényi szeretet jegyében igyekszik hangulatot gerjeszteni és azt évről évre megújítva ébren tartani”. A cikk azt is felidézi, hogy a gyulafehérvári érseket, Jakubinyi Györgyöt már 1998-ban felkereste levélben, de „azóta is minden maradt a régieben”. A szöveg vége testvériesebb hangnemben megfogalmazott kérés a katolikus püspökségek vezetőinek: „...szíveskedjenek odahatni, hogy egy ilyen fontos vallási rendezvény szolgálja a hit és erkölcs elmélyítését nem csak a római katolikus hívek, de egész magyar népünk lelkében és életében”.¹¹⁸ Válaszról, reagálásról egyelőre nem tudok, a gyulafehérvári érsekséget 2007 nyarán alighanem más gondok foglalkoztatták inkább, hiszen az áthelyezések miatt (ami Csíksomlyót is érintette) széles körű mozgolódás támadt.

Talán nem alaptalan a feltevés, hogy a „folklor és történelem” erős, szoros kapcsolata az itt elemzett esetben alighanem jó darabig megmarad még. Elképzelhető, hogy idők során lassan új szimbólumtartalmak kapcsolódnak majd a búcsúhoz, pontosabban hangsúlyváltozások zajlanak majd le a régiek között. Ilyen változásra volt már példa az 1920-as években, amikor Trianont követően az ellenállás erejéhez kerestek kapaszkodókat, s a búcsújárás körül újra felelevenített emlékezés a hit megerősítését szolgálta – akkor nem is annyira a felekezetek közötti „győzelmes” viszony keretei között, mint inkább a közös bajban szem előtt tartva a magyarság egységesülését. János Zsigmond akkoriban a „más hitű” szimbolikus figurájává stilizálódott, s a sorok között mindenki érthette, kikre kell valójában gondolni. A jelenkori alakulás, talán a vallási érzékenységek elkerülésének szándéka folytán is, mehet ugyanebbe az irányba – a név és a konkrét történelmi helyzet említése nélkül. A hit megtartása általános és átvitt értelemben éppúgy, mint konkrét vallási értelemben, egyaránt lehet az ünneplés, a pünkösdi búcsújárás tárgya és alkalma. Hiszen akárhogy nézzük, a csíki régió valóban megmaradt döntően katolikusnak, bármit is gondoljunk a 16. századi fejleményekről. Hogy ez pontosan hogy és miképp történt, hogy milyen térítőket hogy engedtek vagy nem engedtek Csíksban érvényesülni, azt egyelőre nem látjuk tisztán. Az viszont bizonyos, hogy a somlyói ferences kolostor, amely voltaképp egy falusi települések között, a hegy alatt elhelyezkedő magányos rendház és hozzá kapcsolódó kulturális intézmények együttese volt évszázadokon keresztül, minden generáció számára a leépülés vagy pusztulás után elsőként és mindenképp újjáépítendő helyek közé tartozott; sosem adták fel, akkor sem, amikor az erdélyi katolikus életkilátások nem sok jóval kecsegtettek. Ha az ünneplés szimbólumtartalmában ezek a vonások erősödnek fel, akkor egy idő után talán már nem lesz arra szükség, hogy a nagyerdei csata története újabb és újabb továbbmesélések tárgya legyen.

¹¹⁸ Dr. Szabó Árpád püspök: Mindenben szeretet. *Szabadság* XIX/119. sz. 2007. május 25. 3. p., ugyanez: *Háromszék* 2007. május 26. 5. p. Megtisztelő módon a cikk további tájékozódásra éppen az én *Keresztény Magvető*-ben megjelent tanulmányomat ajánlja (Mohay, 2005).

♦ IV. Alakulástörténet

E fejezetben a pütkösi búcsújárás alakulástörténete áll figyelmünk középpontjában, és nem a kegyhely egészének története. A búcsú története egyfelől a búcsújárás mikéntjének történetét jelenti: pontosan mit és hogyan is csináltak a búcsújárók, a búcsú szervezői és vezetői az ünnepen. Másfelől a „történet” a búcsúünnep értelmezését, jelentéshálókba való beszövését is jelenti mindazok részéről, akiknek ez feladatuk vagy hivatásuk, illetve ezzel együtt a búcsújárás megjelenését és megjelenítését is – azok számára, akik azt csak hírből, híradásból ismerhetik.

A búcsúval kapcsolatosan tartós a búcsújárás folytonosságára vonatkozó vélekedés, különösen az újabb időkben: eszerint a székelyek, majd az erdélyi magyar katolikusok 1567 óta megszakítás nélkül ott vannak pütkösdkor Csíksomlyón. Gyakorta elhangzik mai ünnepi beszédekben is, hogy idén éppen a 432. vagy 433. alkalommal jövünk össze Somlyón ünnepelni. (Nem új keletű ez a számolás. Szentbeszédben olvassuk 1893-ban: „Ime, kedves hallgatók! tehát 1556. óta 337-ikszer gyűltünk ma össze e szent helyre, ama nagy és dicső fegyvertény megünneplésére, mely által hitbuzgó apáinknak sikerült vallásuk szabadságát, az erőszakoskodó fejedelmi hatalom ellen megvédelmezni.” Ferenczi, 1893: 6.) A történeti források ezzel szemben arra engednek következtetni, hogy a helyzet nem ennyire egyszerű; voltak kihagyások, újakezdések. Alig tudunk valamit a kezdetekről és a 17. századi alakulástörténetről. Bizonyosan szünetelt a szervezett búcsújárás az 1849-es szabadságharcot követő években, valamint 1919–1920-ban; az 1949 utáni évtizedekben a hatósági tilalmak ellenére megtartott búcsújárás pedig spontán jellegével különbözött minden korábbi időszakétól. A búcsújárás történetét tehát nem tekinthetjük minden további nélkül megszakítás nélküli folyamatnak, ahogy azt alább részletesen is be fogjuk mutatni. Az újakezdések, a hagyományok újbóli megelevenítései összekapcsolódtak a múlt átértelmezésével, régi történetek újramondásával. A folytonosság hangsúlyozása a résztvevőkben, olvasókban-hallgatókban az állandóságot, a múlthoz való erős kapcsolódást erősíti meg; ami folytonos, azt természetes módon lehet és kell folytatni akár a régi formák megtartásával, akár újak létrehozásával.

Kérdés, hogy a megszakított folytonosság közepette milyen változásokat láthatunk magában a búcsújárásban s a róla való beszédben. Az utóbbi évszázadok búcsújárásának története korszakokra osztható aszerint, ahogy a búcsújárás időről időre meg-megszakadt, újraéledt, illetve megőrizve-átalakulva újraformálódott, megszilárdult. A korszakhatárokat többnyire a megszakadások, megszakítások, illetve az új folytatások jelölik ki; ezek általában történelmi fordulókkal is összekapcsolhatók.

1. Korszakok

A korszakok elején rendszerint felismerhetünk egy formálódó szakaszt; azután következik a megszilárdulás ideje. A formálódás ideje együtt jár építkezéssel, intézményala-

kításokkal is. A megszilárdulás idején rögzülnek, megszokottá válnak a formák, természetessé válnak a hagyományok, és a formálódás idejének bizonytalanságai szinte feledésbe merülnek. Egy-egy korszak végét vagy a külső, politikai–hatalmi–közjogi feltételek radikális megváltozása hozza magával, vagy (egy esetben, részben ezzel együtt) az ünnep olyan átértékelése és átértelmezése, amely új fényben tünteti fel az addig megszokottakat is, és így szinte új kezdetként is értelmezhető. A búcsúval kapcsolatban csaknem minden korszakban megtalálható egy-egy jellegzetes „szószóló”, aki beszél róla, alakítja, vagy visszatekint korábbi időkre, és értelmezi azokat. Ezek a ferences renden belüliek vagy azon kívüliek is lehetnek. A korszakok, egyelőre főként a külső körülményeket jellemezve, csupán rövid címszavakban, a következők:

Az 1690-es évek előtt jó okkal feltételezhetünk búcsújárást Csíksomlyóra, de erről olyan keveset tudunk, hogy ezt az időszakot emiatt külön korszaknak, a *kezdetek* időszakának tekinthetjük. E korszakban, az 1690-et megelőző évtizedekben az erdélyi ferencesek körében és Csíksomlyón már évtizedek óta nagyszabású újjáépítés zajlik intézményi és fizikai értelemben egyaránt, amit 1661-ben ugyan megakaszt, de megállítani nem tud a tatárok pusztító betörése. Ezen időszak kulcsembereinek Somlyai Miklós, Damokos Kázmér és természetesen a korabeli ferencesek közül a legsokoldalúbb, legismertebb, Kájoni János számít.

Az 1690-es évektől az 1780-as évekig: Ezt az időszakot a ferencesek rendtörténete a török utáni újjáépítés és a virágzás idejeként tartja számon. Az utolsó csíki tatár betörést, 1694-et (és az azzal szembeni, részben sikeres védekezést) követően újraéled a kegyhely, kibontakozik a barokk Mária-tisztelet. Az Erdély-szerte szaporodó rendházak 1729-től önálló rendtartományt alkotnak. Virágzik a Kájoni János alapította iskola, folyamatosan működik a nyomda, egymás után születnek iskoladrámák, passiójátékok. Györffy Pál, Veress Lajos mondanak, tesznek sokat a kegyhely értelmezése érdekében.

Az 1780-as évektől 1849-ig: II. Józsefnek, a „kalapos királynak” trónra kerülésével Bécsben egy erőteljesebben németesítő, a szerzetesrendekkel szemben kritikusabb, felvilágosult abszolutista hatalmi központ alakul ki. Ezzel egy időben Somlyón megszületik az igény az iskolaépületek, majd a templom bővítésére, nagy fejlesztések kezdődnek. A kegyszoborhoz kötődő csodákat püspöki vizsgálattal hitelesítik. Cserey Farkashoz köthetően megszületik a búcsú eredettörténete; ez igen hamar széles körben elterjed és elfogadottá válik. Losteiner Leonárd, Batthyány Ignác püspök mondanak, tesznek sokat a kegyhely értelmezése érdekében.

Az 1850-es évektől 1919-ig: A bukott szabadságharc után az erdélyi ferencesek az osztrák hatalmi önkény megtorlását érzik és szenvedik el. Az iskola (rövid megszakítás után) tovább él, tanítóképző jön létre, majd a 19. század végén ezek lehanyaglanak, és a 20. század elején felépül a város állami gimnáziuma, ami az iskoláztatás terén átveszi Somlyó szerepét. Az első világháború során a románok 1916-os bevonulása elől Kolozsvárra menekítik a kegyszobrot, s ettől kezdve a búcsújárás évekig szünetel. E korszak kulcsfigurái a zenész és kántorképző-igazgató Simon Jukundián, a gimnáziumigazgató Imets Fülöp Jákó, és Bándi Vazul, illetve Haynald Lajos, utóbb Majláth Károly püspökök.

1920-tól 1949-ig: Ebben az időben a székelységnek és a romániai magyarságnak magára kell találnia a Trianont követő kisebbségi helyzetben. A ferencesek kezében már nincs

iskola, de kiformalódik a rendi sajtóapostolkodás. Megindítják (mások kezdeményezésére) az Ezer Székely Leány-találkozókat. A második bécsi döntés, a visszacsatolás után Somlyó az országos közfigyelem előterében van, majd a front idején újabb menekülés következik. Két belső szakaszhatár 1940-től és 1945-től számítható. A tevékeny alakítók között Boros Fortunát, Papp Asztrik, Domokos Pál Péter, Márton Áron püspök tartható számon.

1950 és 1989 között: A kommunista diktatúra időszaka, első szakaszában az erős elnyomással, második felében a tűréshatárok fokozatos kitágulásával. A hatvanas években megindul a turizmus, a kulturális élet, valamint a tér leromlott állapotának lassú rendbetétele. A hetvenes–nyolcvanas években a búcsújárás ismét tömegessé válik, csak nélkülözi a teljességet, a nyilvánosságot és a szabadságot. A korlátozott mozgásterű ferencesek: Benedek Fidél, Daczó Lukács, Écsy János és Márk József mellett (akiket kevesen ismerhetnek) ekkor tekintélynek számít Somlyóval kapcsolatban Domokos Pál Péter is.

1990 óta: Az 1989-es romániai politikai fordulatot követően ferences kézbe került vissza a kolostor, újraindult a nyomda; vendégház, a nyeregben új oltár, aztán Jakab Antal Tanulmányi Ház stb. épült. Megsokasodtak a kapcsolatok a város, az ország, az egyházi és a politikai elit, Magyarország, valamint más országok magyarsága felé. Minden korábbinál nagyobb szerepet kap a média. Daczó Lukács, Márk József, Benedek Domokos ferencesek, Jakubinyi György gyulafehérvári érsek tekinthetők „szószólónak”.

A korszakok felvázolása után lássuk, hogy melyik korszakban mi jellemezte a pünkösdi búcsújárást, utalva arra is, mikor hogyan beszéltek róla azok, akik alakították azt.

2. Kezdetek

A csíksomlyói búcsújárás kezdeteit meglehetősen homály feddi, amelyben csak néhány, egymástól távoli és alig összefüggő adat enged bevilágítani. A bizonytalanságban maradó időszak körülbelül kétszáz évet tesz ki: a 15. század közepétől (az első pápai búcsúkiáltástól) a 17. század közepéig tart. Ami ez idő alatt a búcsújárás körül történt, arról szinte semmit sem tudunk, csak közvetett adatokból lehet következtetni. Mivel, mint láttuk, kérdésessé vált az 1567-es győzelem története, s ezzel együtt megkérdőjeleződik az is, hogy a pünkösdi somlyói búcsújárás Csíksomlyón 16. századi eredetű, indokolt tovább kutatni olyan források, beszámolók után, amelyek a 16–17. századból hitelt érdemlően számolnak be pünkösdi búcsújárásról. Jómagam ilyen korábban sokáig nem találtam, és azt gondoltam, hogy a somlyói búcsújárás első, középkori említését követően (amely akkor július 2-hoz, Sárlos Boldogasszony napjához kötődött) az ismert források az 1720-as évekig egész egyszerűen hallgatnak. Úgy tudtam (így is közöltem), hogy a somlyói pünkösdi búcsújárás első hiteles említése 1722-ből származik. Mivel ennél korábbi, hitelt érdemlő adat nem volt ismeretes, indokoltnak látszott feltételezni, hogy a csíksomlyói (pünkösdi) búcsújárás kezdetei a 17. század végére nyúlnak vissza (Mohay 2004).

Újabbán kézbe vett források között azonban akadt olyan, amely a 17. század közepéről világos tanúbizonyságát adja a pünkösdi búcsújárásnak, egy másik pedig közvetve megerősíti azt. Ezek a régebbi adatok a kérdést más megvilágításba helyezik, ami törté-

neti kérdések sokaságát is felveti. Ezek részletes kifejtését mellőzve most csak a búcsújárást állítjuk figyelmünk középpontjába.

1649

A püNKÖSDI búcsújáráS jelenleg ismert első biztos említése jezsuita forrásból származik és érdekes módon két szövegezésben is ismert. Benda Kálmán és Kenéz Győző 1989-ben közöltek egy jezsuita jelentést az erdélyi egyházi helyzetről, amit másolatban találtak meg a jezsuita rend központi római levéltárában (Benda–Kenéz, 1989). Az iratot a jezsuita rend generalísának címezték, aki azt alighanem továbbította a Hitterjesztés Szent Kongregációja vagy a Vatikán más hatósága számára. A jelentésnek a másolati példányon nem megnevezett szerzőjét keresve a közlők a Kolozsvárott működő Helesfēni Andrásra gondoltak, annak alapján, hogy ilyen összefoglaló jelentéseket általában a superiorok írtak a hároméves megbízásuk lejártakor, ezzel mintegy átadva tapasztalataikat. Nem idézve a jelentés számos érdekes részletét, a részletes regeszta alapján azt a szövegrészt emeljük ki, amely a székelyekről szól. A latin szöveg bő (olykor szinte fordítás részletességű) magyar kivonata szerint:

„A székelyek hét székben élnek Erdélyben, pezsgő életű településekben, úgyannyira, hogy a Székelyföldön kívüli erdélyi magyar települések hozzájuk képest szinte elhagyatottaknak, pusztáknak tűnnek. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék szíkatolikus, Udvarhely-, Kézdi-, Orbai és Aranyos-szék vegyes vallású, van bennük kálvinista is, ariánus (unitárius) is, de a többség ezekben is katolikus. Viszont a három székben élnek – esperesükkel élükön – azok a katolikus papok, akik kálvinista módra, asszonnyal álltak össze. A vikárius tehetetlen, mert a protestáns egyház és a protestáns fejedelem a nős katolikus papokat pártolja. Ha lennének becsületes nőtlen papok, a nép maga üzné el az asszonnyal együtt élőket, de egyelőre nincs ilyen pap. A székelyek közül sokan mennek papnak tanulni Magyarországra, de ott is ragadnak, hiszen a megélhetésük is jobb ott. Pedig a székely nép élő hitű katolikus lenne, ha lennének jó lelkivezetői; minden évben PüNKÖSDkor összegyűlnek Szűz Máriának a székely hegyek közt levő egyik kegyhelyén, s azt a jezsuitát, aki egyszer beszélt ott nagy tömegük előtt, maguk közt akarták rögtön tartani azzal, hogy nagy lenne a lelki aratása körükben” (Benda–Kenéz, 1989: 211, 215).

Érdemes megemlíteni, hogy Molnár Antal a székelyudvarhelyi jezsuita misszió kezdeteiről írva lábjegyzetben már felhívta a figyelmet arra, hogy jó ideje ismert e jelentés eredetije és annak szerzője is: Millei István jezsuita, aki a kolozsvári (monostori) misszió vezetője volt. Az általa írott beszámolók egyikéről van szó, amelyeket ő erdélyi működése során, 1648 és 1653 között évente írt a misszió eredményeiről és lehetőségeiről (Molnár, 1994: 78).¹¹⁹ E jelentéseket Szilágyi Sándor 1892-ben már közzétette az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* XVI. kötetében az akkor még Bécsben őrzött kéziratokból; az eredeti keltezése eszerint 1649. október 16. Átnézve a jelentéseket, azokban nem találtam további utalást Csíksomlyóra vagy a búcsújáráSra (Szilágyi, 1892: 477–574).¹²⁰

¹¹⁹ „Ezeket az írásokat a bécsi Nationalbibliothek Cod. 7573. jelzetű kéziratoss kötetében őrizték, amelyet később a budapesti Egyetemi Könyvtár kézirtattárának adtak át (jelenlegi jelzete G 522).”

¹²⁰ Millei jelentéseit egyebek közt használta, idézte: Domokos, 1979: 104; Benedek F. 2000b: 364.

A jezsuita jelentés adata több szempontból is jelentős. Kétségtelen, hogy itt szavahihető, megbízható szövegről van szó. A szerző képzett, vezetői megbízásánál fogva felelősséggel tartozik, nincs olyan érdeke, amely torzításokra adna okot. A búcsújárás a szövegben mellékesen van megemlítve, a fő probléma a nős papok kérdése. Feltűnhet, hogy a szöveg Szűz Máriának a csíki hegyek között fekvő kegyhelyéről beszél, de nem említi meg a ferenceseket, sem a templom helyét és titulusát. A gyülekezés ideje kétséget kizáróan pünkösdi, s a „minden évben” hosszabb időbeliséget enged sejtetni, ami lehet 5-6 év, de lehet annál hosszabb idő is, még ha az emberemlékezetig nem is kell rágítanunk ezt az időhatárt. A nagy tömeg megemlézése a pünkösdi ünnepen bizonyosan nem pusztán a helybeliekből tevődött össze, hanem feltételezhetünk tágabb vonzáskört is. Az is feltűnik, hogy a kegyhelyen jezsuita szónok volt jelen, s hogy ő lelkes fogadtatásban részesül. Ha ebben talán érezhetünk is némi kis részrehajlást, maga a tény sokatmondó, és jele lehet annak, hogy a ferencesek és jezsuiták a 17. század nehezebb évtizedeiben egymással együttműködve dolgoztak. Abból, hogy mi *nem* szerepel ebben az utalásban, semmilyen következtetést nem vonhatunk le.

A pünkösdi búcsújárásra utalhat egy másik, ugyanebből az évből való irat szövege is. Jegenyei Ferenc obszerváns szerzetes 1649. december 26-án írt levelet X. Ince pápának. A tájékoztatás arról szól, hogy „az eretnekek már 50 vagy 60 éve elfoglalták Erdélyt, és elűzték a püspököt, ma már a püspökségek emléke is alig maradt meg. A ferences szerzetesek szolgáltatják ki a szentségeket.” A levélíró két ferences kolostor, Mikháza és Csíksomlyó oltára számára kér kiváltságot az 1651. évtől kezdődően. A levél latin szövege szerint „In pago Somlío in ecclesia Sanctae Mariae Annuntiatiae fratrum minorum Sancti Francisci reformatorum eodem die festo Sanctae Mariae, et secunda die Pentecostes indulgentiae plenaria. Ibidem septem altarium indulgentiae, et unum altare privilegiatum”, vagyis a levélíró a reformált (ti. obszerváns) ferencesek Somlyón fekvő, Mária látogatásának szentelt temploma számára ugyanarra a napra (ti. Szűz Mária látogatásnak ünnepére) és pünkösdi második napjára teljes búcsút kér, és ugyanott hét oltár számára is búcsút, egy számára pedig privilégiumot (Tóth, 2005: 1787).

Ebből a kérésből (a későbbiek ismeretében) aligha kétséges, hogy a kegytemplomban nemcsak a titulus, Sárlos Boldogasszony ünnepén, hanem pünkösdkor is rendszeresen és nagy számban ott vannak a zarándokok. A folytatás még inkább egyértelművé teszi ezt, ott ugyanis a következőt olvassuk: „In capellis Alpium Szep Hauas pro secunda die Pentecostes indulgentiae plenariae”, vagyis a hegyi Széphavas kápolnája számára pünkösdi második napjára teljes búcsút kér.¹²¹ Ez a széphávasi kápolna talán azoknak a moldvaiaknak az útjába esik, akik a későbbiek folyamán biztosan jelen voltak a somlyói búcsúban. Ha ez így van, az komoly jelzése lehet annak, hogy Moldova és Somlyó kapcsolata a 17. században is létezett, és pedíg nemcsak lelkipásztori vagy misszionárius szinten, hanem köznépi szinten is.¹²²

¹²¹ A helynévhez fűzött jegyzetében Tóth István György az írja, hogy „a hegyi kápolna helyét nem tudtam meghatározni”. Tóth, 2005: 1789.

¹²² A Rómába küldött misszionáriusi jelentések és levelek forrásközlése Tóth István György munkája. Sajnos, a sok száz dokumentum mintaszerű kiadásához nem társul mutató, így a céltudatos keresés a latin és olasz szövegű dokumentumokban kissé nehézkes.

További adatokat a búcsúra vonatkozóan jómagam nem találtam a levelezéseket és jelentéseket közlő kötetekben; ha ilyenek még előkerülnének, többet megtudhatunk. Mostani ismereteink szerint a közölt adatok azért fontosak, mert az eddigiekhez képest hetven évvel korábbra viszik vissza a búcsú biztos megtartásának dátumát, és ezzel új megvilágításba helyezik a búcsújárás régmúltját. Azt azonban kockázatosnak tartanám, hogy későbbi fejleményeket visszaverítsünk, és mellékes említések alapján a búcsújárás a 17. század közepén szokásos mikéntjét is elképzeljük Somlyón. Azt sem látom igazolhatónak, hogy ennek az egy évből származó adatnak a segítségével hidaljunk át további száz évet visszafelé, hogy ezzel teremtsünk kapcsolatot a 16. század eseményeivel, vagy hogy ezekre az adatokra alapozva a búcsújárás kezdeteit feltételezzük. A már ismert és a még nem ismert források egyaránt rejthetnek olyan adatokat, amelyek remélhetőleg többet el fognak árulni.

A tömeges pünkösdi búcsújárás kezdeteit eszerint továbbra is homály fedi, azonban ha az 1640-es években ilyenről számolhatunk, annak alighanem legkorábban a ferencesek Somlyóra való újratelepedése után kellett kezdődnie. Az 1620-as éveket megelőző időben, ha lehetett is nagyszámú zarándok valamelyik ünnepen Somlyón, ezek száma csaknem bizonyosan megcsappant akkor, amikor nem volt ferences pap, aki ott misézzen, gyóntasson, prédikáljon.

Boros Fortunát említi meg (forráshivatkozás nélkül), hogy a somlyói búcsújárásban fontos szerepet játszottak a Székelyudvarhelyen megtelepedett jezsuiták, akik „gyakran megfordultak Csíksomlyón, ahol kitapasztalták a székelyeknek Mária iránt tanúsított nagy tiszteletét, s ezt is egy nagyon jó eszköznek tartották a hitterjesztésre és a hitben való megerősítésre. Azután gyakran megjelentek Somlyón, a népnek beszédeket tartottak, és általánossá szerették volna tenni a búcsújárást. Sámbar Mátyás volt az, aki a legtöbbet tevékenykedett, s a bécsi provinciálisnál kieszközölte azt, hogy Udvarhelyről minden esztendőben kereszt alatt vezethessék a katolikusokat Csíksomlyóra.” Udvarhelyről 1651-ben indult volna először kereszt Somlyóra (Boros, 1924: 26).¹²³ Egyelőre nem tisztázott, hogy Boros vajon szájhagyományra alapozott régebbi ferences kéziratokra vagy más forrásra is támaszkodott-e, s hogy a jezsuiták saját feljegyzéseiben vajon megtalálható lenne-e ennek a Sámbar vezette búcsújárásnak a hitelesebb nyoma.

3. 1690–1780

E korszak az első, amikor kétséget kizáróan biztosak lehetünk a rendszeresen és folyamatosan megtartott pünkösdi búcsújárásról. Egyelőre viszont nincsenek részletesebb ismereteink magának a búcsújárásnak lefolyásáról, mert azt a korabeli feljegyzések még nem örökítették meg (és a későbbiek sem). Alább néhány említés és ezek tanulságai következnek.

¹²³ Horváth Lajos Sámbar Mátyásról szóló életrajzában (aminek „pozitív” adatait Molnár Antal nem sokra tartja: Molnár, 1994: 79) nem találtam említést somlyói búcsúvezetésről (Horváth, 1918).

Mint Mária-kegyhely, Csíksomlyó még nem szerepelt Esterházy Pál nádor híres és ismert könyvének 1690-es első változatában; az 1696-os második, többszörösére bővített változatban (amely más címmel is jelent meg) viszont már ott van, a CLXI szám alatt:

„Cziki Csudalatos Boldog Asszony Képe Magyar Országban Erdélyben a székelyek között kik, az régi igaz hitet meg-tartják, Csiknek ben az Páter Franciscanusok Templomában tisztelik az Bóldogságos Szüzet, kik közül sokan lelki, s testi vigasztalásokat is vesznek, nem kicsiny csuda lévén az is, hogy annyi Eretnekség között az régi igaz Pápista hitben mindekkoráig-is meg-maradtanak, kit bizonyára az Bóldogságos Szűz értek való törekedésének is kel tulajdonítani” (Esterházy, 1696: 130).

A két időpont között Csíkban két alkalommal dúltak tatárok – éppen akkoriban, amikor Erdély a török kiűzését követően a Diploma Leopoldinum által kodifikáltan elvesztette addigi önállóságát, és a Habsburg Birodalom részévé vált. A nádor erről a tatárjárásról ugyan tudhatott, de bizonyosan nem emiatt vette fel könyvébe a kegyhelyet. Inkább szimbolikus egybeesésről beszélhetünk: Somlyó ebben az időben mintegy bekerül abba a sorba, ahol a többi országszerte ismert kegyhelyet is számon tartják.

Az első saját és helybeli feljegyzést a csíksomlyói pünkösdi búcsúról 1722-ből ismerjük, amikor egy ismeretlen kéz a következőket írta (latinul) Kájoni *Fekete könyve* kézírata végére: „...híressé teszi az áhírtas hívek nagy sokasága, mely Pünkösd szent ünnepén idegen országokból is odasereglik. Az ott megnyilvánuló buzgóság és ájtatosság miatt méltán nevezi sok hívő kis Rómának.”¹²⁴

1729-ben Györffi Pál részletes provinciaismertetése Csíksomlyón már nagy tömeget vonzó pünkösdi zárandoklatokról beszél, valamint arról, hogy a szoborhoz fűződő csodákról keveset tudni, mert azok nincsenek feljegyezve:

„...a provincia rendes konventjeinek elseje a csíksomlyói. Ez az anyja és nevelőintézete a provinciának... Az a csíksomlyói konvent, vagy helyesebben mondva a Boldogságos Szűz, akinek a tiszteletére épült az ottani egyház, nem tudni, milyen titkos isteni kegyelem folytán, kezdettől fogva annyira a saját tisztelete felé vonzotta a lelkeket, hogy nemcsak Erdély közelebb fekvő helyeiről, hanem a moldvai fejedelemségből is és Magyarország területéről is a népek igen nagy tömege szokott ide zárandokolni, különösen Pünkösd szent vasárnapjára, amely buzgóságot még a gyászos idők sem szüntették meg egészen a mai napig. [...] E konvent nagyobb oltárán ott áll a Boldogságos Szűznek igen régi szobra, amint bal karján a kisdéd Jézust tartja [...] a hozzá fűződő csodáiról igen nevezetes; igen kell fájlalnunk, hogy a megfigyelések és feljegyzések hiánya miatt semmit vagy csak nagyon keveset tudunk e csodákról...” (Györffi, 1989: 71, 74).

¹²⁴ Az eredeti szöveg: „frequentia devotorum populorum suo tempore etiam ex alienis Regnis eo confluentium pro Sanctissimo Festo Pentecostes <...> insignis, et propter <celebrem concursum> singulariter ibi elucentem pietatem, et cultum Divinum merito a piis pluribus parva Roma dictus.” Kájoni, 1991: 68/124. – Megjegyzem, hogy ezt a szöveget a kiadás a Domokos Péter Pál anyagaként jelzett és a MTA kézirattárába került forókópia alapján közli, azt a benyomást keltve, mintha az Kájoni kéziratának végén egy számozatlan lapon szerepelne. Az eredeti kézírrattal való megismerkedésem során azt tapasztaltam, hogy a kiadásban utolsóként közölt 86v. oldal után a szöveg csak a 100r-en folytatódik, ám nem a közölt szöveggel. Sok más kéz írásával még évtizedekig tartó feljegyzések vannak a kötetben. (Az idézett szöveget nem láttam.)

Szó esik a búcsújárásról, ahol „csatlakozni szoktak a különböző országrészek eretnekei is, és gyakran az azon alkalmából szemük elé táruló ájtatosság folytán nem kis számban meg is tértek”. Ha ezt a korabeli híradást elfogadjuk hitelesnek, akkor úgy látszik, mint-ha a felekezeti ellentét kevésbé osztotta volna meg a résztvevőket, mint ahogyan azt egy felekezeti összecsapás emlékünnepeén indokoltnak tarthatnánk.

Nedeczky László 1739-ből származó leírása a csíksomlyói kegyhelyről (ahogy láttuk) csak általánosságban utal arra, hogy a csíkiak megtartották vallásukat a más vallásúakkal szemben is. Megemlíti, hogy a szobor „csodák sokaságáról híres”, és hogy „nem csak Erdélyből, hanem Moldvából is nagy számban jönnek össze katolikusok a Mária-ünnepeken”; valamint annak pozitív értékelését, hogy „a csíki székelyek nem tértek rá a romlás útjára”, vagyis nem adták fel katolikus hitüket (Nedeczky, 1739: 98–99).

Veress Lajos az 1750-es években újra felpanaszolja, hogy a kegyeszoborról ismert csodák történetei még *nincsenek feljegyezve*, vagy ha fel is voltak, elvesztek (VI. §); ő maga ilyeneket nem is említ, csak nagy általánosságban. A pütkösdí búcsújárást leírja (de még közvetve sem tesz említést ennek 16. századra visszanyúló előzményeiről). Tud róla, hogy a Mária-szobornak az „eretnység”-gel szembeni hatásos segítségül hívása „a gyergyói tisztelendő plébánosok egyike, az akkoriban Alfaluba helyezett új plébános kezdeményezésére” történt, de (még) nem említi a nevét. A jeles szokásnak, ti. a pütkösdí processiók kitartó végzésének tudja be (többek között), hogy „érintetlenül és tisztán megmaradt az egész csíki, gyergyai és kászoni kerület a katolikus hiten és valláson”. A búcsújárás tehát itt inkább ok, mint következmény.

Jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy említést tesz tekintélyes és jeles külföldi férfiakról, akik a császári tábor egykori tagjai voltak (hispanok, gallok, itáliaiak, németek), akik „téli szállásaikat vonták e vidékre”. Konkrétan is megemlít egy itáliai császári tisztet, akit a csíkszeredai várba rendelték szolgálatra, és mikor elszólították a franciák elleni háborúba, akkor gyónása után igen nagy sajnálkozással távozott, és fogadalmat tett, hogy ha teheti, visszatér, és gyalog fog elzarándokolni e kegyes Anyához. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a kegyhely kultuszformáinak kialakulásában talán nem kizárólag a helybeli székely, ferences vallásosság megnyilatkozásait és kifejeződéseit kell keresnünk, hanem olyanokat is, amelyeket az Európa több vidékéről érkezettek hozhattak magukkal.

A IX. § a hivatalokról, szokásokról szól, itt szerepel újra a búcsújárás említése:

„Másodszor azzal is régi saját szokásból rendelkezik, hogy az évenkénti pütkösdí ünnepekre nem csak Erdélyből, hanem a szomszédos vidékekről is, még a most törököknek alávetett Moldvából is érkeznek. Másik: hogy az ájtatos gyakorlat, tudniillik a szent és isteni csodával telt keresztút, a néhány évvel ezelőtti vizitáció alkalmával az Apostoli Szentszék jószágából minden keresztutat járó keresztény hívó számára a teljes búcsú kegyelmével bevezettetett; és szinte minden nap látogattatik, leginkább a diákok ájtatos csapata által.”

A XI. § említi, hogy a nagyobb ünnepeken szükség van a környező falvak plébánosainak segítségére a gyóntatáshoz és áldoztatáshoz. Különösen pütkösdkor, „*amikor ezrek és ezrek akarják itt elvégezni gyónásukat, és akarnak áldozni*”. Hasonló „rohamoknak” vannak kitéve a Mária-ünnepeken, Szent Ferenc és Pádúai Szent Antal ünnepén is.

A szobor feldíszítésére is kapunk adatot a leírásból: ezüstözött koronával, karpereccel és lebegő övekkel szokták díszíteni.

A *Historia Domus* szerint 1767-ben *Miháلتz és Derkits* jezsuiták missziós tevékenységet folytattak Somlyón, a plébánia templomában, valamint a kolostori templomnál. Itt a kökereszt előtt, pünkösöd vigiliájában Derkits beszédet mondott (*Historia Domus* 1764–1827, f. 6r.). (1780 előtt más adatról nem is tudunk a *Historia Domus*ban.)

Egy későbbi szerző, Antal Áron szerint: „A szombat délutáni körmenetről, az úgynevezett kikerülésről, illetve annak kezdetéről a feljegyzések nem adnak felvilágosítást. De a lubarum (laborium) körülhordozása a körmenetben 1731-ben kezd szerepelni, amikor a gimnázium ifúsága kebelében a ferences atyák pápai jóváhagyással megalakítják a Mária-Társulatot. A tanuló ifúság ettől fogva vesz részt a kikerülésben, melynek a laborium lett a központjává...” (Antal, 1936/37: 568).

Amit a 18. században biztosra vehetünk, az a sokfelől összegyűlő tömeges zarándoklat, a hívek igénye a gyónásra és áldozásra, valamint a körmenet, amiben a diákság is, a zarándokok is részt vettek. A körmeneteken részt venni a diákságnak rendszeres és kedvelt ténykedése lehetett az 1700-as évek első felében; legalábbis erre utal, hogy Losteiner feljegyzései szerint 1750 körül megtiltották nekik, hogy a máshová irányuló gyakori processiókon részt vegyenek, mint Udvarhelyre (Jézus kútjához), Széphavasra; Szentgyörgyre, a szentkirályi Várkápolnához, Rákosra a szent Apostolok kápolnájához, Bogátra, Delnén a Keresztelő Szent János-templomhoz (Endes, 1943: 566. c. Vö. Boros, 1994: 107). Talán nem alaptalanul gondolunk arra, hogy egy ilyen tilalom felértékelte azoknak a körmeneteknek és ünnepeknek a jelentőségét, amelyek „helyben” vannak. A mise és a szentbeszéd elmaradhatatlan része volt minden búcsújárásnak. Az 1731-ben megalapított Mária-társulat bizonyosan fontos szerepet töltött be a búcsúünnep ünnepélyesebbé tételében.

4. 1780–1849

A búcsú történetének következő korszaka nem választható el élesen az előzőtől. Nincs jele annak, hogy a 18. században a búcsújárás folytonossága megszakadt volna, vagy hogy újra kellett volna kezdeni. A változás jele és a korszakhatárt az indokolja, hogy a közösségi emlékezet újraformálásával a kegyhely illetve a csodatévő Mária-szobor új megvilágításba kerül. Ezzel felfokozódik a búcsújárás jelentősége, és ennek újfajta jelentéshálót ad az újonnan megfogalmazott eredettörténet.

Láthattuk, hogy Veress Lajos az 1750-es években még sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy a szoborhoz fűződő *csodák történetei* nincsenek összegyűjtve. Csodák bizonyára szép számmal eshettek meg a 18. század közepén, és ezeket akkoriban már sokan ismerhették és ismerhették el; erre lehet következtetni azokból a hála jeleként adott ajándékokból (votivokból, offerekből) amelyeket a kegytemplom leltárai aprólékosan felsorolnak. Maguk a történetek azonban a leltárba vett offerekkel együtt nem kerültek be a közösségi emlékezés csatornáiba. Változást ebben az 1770-es és 1780-as évek hoztak, amikor a ferences rend és a hivatalos egyházi felsőbbbség egyaránt utánajárt a csodatör-

téneteknek, írásba foglalta azokat, és a hivatalos elismertetés révén azokat mintegy közismertté és közös hivatkozási alappá tette. Loseiner 1777-es kéziratában több, már 1744 és 1765 között megesezt csodás eset leírása szerepel (magyar fejezetek a latin kéziratban) pontos nevekkal, évszámokkal.

Azt is láthattuk, hogy a pünkösdszombati búcsújárás eredettörténete először Loseiner 1777-es kéziratában található meg, amely más elemekkel kibővítve Cserey Farkas nevéhez köthető. Ez a kezdetektől fogva három változatban elbeszélte történet később viszonylag gyorsan a búcsújárás eredetének elfogadott magyarázatává vált, és szentbeszédben, püspöki iratban, nyomtatott könyvben egyre szélesebb körbe jutott el.

Az emlékezet újraformálása mellett a somlyói ferencesek működésében is nagy fel lendülést hozott az 1770-es évek végével kezdődő időszak, s a kettő között nem alaptalanul láthatunk párhuzamot. A már több évtizede virágzó gimnázium kinőtte a régi épületét, és miután a tartományfőnök 1777-ben kezdeményezte, éppen 1780 nyarán, néhány hónap alatt épült fel az iskola új épülete, úgyhogy ősszel már ott kezdtek tanítani. Az építkezés korszakunk következő évtizedeiben sem szünetelt: 1804-ben megkezdtek az új kegytemplom megépítését, amelynek befejezése elhúzódott egészen 1874-ig. A század első évtizedeiben részben éppen a búcsújárók megnövekedett száma tette szükségessé a több mint háromszáz éves, többször újjáépített templom lebontását és helyébe kétszer nagyobb tervezését. Bizonyos, hogy ez a vállalkozás anyagilag komoly terheket jelentett a rend számára, és hogy a források előteremtésében nagymértékben számítottak a búcsúsok adományaira is.

Az inventáriumok szerint rendszerezsek az adományok a kegyszobor tiszteletére: ezek rézből, ezüsből készült, főleg (gyógyult) testrészeket ábrázoló votívtárgyak. Ezeket igen sokszor a felsőbb társadalmi rétegek tagjai, méltóságos urak és asszonyok ajándékozzák. Figyelemre méltó, hogy milyen kiterjedt a társadalmi kör, ahonnan a votívek származnak. 1835 és 1866 között az inventárium viszont már nem tartalmaz adatokat arról, hogy milyen alkalmából vagy milyen hálaadásból kerültek be a leltárba vett ajándékok, így ebből még közvetve is alig tudunk meg valamit a búcsújárásról.

1780-tól már a rendház *Historia Domusa* is valamivel többet tudat, mint korábban, és lassan kirajzolódik előttünk a búcsújárás képe. Ennek legtöbb összetevője addigra már megszilárdult formának látszik, ami legalábbis több évtizedes múltat sejtet.

1780-ban a pünkösdi processzió, a Salvator-hegyen 9900 búcsús vett részt, azonban a templomnál, a konventben és a templom előtti téren maradtak még 3000-en. 3467-en gyóntak és járultak hozzá a szentségekhez, 22 pap gyóntatott. A feljegyzésben a részt vevő települések is szerepelnek, köztük ott vannak a később is ismert háromszéki, kászeni, udvarhelyi, felcsíki, alcsíki, gyergyói falvak, ebben a sorrendben felsorolva (ld. a vonzás-körről szóló fejezetben) (vö. Boros, 1994: 79).

1781-ben a szombati processzió jelen voltak Gyergyóból Szentmihály, Alfalu, Ditró keresztaljai, Háromszékből azok, amelyek az előző évben is; Csíkból is sok keresztalja jött el; 11 000 volt a búcsúsok száma. Szombaton beszédet mondtak: Gaál László a ház részéről a templom előtt, bent pedig Mihály József kozmási plébános. Vasárnap mondott beszédet a téren Szekeres Vitális a rendház részéről, a templomban pedig Szabó József csíkszentmihályi plébános.

1784-ben a püünkösdi processzió jelen volt Batthyány Ignác püépök, és összesen 8000 búcsús, a három székel székből 2700-an. Kikerülés nem volt a Salvator-hegyen.

1799-ben püünkösdszombaton egész nap esett az eső, erős vihar zavarta meg a búcsúsokat.

1817-ben a búcsúban Rudnay Sándor püépök celebrálta a vasárnap i misét.¹²⁵

A rendház *Historia Domusa* 1842-ben a templom „felsegéléséért” megírt kérelemle-velekből idéz, s az egyikben szerepel, hogy a búcsún egyes évekb n 15–25 ezren is részt vesznek. Ugyanott megemlíti az 1567-es hargitai csatát is. Ugyancsak 1842-ben je-gyeztek fel egy lopási esetet: püünkösd szombatján vecsernye után valaki („egy kopasz magas szál fratentalisor katona”) elvitt a sekrestyéből egy veres és egy fejr köntöst, meg a servitorok házából zakót és csizmát; „azonban rajta éretvén, a Székházi börtönbe csu-ka tott, és végre oly feltétel alatt bocsáttatott ki, hogy többé Csíkba ne jöjjon – ezzel elvitte vesszőzött farát a megöszült bűn” (*Historia Domus* II. k. 69. p.). Lopásra ebből a korból más példát nem találni, majd évtizedek múlva fordul elő újra hasonló.

A búcsújárók ezekben az évtizedekben nagy számban vásárolták a nyomda, illetve a rendház kiadványait. Korábbi és későbbi adataink erről nincsenek, de a nyomda 1825-ben megkezdett inventáriumába több évben részletesen is felírták, hogy mit adtak el püünkösdkor. Ezt a listát a 3. táblázatban közöljük, abban a sorrendben, ahogy a tételek a leltárban szerepelnek (a címek melletti számok az eladott darabszámra és a bevétele utalhatnak, forintban és annak hatvanadrészeben, garasban megadva).

3. táblázat. Püünkösdkor eladott könyvek száma és értéke különböző évekb n

Könyv címe	1826		1828		1834	1835
	db	ár Ft, garas*	db	Ár Ft, garas*	db	db
Cantionale	1	5	2	10		
Egész Principia	3	9	4	21		
Első rész	4	8	2	4		
Második rész	1	2				
Manuale	3	2,24				
Leges	1	0,15				
Kis énekeskönyv deák	1	0,15				
Fiu abc	29	11,36	48	19,02	71	
Lány abc					28	41
Magyar abc	33	11,33	36	12,36		
Mennyei igyekezet	2	6	1	3	2	2
Rózsás kert	4	14,30	2	5	4	18
Nagy officium	1	2	4	8	4	
Goffine	1	1,42				
Arany korona	4	6,48	1	1,40		
Utítárs	10	15	5	7,30		

¹²⁵ *Historia Domus* 1764–1827, f.13r-v, 16r, 22r-v, 25v, 41r. A kötet átnézését, az adatokat és a fordítást Muckenhuapt Erzsébetnek köszönöm.

Könyv címe	1826		1828		1834	1835
	db	ár Ft, garas*	db	Ár Ft, garas*	db	db
Ött kis könyv össze kötve	3	3	1	1		
Lelki kints	14	49,02	51	34	69	70
Missziós (könyv) [1828]					28	40
Kis Éncek könyv	25	8,45	22	4,42		
Sz. János könyve	3	1,03	6	2,06	5	6
Kis katekizmus	9	1,12	1	0,04	16	15
Kis Officium	6	14,14	97	22,38	73	106
Kiss officium új					6	4
Mindennapi jószándék	43	10,02	31	7,14	8	71
Menyország a földön	9	2,06	4	0,42	3	8
Sz. Teklához ájtatosság			3	0,36		
Sz Kereszt uttya	44	4,20	5	0,50	49	40
Kereszt útja új					13	8
Ájtatos gyakorlás [= Istenes gyakorlatok]					4	
Lelki fegyver [1830]					9	19
Reggeli imádság					72	88
Szombati imádság					79	62
Szent János litániája					80	24
Jézus litániája [imalap]					6	5
Báthori [históriája]					23	30
Estvéli imádság					2	
Mária áldott szűz					12	
Mária serkentet					108	108
Imádunk nagy szentség					12	
Oh Mária Mennyei kints					30	35
Szorongatásba levő kereszténynek imádsága					14	
Éltem fénye					15	
Az Ur Istenhez (imádság)					18	
A Szent Háromsághoz					31	90
Szent Antalhoz					8	28
Szent mise ajánlása					30	20
Szent Annához ének					24	42
Idvezlégy Mária gyönyörűségünk					20	
Nyújtsd ki Menyből					107	180
A Boldogságos Szűzhöz imádság					24	213
Oh Mária kinyílt virág					100	71
A Názareti Jézushoz imádság					34	

Forrás: *Inventarium Typographia Csik Somlyoviensis* 1825. 33. és 43. p.

* A váltószám: 60, a 8,45 tehát 8 Ft 45 garast; összesen 525 garast jelent.

[] közt azok a kiegészítések szerepelnek, amelyek Papp Leonárd tanulmányából származnak (Papp, 2000: 523–537).

Sejthető, hogy tömegesebben az imalapok fogytak, valamivel kisebb számban az imafüzetek, könyvek. A korabeli nyomtatványok jelentős része, főleg az imalapok többsége ma már aligha vehető kézbe; Papp Leonárd ebben az inventáriumban számos olyan címet talált, amelyekből később már magában a rendházban sem maradt példány, ezért sokukat Glósz Miksa 1884-ben készült katalógusa sem vette számba (Pap, 2000).

1841-ben készült el (de majd csak 1852-ben jelent meg) Erős Ferenc Modeszt munkája, *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyülekezet Csik-Somlyón*; a reformkorból ez az egyetlen ferences beszámoló, amely a kegyhely történetéről, a szobor leírásáról, a Máriatiszteletről szól és sok mindent tartalmaz (Erős, 1852). A szerző a bevezetésben így ír: „...mind szellemben, mind anyagilag valóban nagynak, dicsőnek, épületesnek, szívmelőnek találok ezt a Bucsújárást.” (VIII. p.) Innen tudhatjuk meg, hogy a kegyszobor az új templomban más helyre került: „...a régi egyháznak sötétebb falai között egy ahhoz illő oltárnak homályában oly méltósággal állott ez a kép, mely a nézőben tiszteletet parancsolt, miből az új épületnek tágasabb világa sokat elvett. De akárhol is állon e kép, mégis annak szép alakja tagadhatatlan” (Erős, 1852: 11–12). Figyelemre méltó, hogy kiviláglik a búcsú földrajzi vonzasköre, és a szerző józan megfogalmazásában az is, hogy milyen motivációk érvényesülnek a résztvevők körében: „Mivelhogy a Közép Csikban levő somlyai pünkösdkori buzgóbb gyülekezetnek több okait lehet adni; nem elég az eddig felhozott írókkal a mellett maradni, hogy odamenetelít a népségnek Fel, és Alcsikból, Gyergyó és Kászónból, Három és Udvarhelyszékről, sőt Molduvából is egyedül a Csudálatos kép tisztelete vezérli. Vezérelheti őket részint a Búcsújárásra való hajlandóság – bűnbánatnak feltételeknek ki elégíttetése – a példák utánószása és az előbbiek szokásainak becslése, s.a.t.” (Erős, 1840.) A publikált változatban Erős Ferenc az áhitatos motivációk elsőbbsége mellett megengedi: „bizonyos, hogy *némelyek látni, mások láttatni* is mennek u. mint a néptömeget és szép helységet” (Erős, 1852: 14).

Korszakunkban a somlyói kegyhelyről és a búcsújárásról a ferenceseken kívül már más beszámolók is elérhetőek.

Benkő József református lelkész Erdélyt átfogóan leíró könyvében megemlíti Somlyót is, és a búcsújárással kapcsolatban így ír:

„Két Somlyó nevű hegy van, mégpedig a Nagy-Somlyó és a Kis-Somlyó (Kis-Somlyó (utóbbi alatt látható a kolostor és az iskolai szeminárium), amelyektől a szomszédos falvak neve származott. A Kis-Somlyó hegy tetején áll a Megváltó kápolnája, ahova a katolikusok buzgó selege évente népes körmenetben felvonul pünkösöd vasárnapját megelőző szombaton kb. délután két órakor, sőt pünkösöd vasárnapján reggel hat órakor is” (Benkő, 1999: II. k. 239).

Ez az első említése annak, hogy nemcsak egy, hanem két körmenetet tartanak pünkösdkor, s a második gyakorlatilag vasárnap napkelte idejére esik. Ez gondolkodóba ejthet a később napvárásként ismert és sokat emlegetett paraliturgikus szokás eredetét és kapcsolatait illetően. Hogy melyik volt előbb: a napvárás, amelynek az idejére a 18. században körmenetet szerveztek, vagy a hajnali körmenet, amelynek elmaradása után a 20. század elejétől a napvárás szokása amazt mintegy „kipótolta”, azt egyelőre források híján nehéz eldönteni.

Vannak, akik megfordultak Somlyón, és le is írták, mit láttak, de magát a búcsújárást nem hozták szóba. Teleki Domokos gróf 1793-as erdélyi utazása során útba ejtette Csíksomlyót, de a hely rövid (és nem is teljesen pontos) ismertetésén túl mást nem olvashatunk.¹²⁶ Rokona, Teleki József huszonévesen, 1799-ben járt ugyanott (úti jegyzéseit csak a 20. században adta ki Domokos Pál Péter). Ő is ismeri a szent helyet, ír is róla: „Nagy szentségnek tartják a templomba levő képét Szűz Máriának: ennek sok csuda tételt tulajdonít a csíki nép, a betegek hozzá folyamodnak, és háladatosságok kijelentésére sok ajándékot hoznak a templomnak”, de a búcsújárás mikéntjéről ő sem tesz említést (Teleki, 1937: 43). Általános lexikonok 1813-ban, 1816–17-ben, 1832-ben még ugyancsak nem ismerik, illetve ismertetik a búcsújárás szokását (noha Csíkot vagy a somlyói ferenceseket megemlíti).¹²⁷ Ebből messzemenő következtetést persze nemigen lehet levonni, de talán nem megalapozatlan arra gondolni, hogy akkoriban még helyi érdekű szokásnak tARTHATTÁK a búcsújárást, amit nem emlegettek fel annak, aki máskor fordult ott meg.

A korszakból az egyik legrészletesebb leírást a búcsúról egy fiatal nemesembernek, az unitárius Szentiványi Mihálynak köszönhetjük, aki 1837-ben Erdélyben tett „gyaloglat”-áról így ír:

„Itt tartatnak Erdélyben a leghíresebb búcsúk pünkösöd napjain, melyekből az itteni papságnak 4000–5000 forint évi jövedelme van. Én éppen ezen búcsúra akartam idejönni, de nem ejthetém úgy útírányomat, mit mint utazó sajnállok, de mint ember örvendek, mert az emberiség annyi monstrumait egy csomóban látni csakugyan kedvetlen érzés. A búcsúhoz tartoznak: az úgynevezett Kis-Somlyó hegye, ezen van egy meredek bérc, Salvator hegy (Jézus hágo vagy Jézus-kiáltó bérc), ezen szoktak az ájtatosok egymást le-lekaszibálva felmászni és visszashadozni az isten dicsőségére. Az ünnepélyes processzió kerülő úton megy fel, hogy evégre kereszt, járási tilalomfák is állnak felírásokkal.

Régen történtek szenvedtetések is itt, most ritkábban, mert a kegyesség kiholt a földről, de csakugyan közelebbről is ostromozták meg magokat drágán fizetett korbáccsal, vasszegekkel és üvegdarabokkal e szent célra idvességesen ellátottak. A hegy felett áll egy kápolna annak emlékeztére, hogy ott láttatott egy lajtortja az égből alábocsátkozni és azon angyalkák le s felhágcsálni! A felírásból most is olvasható ennyi: »Itt láttatott a lajtortna...«, de a többi egy igazi katolikus keresztény bemeszelte.

Alább van Szent Antal kápolnája, honnan felséges nézet van Felcsíkra. Hosszason nyugtatám szemeim a szép nézeten. Olyan jólesett nekem a kínzó túlvilági ábrándok után látnom, hogy az Isten teremtette világ csakugyan szép, ha az emberi találmányok néha meguntatják is velünk” (Szentiványi, 1986: 137–138).

¹²⁶ „Csíkszeredához egy kis félóra a somlyai klastrom, amely is egy templommal és egy kápolnával együtt az úgynevezett Somlyó-hegyen fekszik. A templom, amelyben egy gimnázium is van, a franciskánusoké, és ezt a legrégibb klastromnak mondják Erdélybe. Már a XIII. századba itt, amint mondatik, barátok voltak, de nem tudatik bizonyosan, miféle szerzet. A hegy alatt egyfelől Várdotfalva, más felől Csobádfalva nevű faluk fekszenek.” (Teleki, 1993: 53.)

¹²⁷ Marienburg, 1813: II. k. 193. Hübner–Fejér, 1816–17; *Közhasznú esmeretek tára*. Pesten, 1832.

Szentiványi még megemlíti azt is, hogy az erdőben egy Vizi Márton nevű remete lakik, hogy búcsúajándékok vannak a templomban az oltár körül felaggatva, továbbá hogy a templom még épül, nincs készen, „sokat veszített kinézéséből az újonnan épített nagy székháznak építése által”. Ő örökített meg egy átmeneti állapotot is: „Éppen a székház kapuja útjában áll egy kis kápolna a tatárok kiűzése emlékére, de ha a székház elkészül, le fog rontatni.” Ez a kis kápolna épült fel újra a templom előtti tér oldalában Nepomuki Szent Jánosnak szentelve. A vándor érdeklődése sok mindenre kiterjedt, s láthatólag többekkel is beszélgetve szerezte meg ismereteit; megjegyzései ugyanakkor kifejezik távolságtartását, még ha ez nem is jelent mindig rosszallást vagy botránkozást, inkább a más vallású és más érdeklődésű fiatalabb ember kritikáját az általa vallási túlbuzgóságnak tartott jelenségek fölött.

Szentiványi tapasztalatait utóbb is többen átvették, idézték. Alighanem az ő munkájára támaszkodva írta le Kőváry László 1852-ben megjelent (de valószínűleg már korábban elkészült) könyvében Erdély régiségeiről, hogy „Csik-somlyót eddig nagyszerű székház, kolostor és könyvnyomda tette nevéssé. Hazánk első rangú búcsújáró helye, hol a nép pár tized előtt magát még töviselte. Templomában csodatevő Mária kép van” (Kőváry, 1852: 229). A „szenvetetés”, „töviselés” szokását Orbán Balázs is felvette leírásába, csaknem bizonyosan nem a saját tapasztalatára vagy kortárs elbeszélésekre támaszkodva, hanem Szentiványi évtizedekkel korábbi leírására támaszkodva (Orbán, 1869).

Néhány évvel később, 1843-ban jelent meg a fiatal Etédi Gedő János leírása a székelyek szokásairól. Amikor a székelyek szellemi fogékonyságát, erkölcsi jellemét ismerteti, az első helyen főlemlegetett karaktervonás, a „buzgón vallásos” példajaként felhozott illusztrációi között ott szerepel a somlyói búcsújárás is:

„Ami erkölcsi jellemöket illeti, a székely: Először: buzgón vallásos. Kinek alkalma volt a csik-szeredai, csiksomlyó-szentannai és székelyudvarhelyi búcsúkon jelen lenni: meggyőződhetett erről. A protestánsok hasonlóan buzgók. Mind a két felekezetnek csaknem minden házánál: ezeknél biblia, Szikszai könyörgései, Hübner szent történetei, s szentek hegedűje, – amazoknál: Rózsás kert, Lelki kincs, Szentek élete stb. című könyvek találhatók, melyeket ünnep- és vasárnapokon olvasgatnak az olvasni tudók. A buzgó vallásosság, ha világos fővel nincs páruva, ha éppen nem durva miszticizmussá is, de babonára könnyen fajul – ennélfogva nálunk is nem egy-két neme létezik a vallásos babonáknak” (Etédi Gedő, 1843: 348).

Ha valaki egyszer alaposabban átnézheti a székely határhozrezredek feudalizmus kori iratanyagát, elképzelhető, hogy találni fog olyan iratokat, amelyek a világi vagy a katonai felsőbbség részéről előírt szabályozásokat tartalmaznak a búcsú rendjére vonatkozóan, hiszen egy ilyen tömeges vallási megnyilvánulás nemigen kerülhetett el a hatóságok mindenre kiterjedő figyelmét. Az 1850-es években tett említés mindenesetre utal ilyen szabályozásra a körmeneti sorrenddel kapcsolatosan. Hasonlóképp a ferencesek egykori, jelenleg hozzáférhetetlen levéltára is rejthet még idevonatkozó adatokat.

A korszak búcsújárásáról az az összképünk lehet, hogy pünkösdkor rendszeresen vesznek részt nagyobb tömegben a búcsún a környékbeli székelység falvaiból érkezettek. Ez a tömeg biztos támasza a ferencesek kissé hanyatlófélben lévő életének és annak a

törekvésnek, hogy a kegyhelyen új templom épüljön. A búcsújárás még nem vont magára országos figyelmet, utazók írnak róla, de sem vallási, sem nemzeti értelemben nem számít még kiemelkedőnek. Erre majd a következő korszakban kerül sor, különösen két évtizedben: a szabadságharc után és a századfordulót követően.

5. 1850–1919

A szabadságharc után az osztrák megtorló intézkedések (hadisarc, iskolabezárás) bizonyosan visszavetették a búcsújárást is; nem találtam nyomát, de elképzelhető, hogy tilalmazták is, ez azonban nem tarthatott soká. (*A Hadi Lap* kinyomtatása miatt a rendház és a ferencesek sokat szenvedtek az osztrák hadisarctól, és nemigen akarhattak ujjat húzni azokkal, akik előjáróikat elzáratták és halállal is megfenyegették.) Egy-két év kimaradás után a búcsú újraéledt, pontosan ugyan nem tudjuk, mikor, de 1853-tól kezdve már biztosan. Ekkor lett erdélyi püspök Haynald Lajos, aki működése alatt mindvégig hathatósan támogatta Csíksomlyót. Rendszeresen megjelent a búcsúban, s ahogy már említettük, ezekről a látogatásokról a korabeli egyházi lapok levelezői és tudósítói részletesen beszámoltak. 1853-as első látogatásának emlékére egy felirattal ellátott emlék-keresztfát is állítottak a Salvator-kápolna elébe (Imets, 1890: 8). A korabeli levéltári beszámoló leírja, hogy mikor május 12-én elhagyta Székelyudvarhelyt, akkor „Csíksomlyó felé utazott a székely nemzet nemzeti és vallási ünnepére, a püünkösdi búcsúra, megtekintendő: vajon a mostani nemzedék ősapáinak – kik hitők védelmére a Boldogságos Szűz oltalma alatt fegyvert ragadtak, és vallási meggyőződés szülte vitézségök által neveiket halhatatlaníták – méltó utóda-e”. Ez a megjegyzés kimaradt abból a beszámolóból, amelyet a *Religio* közölt, s amely sok helyen csaknem szó szerint megegyezik a kéziratral. Talán nem túl jelentős, de ez a „nemzeti és vallási” jelző itt fordul elő először, s évek múlva visszatér Nagy Imre tanár leírásában, s onnan veszik át majd mások is. A püspök út közben megszentelte a leégett és újjáépített méréfalvi templom harangját, „atyailag vigasztalva a nyomortól meglátogatott de vallásához hűn ragaszkodó székely népet”, megszállt Kápolnásfaluban, és másnap, 13-án ért be Csíkba, „a Catholicismus classikus földére”. Az üdvözlő beszédben Györfy Lajos azt mondta, „miszerint a föld, melyre lépett, szent föld, mert ezt a hitszakadás kárhozatos ragálya nem fertőzteté be, egy nép lakja e földet, nyelvben és vallásban, mely atyáitól reája maradt kettős örökség, vallása és királyáhozi hűségét drága kincsként őrzi keble szentélyében”.¹²⁸

A részletes beszámolók a következő években is folytatódnak. Tanulságos egy 1857-ből származó részletet idézni, amelyből e kor barokkos szóhasználatát is érzékelhetjük:

„Az idén is, már pénteken nagy számban gyülekeztek az ájtatoskodók. Szombaton, míg a nap kezdette volna lóvellenni fénysugárait, korán hirdették a főllesztelt harangok érc-szavai a székely zarándokok ezreinek jövetelét, kik aztán a kereszt zászló alatt elragadó énekek zengedezései között, szakadatlanul tódultak, vagy a Hargita, vagy Felcsík és Alcsík felől.

¹²⁸ (Descriptio primi itineris pastoralis...) GYÉL 2242/1853. 10–12. p.

A zarándokok serege még e nap oly nagyra emelkedett, hogy dél-esti isteni szolgálat felé a ferencziek nagyszerű székesegyháza zsúfolásig volt tömve. Az egyház előtt nagy téren ezerek ájtatoskodása vonta magára a figyelmet. A Kis-Somlyó hegyen roppant néptömeg szent menete vala látható. Mily elragadó volt mindezt látni! Itt szent dalok hangzanak; amott ezerek áhítatos buzgósága tör utat az ég felé; itt számos megtért bűnös esedezik kegyelemért, jobbult élete megszentelésére; amott a vezeklők sokasága vár vigasztalást az Úr fölkentjeitől. [...]

Midőn Erdély katolikus főpásztora érkezésének híre futamodott, lovasok vonultak ő excellentiája elébe a hegy aljáig, hol első elfogadása történt: az út, mindenütt, hol jött, zöld ágakkal volt ékesítve. Midőn közel volt Somlyóhoz, sebes rohanással jöttek a lovasok egy vörös keresztzászlóval, hogy hirdessék érkezését a lángbuzgalmú apostoli főpásztornak. [...]

Pünkösöd napján a gyülekezők száma húszezren jóval felül volt.” (*Religio* 1857. II. félév, 4. sz. július 11. 39–40.)

A „nagyszerű székesegyház” az akkor még épülő, fel nem szentelt kegytemplom volt. Ebben az évben két pap: Szöcs Antal csicsói és Puskás Tamás somlyói plébános is a pünkösdi ünnepek idején ünnepelte aranymiséjét. Ezek az utak, ünneplések és találkozások nem voltak függetlenek a somlyói gimnázium újraindítására, nemkülönben a tanítóképző intézet megindítására tett erőfeszítésektől, s a sajtóvisszhang mintegy az adakozó kedvet is hivatott volt előmozdítani. 1858-ban a *Religio* megemlíti, hogy „erdélyi arisztokráciának távolabb vidékeiről is ide zarándokolt tagjait is örömmel szemléltük” (*Religio* 1858. II. félév 5. sz. július 17. 38–39. p.), vagyis a püspök jelenléte alighanem vonzó hatást gyakorolhatott az előkelőbb társadalmi rétegek tagjaira is, akiknek körében a búcsújárás egy ideje már lanyhulóban volt.

Ez az évtized (a Habsburg-abszolutizmus évtizede) hozta meg a búcsú országos ismertségét is. Ehhez könyvek is hozzájárultak: 1852-ben megjelent Erős Ferenc Modeszt már említett könyve, 1853-ban pedig Benkő Károlyé, a *Csik, Gyergyó és Kászon leírások*... Ez átmenet a helytörténet, az országleírás és a történeti forrásközlés között; részletesen ismerteti Várdotfalvát, az ottani épületeket, a somlyói iskolákat, a confraterek kérdését, és „általános és részletes osztályokban” több más dokumentum mellett pontos levéltári hivatkozással újraköszölte a hargitai csatajelenet Cserey-féle szövegét is (Benkő, 1853: II. rész, 94). Népszerű újságok közleményei, albumok, reprezentatív, illusztrált kötetek az Erdélyen kívüli szélesebb magyarság számára is közel hozhatták, mi is történik Csíksomlyón pünkösdkor. Figyelemre méltó Nagy Imre többrészes cikke a *Vasárnapi Újság* 1856. novemberi számaiban, amely nem módszeres vagy részletes beszámoló ugyan, de azzal, hogy a búcsújárás *nemzeti* jellegét emelte ki, olyat tett hozzá, ami tartós jelzőnek bizonyult:

„Legnevezetesebb a pünkösdkori búcsújárás, mit általános nemzeti ünnepnek lehet mondani. Ekkor messze vidékről mint Mekkába a muzulmánok össze szoktak seregleni a székelyek. A ki nagy számú sokaságot ohajt látni, az menjen el pünkösdkor a csik-somlyói búcsúra, itt együtt fogja látni a székely nemzetet mind két nemben 15 és több ezernyi gyülekezetben. Szent e gyülekezet; mert szent czélból, vallásos érzelmek vezetik Mária szobrához az itt megjelenőket; és mert hite, s oltárai megmentésére az egykoron fegyveresen egybegyülekezetteknek évenként előforduló jubileuma ez” (Nagy, 1856: 397–398).

A szerző írása helyet kapott nyolc évvel később, Hunfalvy János 1864-ben megjelent, *Magyarország és Erdély eredeti képekben* c. reprezentatív albumában is, ezt a megfogalmazását szó szerint átvették:

„A környék vallásos népe azon helyen az angyalokat is látja a szent létrán fel és leszállni, s gyakran jár búcsúra a kápolnához. Legnevezetesebb a püünkösdkori búcsújárás, melyet általános nemzeti ünnepnek lehet mondani. Ekkor messze vidékekről sereglenek össze a székelyek, mindkét nemből 15 és több ezren is felgyűlnek Csík-Somlyóra Mária szobrához. S a két-három napig tartó búcsújárásra összegyűjt sokaság szemlélete nagyon érdekes, benső vallásosság és áhitat tükröződik benne s külsőleg is a nagy sokaság öltözködésén és viseletén egyformán ömlik el” (Hunfalvy, 1864: 110).

Nagy Imrének az is feltűnt, hogy a tömeg külső képe meglehetősen egységes, „egyformaság ömlik el a nagy sokaság öltözködése, s magaviseletén. Nem különzi őket annyi tarka-barka változatosság, mint a magyar hazának más vidékü vegyes lakóit.” Kiemeli a búcsúsokat fogadók vendégszeretetét, és erről részletesebben is ír.

Alighanem az ismertséggel is összefügghet az, hogy 1869-ben a Szent István Társulat kiadásában megjelent *Egyetemes Magyar Encyklopaedia* a búcsún résztvevők létszámát már kétszer annyira, harmincezerre becsüli, és hogy a megnövekedett létszámban már benne vannak Erdélynek a Székelyföldön kívüli katolikusai is.

„Somlyó mint kegyhely nevezetes a püünköst ünnepein ott tartatni szokott országos bucsujárásról is, melyben nem csak a kath. székelység, hanem Erdély távolabb eső katolikusai is oly élénk részt szoktak venni, hogy a buzgolkodók száma sokszor a 30,000 ezret meghaladja. E bucsu azon nevezetes történeti eseménynek évfordulati megünneplése, mely által 300 évvel ezelőtt a socinianismust erőszakosan terjesztő Zápolya Zsigmond erdélyi fejedelmet a csikszéki vegyes nép hitbuzgósága és harczi elszántsága visszafutásra kényszerítette a rengeteges Hargita havasai között” (*Egyetemes Magyar Encyklopaedia*, VII. k. 157).

A létszám minden bizonnyal ingadozhatott, nem egyenletesen emelkedett, ahogy ez kiviláglik az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* c. sorozatban foglalt szűkszavú leírásból (ahol nincs megemlítve a fejedelem csapataival való ütközet): „E kolostor egyszersmind nevezetes búcsújáró hely, hol püünkösdi ünnepén 20–25 ezer ember is összesereglik” (Hankó, 1901: 318).

A korabeli beszámolókból kitűnik, hogy a búcsú lefolyása nem volt mentes kisebb-fajta villongásoktól a települések között. Talán az egykori rend felbomlása, talán a vallásos érzés visszaesése is állhat amögött, hogy olykor verekedések is kitértek a körmeneti sorrenddel kapcsolatban. Ahogy egy máréfalvi lelkész levelező írja 1867-ben: „Háromszéki, kézdiszéki székelyek tusakodnak az elsőségért a gyergyóiakkal, s ez évről évre emberéletet követel; az idén is így volt, olyan halt meg, akinek nem is kellett volna” (Fülöp, 1867: 28–30). Vitapartnere felidézte, hogy a forradalom előtt volt körmeneti rend, amit az egyházi és polgári hatóságok megszabtak, és hogy „a körmenet egyik sora annak első helyével a háromszékiek voltak [...] a másik körmeneti sor volt Csík-Gyergyóé”. Amíg ezt megtartották, addig nem volt zavar. „Azonban a legújabb időkben a Csík-

Gyergyóiak kiléptek rendes helyükről, mindkét oldalon elsőségre törekedtek”, ők maguk támadták és támadják meg a háromszékieket (Györfy L. 1867: 66).

Orbán Balázstól *A Székelyföld leírása* II. kötetében természetesen megtaláljuk Somlyót és annak minden fontosabb nevezetességét, épületeit, történetét (bőségesen támaszkodva forrásokra) és leírást a búcsújárásról is. Nem tudjuk, hogy ismereteit saját tapasztalatból vagy másodkézből szerezte, mindenesetre látható, hogy a (nem mellékesen katolikusból unitáriussá áttért) szerző figyelmét főként a különös dolgok ragadták meg. Leírta a festői nagy tömeg látványát, a zászlók és csengettyűk ezreit, az összhangzás nélküli énekeket, majd így folytatja: „mégis, ennyi szívet egy eszme, egy érzelem hat át, egy törekvés lelkesít, egy hit villanyoz át, és ha az emberi imának van égbeljáró útja, úgy bizony az összeolvadt zajos imának oda fel kell hatnia”. A szerző a meredek Jézus-hágón való térden csúszást mint élő szokást írja le, és „alig évtizede” elmúlt szokásnak tartja, hogy „voltak ugyanis olyan megfizetett vagy vallási rajongástól áthatott egyének, kik a sz. Salvator imolába Krisztus szenvedéseinek emlékére vas-csillagos korbácsokkal addig csapkodták meztelen hátukat, míg a hús lefoszlott s a vér patakozott a szentély padlatán...”, majd miután kifejezte rosszallását, folytatja: „e kebléljáró szokás önként, minden közbeszólás nélkül, csakis a terjedő műveltség erkölcsi hatalma által elnyomott, kiment a divatból...” (Orbán, 1869: 14).

Ahogy korábban, ez időben is megtartották mindkét körmenetet, a szombati és vasárnapi „kikerülést”. A beszámolókból úgy tűnik, hogy ez erősen függött az időjárási viszonyoktól. A gimnáziumi értesítő szerint:

„A pünkösdi nagy körmenetekben a tanuló ifjúságnak is része van. Ezen körmeneteket mind szombaton, mind vasárnap gymn. igazgató Imets F. Jákó t. főesperes vezette ki. Dacára a buzgólkodók roppant gyülekezetének: mindenik körmenet a legszebb rendben folyt le; minnek érdeme jórészen Mihály Ferenc járási szolgabíró úr övintézkedéseinek tulajdonítható. Püspök urunk ő excája mind pünkösdi vasárnapján, mind hétfőn az összejött papság fényes segédlete mellett celebrált.” (A Csíksomlyói R.k. Gimnázium Értesítője az 1883/84. tanévről. Csíkszereda, 1884.)

Az 1870–90-es években a búcsújárás mintha megszokottabbá, rutinszerűbbé vált volna; a köznép mellett talán az iskola, annak vezetősége és a diákság játszotta a főszerepet. A búcsúról szóló beszámolók is kevés változatosságot mutatnak, az iskolai értesítők és a rendház *Historia Domus*ainak beszámolóiban egyre több az ismétlődő, sztereotip mondat. 1889-ben az iskolai értesítő így fogalmaz: „Június 7. A pünkösdi búcsú ünnepek, melyekben a gymn. ifjúság is részt szokott venni, az időjárás is kedvezően, épületes buzgósággal folytak le.”¹²⁹ Egy évvel később a rendház *Historia Domus*ában ez áll: „A pünkösdi ünnepek az évben is a szép időjárás mellett a búcsúsok ezrei megjelenése s ajtatos imái és énekei zengedezésével csak lélekemelőleg hathatott az idegen szemlélőre. A székely nép zömének kebléből a vallási kegyelet az álszabadelvűség még ez idáig nem képes kiirtani. Adj a Isten, hogy ne is legyen!” (*Historia Domus* 1890: 170–171. p.)

¹²⁹ A csíksomlyói r.k. tanítóképezde Értesítője az 1887/8 és 1888/9-iki tanévről. Csíkszereda, 1889, 85.

Ezekben az években a búcsújárás iskolai (gimnáziumi vagy tanítóképzői) dolgozattéma is volt; például már 1871-ben az ötödik, 1881-ben az ötödik, 1891-ben a hatodik, 1895-ben a negyedik, 1900-ban az ötödik, 1901-ben az első osztályban. 1882-ben Móricz Gyula tanár „feladványai” között így szerepelt: „A pünkösdi búcsú leírása trocheusi méretes kötött, vagy kötetlen beszédben” (Gimnáziumi Értesítő 1881/82: 46). (Érdekes volna olvasni ezeket az egykori iskolai dolgozatokat a somlyói búcsúról; kérdés, meddig őrizték őket és hová kerülhettek azután.)

A 19. század végén az általános elvilágiasodás, a kultúrharc, a ferencesek fokozatos kiszorulása az iskolájukból és a protestáns felezetek lassú térnyerése a környéken újra aktuálissá tette a búcsú *hitvédő* jellegét, amit inkább a ferencesek tettek szavá háztörténetükben:

„Pünkösdi bucsunk a szokásos nép sokasága mellett kellő rend és ájtatossággal történt meg. – Az ide beplántált protestánsok ama reménye, hogy az általuk behozott felvilágosodottság Csíkot is meg fogja hódítani a Kálvinizmusnak, teljesen meghiúsult, mert minden szájkódásuk mellett is a csík-gyergyói, háromszéki, udvarhelyi, sőt marostordamegyei őskath. székhelység erős hitében ingathatatlan megmaradt, mit bizonyít az említett megyékből összejött 20–25 ezer hívőnek ez alkalommal is összejövetele.” (*Historia Domus* 1892: 174. p.)

A háztörténet szókimondóbb megfogalmazása a század végén szelídebb, de nem kevésbé határozott formában egy, a búcsún elmondott szentbeszédben is megjelenik: Ferenczi Károly beszédének fő motívumait alkotják a székhelyek vallásos hitre buzdítása, a hitvédelem a szekularizációs tendenciákkal szemben, az ősi erényekre való emlékeztetés.

„Miért csüggedek! mikor magam előtt látom ezt a tengernyi népet, mely csupán ősi szent hitétől lelkesítve – a földi hatalmasok parancs szavának közbejövetele nélkül, – a Küküllő, Nyárad, Maros, Olt mentéről, ős Budvára, Perkő, Nemere és Hargita aljáról, ide, e szent helyre, a végből sereglett össze, hogy szent hitéhez való tántoríthatatlan ragaszkodásáról Isten és világ előtt tanúbizonyságot tegyen. [...] Miért csüggedek? Mikor szerencsés vagyok szemtanúja lehetni, a mai *vallási és nemzeti ünnepnek*, melyen a hálaadó ének éppoly lelkesülten zeng a székhely nép ajkán, ép oly buzgón járul az az Oltáriszentséghez, oly kitartással küzdi le a távolság, a hideg, a meleg, az eső és a zivatar, a fáradtság és nélkülözés minden nehézségeit, mint ezélt 337 évvel” (Ferenczi, 1893: 10. Kiemelés – M. T.).

A búcsúra érkezők számát és körét a közlekedési lehetőségek bővülése, jelesül a vasút kiépülése biztosan megnövelte, kiszélesítette. A Brassó–Gyimes vonal, ami dél felől kapcsolta be Csíkszeredát a vasúthálózatba, 1897-re készült el. Két évvel később (és azután is rendszeresen) a püspök vonattal érkezik, és ugyanabban az évben nagy szenzációként értékeli az újság, hogy Brassóból és Türkösről is érkeztek búcsúsok (*Csíki Lapok* XI/21. sz. 1899. május 24.). A következő évben Erdély városaiból, Kolozsvárról, Marosvásárhelyről, Brassóból ugyancsak vonattal érkeztek búcsúsok (*Csíki Lapok* XII/23. sz. 1900. június 6.). 1902-ben megemlítik, hogy „a Brassó városi kereszthalja Fuksz segédlelkész vezetése alatt még vasárnap délután, mikor a többi népség eltakarodott, valamint hétfőn reggel is ájtatos énekek között megkerülte a hegyet, s csak a reggeli vonat-

tal utazott haza Brassóba” (*Csiki Lapok* XIV/21. sz. 1902. május 21.). Ez arra utal, hogy a meggyorsult közlekedési lehetőségekkel élve egyes csoportok átszervezték a búcsús időbeosztásukat, és kissé meg tudták nyújtani helybeli tartózkodásukat. Húsz évvel később a vonat bűgása a pásztortüzek mellett már a táj megszokott képéhez tartozik.¹³⁰

Vitos Mózes megemlékezik egy Vizi Marci nevű remetéről, aki a két Somlyó közötti nyeregben lakott, és akit ő akkor utolsónak tartott (Vitos, 1894: 162–163.). Ez is Szentiványi hatvan évvel korábbi adatának jelzés nélküli átvétele (Szentiványi 1986). Egy évtizedekkel későbbi, egykori iskolás diák visszaemlékezéséből is tudjuk, hogy a 19. század végén (is) volt „zarándok”-nak nevezett remete a somlyói kápolnák körül. Jánosnak hívták, marhapásztor volt, nem végzett iskolákat, de olvasni tudott. Foglalkozását elhagyva harmadrendi ferences lett, és az ő feladata volt a Salvator-kápolna éjjel-nappali őrzése. Reggelente lement a templomba misét hallgatni, a vizet kőkorsóban hetente kétszer-háromszor a vállán vitte fel a hegyre. „Inkább középtermetű, mint törpe ember volt. Arcát gyér, pehelyszerű szakáll árnyékolta, kis gyér bajusszal, miként Asszisi Szent Ferenc képein látható. Bokáig érő sötét darócot viselt, melyet sörétszürke, kötél vastagságú szerzeteskorda szorított derekához.” A diákok tisztelték a különös alakot: „Mindannyiszor az egész diáksapat kalapot emelt az alázatos zarándok előtt. Soha egy diák sem kockáztatta meg feltartóztatni őt útjában, kérdezősködni tőle, vagy éppen nem köszönni neki. Tiltotta a szentség, a komolyság nimbusza, mely őt övezte.” A zarándok minden éjfélkor meghúzta a kápolna csengettyűjét, és hosszú szent énekbe kezdett. „A nép suttozott: a zarándok az angyalokkal társalog. Égi látomásairól esett szó komolyabb egyházi körökben is” (Balázs, 1942).

1900-ban bukaresti magyarok egy 90–100 fős csoportja zarándokolt a búcsúra (Bálinth, 1901). Zászlót készítetttek, külön vasúti kocsit fogadtak, a körmenetben meghatározott rendben mentek. A többnapos látogatásba a rokonlátogatás és a Szent Antal keddi búcsúja is belefért, valamint az 1848-as emlékhely, a Csíkkozmás határában fekvő Nyerges-tető meglátogatása. Az ő útjuk jelentőségét az adja meg, hogy ez az első, magyarok által határokon túlnyúló zarándoklar egy immár nemzeti kegyhelyként is tisztelt helyre (részletesebben a résztvevőkről szóló V. fejezetben olvashatunk róluk).

A nemzeti jelleg beszédes módon jelenik meg pl. abban, ahogy a frissen megindult *Szent Ferencz Hírnöke* c. újságban 1903-ban pünkösöd előtt meghírdették a búcsút és toborozták rá a résztvevőket. „E búcsú egyike a legnépesebbeknek, s főleg azért nevezetes, mert nagy Magyarországon ez az egyetleneg *tisztán magyar ajkú* búcsú. Sok ezer ember gyűl össze a székely földről, Erdély és a Királyhágón túli részekből is; s valóban megkapó a kép, midőn édes hazánk nyelvén, ünnepi körmenetben, lobogós keresztek alatt fölhangzik sok-sok ezer kebelből Isten dicsérete, s a Mária tiszteletére szentelt ének hangja... Érdemes oda elmenni, megnézni, meggyőződni erről.” (*Szent Ferencz Hírnöke* I/5. sz. 1903. május, 66. p. Kiemelés az eredetiben.)

¹³⁰ „Elhallgat a katonadal, s mi tele lélekkel szívjuk a Székelyföld szűztiszta levegőjét. Csíkszereda felől vonatok bűgása hallatszik, és a Hargitán kigyulladnak a páasztortüzek.” P. Mattoska J. Libór: Mikor a Hargitán páasztortüzek égtek. Erdélyi emlékeimből. *Szent Ferenc Naptára* XIII. évf. 1917. 75–81. p.

Antal Áron néhány évtizeddel későbbi tanulmányában visszaemlékszik a századforduló idejének búcsújárására:

„A világháború előtti időkben vasárnap délelőtt is volt körmenet, de a háború után elmaradt. Főlöleges is volt, mert a szombati kikerülésben van az intézmény jelentősége. Akkoriban a búcsú nagyon színes, nagyon népes (30–40 ezerre is fölment a szám), nagyon mozgalmas volt külsőleg, de a régi bensőségből sokat veszített vala. Minduntalan erőszakos vetélkedés tört ki egyes kereszthaljak (különösen a nagyboldogasszonyiak, csikszentgyörgyiek, tusnádiak, kászoniak, kézdiszentlélekiek) között az elsőség miatt, ti. hogy ki legyen a körmenetben a laborium előtt s ki közvetlenül utána. Ennek valószínűleg az volt az alapja, hogy a vetélkedők kebeléből püspökök kerültek a katolikus egyházmegye élére. [...] Csak a körmenet útvonalában történt egy kis változás. A háború előtt a körmenet az árvaház (régi gimnázium) telke mellett húzódó utcán vonult ki a Kis-Somlyó oldalára, most pedig a borvíz felé lekerülve és bal felől hagyva az ott fekvő néhány épületet, kanyarodik a hegyre” (Antal, 1936/37: 565–572).

Antal Áron emlékezése abban nem pontos, hogy a vasárnapi körmenet már évekkel a háború előtt is elmaradt.

1898-tól az új erdélyi püspök, Majláth Gusztáv Károly kinevezése új lendületet hozott. Ez főként az iskola iránti fokozottabb figyelmet jelentette, de a püspök a búcsút is többször meglátogatta bérmaútjain vagy az iskolába tett látogatásához kapcsoltan. A búcsújárás az utólagos megfigyelő számára ezekben az években egyre világiasabbnak, külsődlegesebbnek tűnik. A háztörténet bejegyzései ekkoriban nem kevés kritikus hangot is tartalmaznak a fegyelmezetlen tömegről, a vásári árusokról, a lelki tartalmak háttérbe szorulásáról. Felpanaszolja, hogy „az összesereglett, és jórészt műveletlen népség csak zúzni-törni szeret [...] a régi erkölcsök meglazulva, a hitetlenség párosulva a durva műveletlenséggel már nem az ősök erkölcsi szépségeit, a nemesen érező és erős hiten alapuló vallásos érzelmeit hozza e régi kegyhelyre, hanem a sokadalmi vásár erkölcsstelen üzelmeit” (*Historia Domus*, 1901: 228. p.).

Ezt a változást, amit a ferencesek az elvilágiasodás jeleként rosszallással kísértek, az újságok is szóvá tették. Többször is részletezik a komédiások, zsonglörök, a sippal-dobbal-verklivel zajongó mulattatók zavaró jelenlétét. 1902-ben a helyi újság így ír:

„Megelőzte ezeket a sok sátor-bódé építése a különböző árusok részéről, kik már valóságos országos vásárrá tették a búcsút. Az étel- és italnemű árusok sokasága mellett az ipari készítményeknek ma már minden faja feltalálható; az éktelen zajt és lármát csapó komédiások, jongleurok pedig valósággal előzőnlöttek a falut és az áhitat zavarására sippal, dorombbal, verklivel igyekeztek a nép figyelmét felhívni s maguknak jövedelmet biztosítani. Ez a hajdan lélekemelő búcsú tehát ma inkább egy nagy sokadalomnak tekinthető, melyen épületes dolgok helyett vásári zsisajt és erkölcsrontó trágárságokat hall és lát az ember, s a nép nagyobb részét nem is annyira a búcsú, mint inkább a látványosság, a nyilvános korhelykedés, duhajkodás és bámészkodás iránti vágy hozza össze, ami a búcsút valóságos jellegéből maholnap teljesen kivetközteti.

A hatóságoknak kellene közbelépni, hogy az ájtatosságot ezen dolgok ne zavarják, ezért a vásárosok beözönlését korlátozni kellene az által, hogy csak az alkalomnak megfelelő cikkek árusítása engedélyeztessék, a komédiásokat pedig, mint oda nem valókat, egészen ki kellene tiltani.” (*Csiki Lapok* XIV/21. sz. 1902. május 21.)

Egy évvel később ugyanaz az újság ugyanazzal a rosszallással teszi szavá, hogy szép ugyan a „népsereg”, amely szakadatlanul zárandokol a hegyre és a kápolnákhöz, csakhog

„ez a kép igazán magasztos látványt nyújtana és lélekemelő érzelmeket ébresztene a szemlélőben, ha azt el nem homályosítaná és meg nem zavarná az a vásári zsbaj, mely hovatovább mind fokozottabb mérvben mutatkozik ezen búcsú alkalmával.

A ponyva irodalom termékeit kínáló rikkancsok ordítószása, a panorámások és különféle mutatónyosok fülsiketítő dobolása, zenéje, mellyel a népet silány mutatónyaiak látogatására megnyerni igyekeznek, botrányosan zavarják az ájtatosságot; zavarja, továbbá az a vásári zsbaj, mely hova tovább mind nagyobb mérvet ölt; mert míg ezelőtt 10–15 évvel a kínálat csak a szükséges étel és italneműekre szorítkozott, ma már egész légijója foglalja el a helyeket különböző iparosoknak, boltosoknak, szóval minden található azokból az árucikkekből, melyek egy országos vásárra szoktak előállítani.” (*Csiki Lapok* XV/23. sz. 1903. június 3. 3. p.)

A rendet a körmenetben is, a vásári sátrak környékén is a csendörök tartják fenn, akik általában határozottan, példásan lépnek fel, ha valamit tapasztalnak. „A szombati – hegyköri – körmenet a legszebb rendben történt meg, leszámítva az a kis izgatottságot, mit egy-két csendör nem eléggé tapintatos fellépésével okozott.” (*Csiki Lapok* XII/23. sz. 1900. június 6.) „Kiváló elismerést érdemelnek Fejér Sándor főszolgabíró és Almási Zsigmond csendör főhadnagy, kik a nagy néparadatban is példás rendet tartottak” (*Csik-megyei Híradó* I/23. sz. 1900. június 6. 4. p.). Három évvel később a csendörök puskarussal csinálnak rendet az elsőségért versengők között: „Ez alkalommal azonban nagyobb zavar nem történt, csupán a vásárnapi körmenetnél az elinduláskor volt egy kis elsőbbségi incidens, melyet a kézügyben lévő csendörök rövid úton puskarussal elintéztek.” (*Csikszere* I/23. sz. 1903. június 7. 6. p.) Csendörökről már az 1880-as években is tesznek említést, létszámuk 25–40 körül mozgott.

„1904-től kezdve – minden bizonnyal a szervezési nehézségek, meg talán a csoportok közötti konfliktusok miatt is – szüneteltetik a szombati nagy körmenetet” – írtam korábban (Mohay, 2004: 236–237.). Ma pontosabban látom, hogy a körmenet sorsa miként alakult; ezt részletesebben a szervezésről szóló fejezetben mutatom be, itt csak annyit említek, hogy mindkét körmenet elmaradt 1905-ben; a következő évben, 1906-ban megtartották, de csak a szombatit, mert az ott kitört verekezés hatására a „főpásztor intésére” a vásárnapit elhagyták. A püspök határozott kívánságára aztán 1907-től kezdve nem tartottak körmeneteket a búcsún, a keresztalják csak egyenként mentek körbe a megszokott útvonalukon. A rendet a következő évben kiadott püspöki körlevél, valamint a püspök és a városi hatóságok együttműködésével közösen bevezetett intézkedések szabályozták. Ennek eredményeképpen 1911-ben már nyugtázták, hogy „hogya a rend fenntartásáról kellőleg gondoskodtak; rendzavarásnak, duhajkodásnak semmi nyoma többé. Ez egyúttal annak is a jele, hogya a búcsúra jövők tényleg lelki szükségletből sereglenek össze” (*Csiki Lapok* XXIII/23. sz. 1911. június 7.).

A háborús időkben a búcsúra érkezők létszáma természetes módon kissé megcsappant, főként a férfiak háborús távolléte és a viszonyok általános romlása miatt. Trefán Leonárd tartományfőnök 1915-ben pünkösöd előtt levelet írt a csíksomlyói házfőnök-

nek, melyben jelezte neki, hogy „a pünkösdi búcsú nagyobb szabású tervezéséről ebben az esztendőben tegyünk le, azt hiszem, hogy most a szokottnál a háború miatt jóval kisebb arányú lesz”.¹³¹ Az első háborús év búcsújáról a helybeli újság egész röviden számolt be: „Az idei pünkösdi búcsú kedvező időben, de erősen megfogyatkozott és kevés számú keresztalja részvételével egész csendben folyt le. A háború nagyon éreztette hatását, igen sok község és a távol vidék nem is vett részt a búcsúban” (*Csíki Lapok* XXVII/21. sz. 1915. május 26. 4. p.). Érdekes, hogy a következő évben, 1916-ban az újság beszámolója sokkal hosszabb, részletesen felidézik a János Zsigmond elleni győzelem történetét, s emlékeztetik az olvasókat arra, hogy a búcsújárás ennek a sikeres ellenállásnak az emlékünnepe; aztán visszaemlékeznek a néhány évvel korábbi nagy búcsúkra, ahol nagyobb volt a létszám és még megtartották a kikerüléseket is, majd így folytatják:

„Az idén is nagy számban jöttek el a hívek a somlyói Máriához. Nemcsak Csíkból, hanem Udvarhelyről, Háromszékből, sőt még Maros-Tordáról is.

A világháború azonban nagyon meglátszott minden tekintetben. Férfit nagyon keveset lehetett látni, s az asszonyok száma is kevesebb volt. [...] A régebbi túlságos nagy zaj és korcsmázás most alig volt észlelhető. Még az énekék dallama is talán bánatosabb volt, de az imádság annál buzgóbban ér erősebben szállt a Béke Királynéjához, hogy eszközölje ki isteni fiától a mielőbbi diadalmas, boldogító békességet.” (*Csíki Lapok* XXVIII/26. sz. 1916. június 28. 1. p.)

A háborús évek búcsújárásáról pár évvel később így írtak: „Fekete ruhás asszonynép, árva gyermekek, mankóval járó rokkant katonák jöttek a szent Szűzhöz, s imádkoztak erőért, vigaszért” (*Erdélyi Tudóstó*, III/10. sz. 1920. május 15. 1. p.). 1916-ban, a románok októberi betörése előtt a Mária-szobrot Kolozsvárra menekítették, de voltak, akik mintegy búcsújárásként ott is felkeresték.

„És a vándorló, hontalan székely felkereste ott is. A Szűz kegyesen fogadta, kit mások befogadni sem akartak, s megvigasztalta a szegény menekültet, kívül akkor oly kevesen törődtek. – Mikor három évvel ezelőtt a 2-sők az ojtózi frontról a Doberdóra mentek – 3000 ember, mind hős a javából –, ünnepélyesen ígérte, hogyha hazajön, hálát adni Csíksomlyóra megy.” (*Erdélyi Tudóstó*, III/10. sz. 1920. május 15. 1. p.)

Erről a menekülésről egykorú részletes beszámoló olvasható a *Szent Ferenc Naptárában*; eszerint a hirtelen meneküléskor a ferencesek levették és becsomagolták a szobrot, de elvinni már nem tudták, és Székelyudvarhelyről tértek vissza a nem veszélytelen útra a szoborért Somlyóra. Katonai engedély birtokában és katonai társzekéren vitték el a szobrot Udvarhelyig (miközben ellenséges járőrökkel is találkoztak), majd ott felhelyezték az oltárra. Kisvártatva tovább kellett vinni Kolozsvárra. „Így került a kolozsvári ferencrendiek házába, ahol felemelő ünnepség keretében helyezték a főoltárra, hogy innen árásszon hitet és reményt a csüggeteg szívűeknek” (*Szent Ferenc Naptára* XIII. évf. 1917. 83–86. p.).

¹³¹ Fejléces papíron, iktatószám: 384-1915. Alul ovális pecsét. Budai rendház, stefanita anyag.

1917-ből és 1918-ból nincs adat a búcsújárásra; nem is csoda, hiszen a környékről nagyon sokan menekültek nyugatabbra, akár sok száz kilométerre is; Csíkszereda város néhány ezres lakossága gyakorlatilag szinte teljes egészében elmenekült, és csak hónapok múltán adták hírül, hogy a lakosság fele, kb. 1670 fő már visszatért (*Csíki Lapok* XXIX/12. sz. 1917. május 16. 3. p.). A püspök ezekben az időkben is meglátogatta a várost és az iskolát, ahol tábori kórházat rendeztek be, de módot talált arra is, hogy bérmlajon.¹³² A somlyói borvízforrást ez év nyarán a katonai parancsnokság rendbe hozatta (körbeárkoltatta és kibetonoztatta), mert a víz a beleömlő különböző szennyvizek következtében élvezhetetlenné vált. A szobrot Somlyóra csak három év múltán, 1919 tavaszán vitték vissza (Imets, 1922: 269). Abban az évben meg is tartották a búcsút, mintha a hagyományos rendet akarták volna megtartani, de a keresztalják elmaradása miatt ez semmi képp sem volt a régi. Ez volt az utolsó év; jogilag még a Magyar Királyság keretében, valóságosan már az országtól elszakítva, fél évvel a román nemzetgyűlés 1918. decemberi gyulafehérvári határozatai után; miközben a „maradék” Magyarországon éppen a tanácskormány igyekezett sikertelenül tartani magát az antanthatalmak támogatásával körös-körül támadó csapatokkal szemben.

„A híres és hajdan rendkívül népes csíksomlyói búcsú az idén csaknem teljesen néptelen volt. Messze vidékről jöttek máskor a keresztet s csodatevő Szűz Máriához imádkozni. Az idén egyetlen kereszt jött Homoródról. A korlátozó rendeletek miatt nem jöhettek el a szomszéd vármegyék falvai, sőt a megyében is otthon maradtak. Valamikor harmincezen vettek részt a pünkösdi búcsún, az idén néptelen a híres búcsújáró hely. Az időjárás is kedvezőtlen volt. Vasárnap egész napon át sűrűn hullott az eső. Az emberek otthon imádkoztak. Lelkük, gondolatuk és imádságuk Szűz Máriához szállt.” (*Csíki Lapok* XXXI/23. sz. 1919. június 15. 2. p.)

A hagyományos búcsújárásban ezután kétévnyi szünet következett, amely idő várakozásokkal és be nem váltott reményekkel volt teljes. Sokan, akik elmentek szülőföldjükről, nem tértek vissza többé, ám sokan, köztük az erdélyi püspök is, a helyükön maradtak vagy igyekeztek maguknak helyet találni, helyet teremteni a háború utáni új hatalmi helyzetbe került Erdélyben.

6. 1920–1949

A Trianonban megkötött békeszerződés véglegesítette, jogilag szentesítette a politikai határok megváltoztatását, aminek következtében Csíksomlyó teljes addigi vonzáskörével együtt Romániához került. Láttuk, hogy a kegyhelynek korábban is volt nemzeti jellege; nem meglepő, hogy az impériumváltás következtében ez még inkább előtérbe került, és ez hol rejtettebben, hol kifejezettebben meg is nyilvánult. Az új határ Csíksomlyón máshogy játszott szerepet: nem vágta el híveitől, mint az több más magyar kegyhelyen történt – Mátraverebély-Szentkút, Máriapócs, Máriaradna, Szeged-Alsóváros, Sasvár –, amelyek nehezen tudták kiheverni, hogy tradicionális vonzáskörük jelentős

¹³² *Csíki Lapok* XXIX/12. sz. 1917. május 16. 3. p.; *Csíkvármegye* XIV/21. sz. 1918. május 26.

része országhatáron túlra került. Somlyón a politikai határok szerepénél sokkal jelentősebbnek mutatkozik a román ortodoxia felé fennálló vallási, nyelvi, kulturális határ. Ennek a helyzetnek köszönhetően maradhatott meg Somlyó eredeti vonzáskörzete, annak székelyföldi és erdélyi magyar jellege, amelyhez majd az 1990-es években adódhatott hozzá az anyaországi tömeg.

A hangsúly ebben a korszakban az első években a kisebbségi helyzet újdonságán van. A búcsúról szóló beszámolókat és híradásokat át meg átszövik az olyan kulcsmotívumok, mint a „mégis megvagyunk”, a „fajtánk ereje”, illetve az erős katolikus öntudat érzése és reménye. Hatvan éve, generációk óta most először tapasztalják meg a búcsú megszakadását: a háború, az új hatalmi rend nyomása, az idegenek tilalmai addig ismeretlenek voltak. Az ortodox államhatalom jelenléte pedig új értelmet ad a katolikus hitvédelem gondolatának.

ÚJRAKEZDÉS

A búcsút már 1920-ban is meg akarták tartani, ami természetes is, hiszen elmúltak a háborús évek. Veres Ernő biztató toborzását, amit az *Erdélyi Tudósító* közölt, teljes egészében átvette a *Csiki Lapok* is. „Nagy erdők alatt, sötét fenyesek közt a két tornyú templomban pünkösdi búcsúra szólnak a harangok: Székely véreim, eljöttek-e mind? [...] A keservek közt erőt ad a Szent Szűz, a fájdalmak közt meg fog vigasztalni, e lelkeket magához emelni. A somlyói Mária érti bánatunk. S ha annyi századon át védte nemzetünk, most is velünk lesz, nem hagy el soha.”¹³³ A sorok közti, alig-alig rejtett üzeneteket mindenki érthette. Kiemelt helyen közölték a tervezett búcsús programot is, amelyben nem szerepelt a körmenet, csak óránként megtartott misék, gyóntatás, szentbeszéd, vecsernye a templomban és a Salvator-kápolnában.

Csakhogy a készüllet és a pünkösdszombat május 22-i időpontja két héttel megelőzte a magyar békeszerződés aláírását Trianonban (június 4.), s ebben a helyzetben nyilván kényelmetlen lett volna egy nagyobb tömegű magyar gyülekezés, még ha az vallási indíttatású is. A román katonai hatóság az utolsó pillanatban mégsem engedélyezte a búcsú megtartását, erről a *Csiki Lapok* és az *Erdélyi Tudósító* is hírt adott: „A búcsúsok közül sokan csak az utolsó percben kaptak hírt róla, s így bizonyára szomorú lélekkel voltak kénytelenek visszatérni a megkezdett útról” (*Erdélyi Tudósító* III/11. sz. 1920. június 1. 8. p.). Két hét elteltével úrnapja következett (amit akkor még nem vasárnap, hanem csütörtökön tartottak). Erre az alkalomra beharangozták az erdélyi püspökök bérmáutja keretében teendő csíkszeredai látogatását. A vasárnap, június 6-án megjelent *Csiki Lapok* első oldalán adott hírt arról, hogy mire az újság megjelenik, már aláírják a békét (részletezte is, ki és hogyan), s vele egy oldalon arról is, hogyan fogadták az erdélyi püspököt. A formák jelképi erejük még a késői olvasó számára is. A püspököt érkezésekor, szerda délután a főgimnázium épülete előtt, a taplocai és a somlyói út torkolatánál fogadták, ugyanott, ahol korábban már többször is, s ahonnan azelőtt többször a

¹³³ *Erdélyi Tudósító* III/10. sz. 1920. május 15. 1–2. p.; *Csiki Lapok* XXXII/21. sz. 1920. május 23. 1. p.

somlyói templom felé indult (csak a díszkapu maradt el). A bevonulás hosszú kocsisorral most a plébániatemplomba történt (keresztül az egész városon), ahol Szekeres Imre plébános teljes egyházi ornátusban „átadta a templom kulcsait, mint a legfőbb egyházi hatalom jelképét”. Az úrnapi körmenetet másnap, 3-án, csütörtökön a város főutcáján tartották meg több ezer ember részvételével, a négy helyen felállított oltárok között mintegy körmenettel vonult el a tömeg (*Csiki Lapok* XXXII/23. sz. 1920. június 6. 1. p.). Ekkora létszám csak a környék népének bevonulásával képzelhető el, hiszen Csíkszereda egész lakossága akkoriban alig haladta meg a háromezer főt. Nem túlzás talán ebben az eseményben mintegy az elmaradt somlyói búcsús gyülekezés kipótlását látnunk, amibe belejátszhatott a párizsi fejlemények híre is. Két héttel később volt Szent Antal ünnepe, amit Gyergyószárhegyen ugyancsak mintegy „pótbúcsú” gyanánt tartottak meg: „Szent Antal napját a szokottnál nagyobb fénnel ülték meg Szárhegyen, hová a gyergyói medencéből a nép mindenfelől keresztekkel ment” (*Erdélyi Tudóstó* III/12. sz. 1920. június 15. 9. p.).¹³⁴ Köztük nyilván sokan voltak olyanok, akik sem Somlyóra, sem a nagyszabású csíkszeredai úrnapi körmenetre nem jutottak el.

1921-ben – először a háború után – már megtarthatták a pünkösdi búcsút Csíksomlyón. (Korábban ezt még nem állítottam ilyen határozottan, valószínűnek láttam, hogy újra letiltották, és az első, biztosan újra megtartott búcsút 1922-re tettem.¹³⁵) Az *Erdélyi Tudóstó* újraközölte a búcsú rendjét, ami azért tanulságos, mert kifejezheti a régi rend felújítását is, meg azt a próbálkozást is, hogy a hatalom számára is elfogadható külső kereteket teremtsenek.

„*Csíksomlyó*. A szentferencrendi kegy-templomban pünkösdkor megtartatni szokott búcsú sorrendje a következő: Május 13-án (pénteken) d.u. 6 órakor bevezető szentbeszéd a templomban s májusi ájtatosság. Május 14-én (szombaton) a kegytemplomban: d.e. 5, 6, 7, 9 és 10 órakor szentmise; szentbeszéd 8 és 10 órakor; a Somlyóhegyén a kápolnánál: d.e. 5 és 9 órakor szentmise, és szentbeszéd; d.u. 4 órakor szentbeszéd és vecsernye. Május 15-én (pünkösöd napján) a templomban d.e. úgy mint előző napon; d.u. 1/2 7 órakor májusi ájtatosság; Somlyó hegyén d.e. 1/2 9 órakor szentmise és prédikáció. – Gyóntatás naponként reggel 6 órától este 6-ig. Áldoztatás a kegytemplomban minden órában. Imakönyvek a sekrestyében kaphatók. – Csíksomlyói szentferencrendi Zárdafejőrség.” (*Erdélyi Tudóstó* IV/9. sz. 1921. május 1.)

Feltűnő, hogy ekkor még nincs szó körmenetről, kikerülésről. A szentbeszéddek még függetlenek a miséktől, azokról külön hangzanak el (így volt ez a korábbi korszakban is). Ugyancsak független a miséktől az *áldoztatás* is. A hajnali öt órai mise a későbbiekhez képest szokatlanul korai órában van, és az előző esti bevezető szentbeszéddel együtt csaknem világos jele a templomban való *virrasztás*nak. Az újjáélesztés óvatos, de határozottan tudatos, a püspök, a rendi vezetés voltaképpen (részben) ugyanaz, mint azelőtt, van kinek és van mit folytatni, a búcsús hagyomány ekkor (még) nem szakadt meg.

¹³⁴ Hasonlót tartottak egy nemzedékkel később, 1944-ben is, leírása: P. Dr. Benedek Fidél O.F.M.: Gyergyó lelke (Gyergyószárhegy, 1944. május 30.). *A Hírnök*, 1944. 6. sz. 124–125.

¹³⁵ Mohay, 2004: 237. Pozsony Ferenc ezt idézte az erdélyi népszokásokról frott összefoglalásában: Pozsony, 2006: 269.

A programot a *Csiki Lapok* is jó előre közölte (egy héttel később, a pünkösddvasárnapi számban újra, a hétfőivel együtt), s utána (akárha előszóban történné) a híveket megkérték, hogy gyónásukat korábban végezzék el:

„Kérjük a városi s a közellakó vidéki híveket, ha tiszta lélekkel óhajtanak a búcsú kegyelemében részesülni, úgy szentgyónásukat szíveskedjenek az előtte való napokon elvégezni, mert a búcsú napjain nagy gyúródás közepette könnyen megtörténhetik, hogy nem juthatnak el a bűnbánat székhéhez. No meg ilyenkor adjuk meg az elsőséget a szegény messziről jött falusiaknak. Rendre, csendre, illemre fordítsunk nagy gondot, hadd lássa mindenki, hogy a székelly nép öntudatos, fegyelmezett gyermeke a csíksomlyói Máriának! – Zárda főnökség.” (*Csiki Lapok* XXXIII/19. sz. 1921. május 8. 2. p.)

A somlyói ferences házfőnök, Réthy Apollinár pünkösdi vezércikket közölt a *Csiki Lapok* cenzúrától megcsonkított első oldalán (korábban már idéztünk belőle), a szellemi káoszról írt, amelyben a pünkösdi lélek teremtő erővel lép bele, amely megmutatja, ki a barát, ki az ellenség. Szóba hozta a tulajdon szentségének megingását, ami elkeseredést hoz a becsületeseknek, kérve az istenfélelem lelkének kiadását. Az erdélyi püspök ebben az évben is ellátogatott Somlyóra, de a búcsúban annak ellenére nem vett részt, hogy az újság ezt előre jelezte, és hogy néhány napon keresztül egészen pünkösdszombat délutánig ott is volt; látogatása inkább a gimnáziumnak és a tanítóképzőnek szólt. Műsoros estet adtak a tiszteletére, és ünnepélyesen fogadták, de feltűnő, hogy az erről szóló beszámoló nem szól a város előkelőségeiről, akik ilyen alkalmakkor korábban elmaradhatatlanok voltak, csak az egyház és az iskola vezetőiről meg a polgárságról.¹³⁶ A búcsú lefolyásáról Körösi Lajos írt beszámolót, amit a rég várt találkozás felidézésével kezd: „Végre megtörtént a rég várt viszontlátás. A székelység mint nyüzsgő hangyaboly megmozdult s keresztaljakkal zárandokolt el gyermekálmái egyedüli tárgyához: a csíki Máriához” (Körösi, 1921). Írásából kiderül, hogy huszonegy kereszttel huszonöt község vett részt a búcsúban, kb. csak hétezen voltak, mert a helyi hatalmasságok tilalmai miatt több helyről, mint Gyimesből, Háromszékből és a Regátból nem érkezhettek meg a búcsúsok. Egy másik beszámolóban a borítón közölt tartalomjegyzék szerint az *Erdélyi Tudóstó*-ban kellett volna megjelennie, de a szövegből az írást kicenzúrázhatták, mert a lapszámban nincsen benne.

1922-ben immár kb. 20–25 ezer ember részvételével tartották meg újra a búcsút és ezzel együtt (hosszabb kihagyás után) szombat délután a nagy körmenetet is. Akkor ez nagy újításnak számított (éppúgy, mint majd 1990-ben), hiszen ilyen akkor már másfél évtizede nem volt. A „régí fényében” megtartani szándékozott búcsút egyúttal megemlékezésnek is szánták a püspök huszonöt éves jubileumára (*Magyar Nép* II/20. sz. 1922. május 20.). Az újságban előre közölt program szerint „szombat délután és vasárnap délelőtt kikerülés a szenthegyre”,¹³⁷ tehát a régi rend, a kétszeri körmenet újbóli megtartására gondolhattak, de nem ez valósult meg. A körmeneten a facigereknek még nem volt

¹³⁶ *Csiki Lapok* XXXIII/20. sz. 1921. május 14. 2. p.; *Csiki Lapok* XXXIII/21. sz. 1921. május 22. 2. p.

¹³⁷ *Magyar Nép* II/20. sz. 1922. május 20. 5. p.; *Erdélyi Tudóstó* V/21. sz. 1922. május 28. 4. p.

díszruhája, mert azok elkallódtak a háborúban, de körmeneti sorrend már volt. Délután 3-kor álltak fel, fél négykor indultak, fél hatra ért vissza a labarum, akkor volt Trefán Leonárd szentbeszéde a templomban. A később érkezetteknek, kint szorultaknak P. Apollinár beszélt a Szent János-kápolnánál. Másnap újra Trefán Leonárd beszéde, ünnepi szentmise, majd a keresztek elkészítése (a szentélyben, nem a templom előtt) következett. A beszámoló szerint a rendezettség, az életerő, a vigasz fogta meg az embereket (*Erdélyi Tudóstító* V/23. sz. 1922. június 18. 1. p.).

Az egykorú szemtanú, P. Imets Károly erről így ír:

„Megindult a körmenet, középen a laboriummal, a Kis-Somlyót egy óra alatt emberkoszorú övezi, keríti. Az ének zeng, a szívek láthatólag tele vannak imádságos hangulattal. Férfias-keményen lépkednek fiatalok, öregek egymásután, sorjában. Önkéntes rend, fegyelem az egész vonalon. A világháború izgalmai, áldozatai és az ezt követő, új határokat, új hazát megállapító események a szép, büszke legényéletből a férfikorba léptették elő a székely népet. És ebben a férfias komolyságban annyi erőt, annyi szépséget éreztünk a mi fajunkban, mint még soha. A somlyói búcsú minden elfogulatlan és gondolkodó szemlélője megállapíthatta, hogy a székely a lelkéből előtörő új erőkkel, új szépségekkel meg fogja védeni vallásos nemességét a világháború nyomán felburjánzott vallástalan világnézetekkel szemben is, de meg fogja és meg bírja őrizni az új hazában is fajiságát és százados kultúráját.” (*A Hírnök*, XIX/12. sz. 1922. június 15. 269. p.)

A körmenet felújításában az egyik kezdeményező a gimnáziumi vallástanár és fiúnevelő intézeti aligazgató, Sándor Imre volt.¹³⁸ A többi vezetőkkel együtt – mint Bíró Benedek házfőnök, Trefán Leonárd tartományfőnök, Kassai Lajos gimnáziumigazgató és Csipak Lajos intézeti igazgató – közös elhatározásra jutottak, a következő évben pedig gyűjtésből arról is gondoskodtak, hogy a facigereknek régi minta után új ruha készüljön, s a régi zászlók helyébe is újakat csináltattak.¹³⁹ Már ebben az évben újra felidézük a Cserey-féle eredettörténetet a *Magyar Nép* c. lap pünkösdi számában és az *Erdélyi Tudóstóban*,¹⁴⁰ ezt a következő évben, 1923-ban P. György József írása követi a *Hírnök* c. ferences újság májusi számában, majd Boros Fortunát (Tőfalvi Domokos álnéven) a *Katholikus Naptár* 1924. évi kötetében. Ettől kezdve úgy látszik, az ünnep alkalmával gyakorlatilag folyamatos a fejedelem hadai feletti győzelem felidézése.

¹³⁸ Sándor Imre 1893-ban született Csíkvéresben, 1916-ban szentelték pappá, rövid segédlelkésszi szolgálatot következett Gyergyóremetén, Gyulafehérvárott, Brassóban; itt bekapcsolódott az *Erdélyi Tudóstó* szerkesztésébe, novellákat is írt.

¹³⁹ „Ekkor beszélték meg P. Bíró Benedek házfőnökkel, P. Trefán Leonárd provinciálissal, Kassai Lajos főgimn. igazgatóval, Csipak Lajos dr. finevelő intézeti igazgatóval, hogy az 1904-ben beszüntetett pünkösdszombati nagy körmenetet visszaállítják. Meg is tartották a körmenetet szép rendben az újra megtanított hagyományos énekekkel, de a háborús időkben elkallódott díszruhák nélkül. A következő évben gyűjtésből egy régi minta alapján megcsináltatta a facigerek ruháit, a régi zászlók helyett újat készíttetett és egyéb felszerelést szerzett be. A hagyományos körmenetet azóta is évente megtartják, s ez buzgóságával és óriási méreteivel élménye a búcsúsoknak. Középpontja a körmenetnek a főgimn. Mária Kongregációja s általában az ifjúság díszes menete.” (Historia Domus kézírás xerox, 121. p.) A forrásra Marton József teológiai tanár hívta fel a figyelmet, amit ez úton is köszönök.

¹⁴⁰ *Magyar Nép* II/22. sz. 1922. június 3. 6. p.; Dr. Erdélyi László: A csíksomlyói búcsú története. A szárhegy lányok. *Erdélyi Tudóstó* V/22. sz. 1922. június 4. 3–4. p.

A búcsú 1923. évi rendjét a *Katholikus Világ* adja tudtul: ez lényegében megegyezett az előző évivel. Szentbeszéd már reggel ötkor van a templomban és a Salvator-kápolnánál is, azt követően mindkét helyen szentmisék, majd újra szentbeszéd 10-kor, s ez szombaton és vasárnap is így van. Rögzült, hogy a körmenet után két helyen van szentbeszéd, bent a templomban is, kívül a Szent János-kápolnánál is. A gyóntatásnak új helyszíne a Péter-Pál-templom.¹⁴¹ A tömeg nagyobb, mint az előző évben, kb. 30 ezren vannak. A formálódás ideje ez, amikor beáll a rend, rögzül a körmeneti sorrend. Kialakul a beszédmód a búcsúról, melynek fő elemei: fegyelem, megtartottság, színes emberáradat, áhitat. A búcsút követően több a beszámoló, többek között Bíró Benedek (1923-ig somlyói házfőnök) írt beszámolót a *Csiki Lapok*ban is, a *Hírnök*ben is, kiemelte, hogy a hite ereje tart meg fegyelemben ekkora tömeget, amely még a szakadó eső ellenére sem vesztette el fejét.

„Mire Háromszék és Csík búcsújáró népe összesereglett, 30 ezren lehetünk együtt a szent hitegység erejében. Ekkora néptömeg egy aránylagosan nem nagy térségben, minden kellemetlenség nélkül, magában, csak a hit, a meggyőződés erejében férhet meg. Ahol a fegyelmező öntudat lesz úrrá a lelkeken, nem kell oda karhatalom. A népet nem az erőszak fékezi, hanem annak ereje, ki úr e világon: Jézus Krisztus, a mi megváltó Istenünk! [...] Lassanként mint tarka koszorú fonja körül a Somló hegyet a keresztek alatt haladó, zászlóerdőt lengető, éneklő hívó sereg. Ilyet nem látni sehol, sem Lourdesben, sem Radnán, sem egyebütt. És aztán még valami, amit nem lehet elfeledni. Szakadt a zápor, amikor az egész menet kint volt a hegyen. Azt gondoltam első pillanatban, hogy vége lesz pár perc alatt minden rendezésnek. Nem úgy lett. Komolyságát ez a nagy emberáradat nem vesztette el. Ment a maga útján, mintha semmi sem történné. S úgy rendben, ahogy megindult és megkerülte a szent hegyet, vissza is jött a templomba és a térségre. Hát nem volt itt lélek nagyság, nem volt itt élő, eleven hit? Repesett szívünk örömeiben, amikor láttuk a székely nép komolyságát, öntudatát. Iskola ez mindnyájunk számára, ahová jó eljárni évről évre, tanulni, lelkesedni, ragaszkodni hitünkhöz s érezni az összetartozásnak felemelő tudatát.” (*A Hírnök* 1923. 326–328.)

A búcsún, első alkalommal a háború után Majláth Gusztáv Károly püspök is jelen volt, ő mondta a vasárnapi nagymisét.

A kegytemplom harangjait a háború idején, 1917-ben vagy 1918-ban hadi célokra elvitték, a tornyok éveken át némák voltak. A búcsú idején ez különösen érzékelhető volt, hiszen a hagyományos rend szerint a beérkező kereszthaljátat harangszóval köszöntötték. A húszas évek elején, a ferences rend magára találása idején, amikor a búcsújárók is egyre nagyobb számban kezdtek megjelenni Somlyón, elérkezettnek látták az időt új harangok beszerzésére. 1922-ben a sajtóban (a búcsúra meghívással együtt) már buzdítanak a harangra való adakozásra: „A kegytemplom harang nélkül áll, a melegszívű hí-

¹⁴¹ „Május 18-án pénteken délután 5 órakor a Kegytemplomban bevezető szentbeszéd és litánia. Május 19. szombat de.: 5 és 10 órakor: szentbeszédek; 6, 7, 8, 9, 10, ½ 12 órakor: szent misék. A Somlyó hegyen reggel 5 órakor és 11 órakor szentbeszédek; 6 és 11 órakor szentmisék.

Szombat délután pontosan 3 órakor megindul a nagy körmenet a szent hegyre. (Ne tolakodjon senki!) Körmenet végén a templomban és Szent János kápolnánál szent beszédek. Május 20-án Pünkösöd napján a templomban: 8, 10 órakor szentbeszédek, 6, 7, 8, 10, ½ 12 órakor: szent misék. A Somlyó hegyen reggel 5 órakor szentbeszéd, 6 órakor szentmise. Gyóntatás a kegytemplomban, a Klastromban és a Szent Péter templomban egész nap.” *Katholikus Világ* 1923. XX. évf. 182. p.

vek a legszebben fognak megemlékezni a püspöki jubileumról, ha a harang beszerzésére adakozni fognak.” (*Magyar Nép* II/20. sz. 1922. május 20.) A kérést megismétlik a következő évben is: „A harangnélküli kegytemplom, amely az egész székely nép megszentelt helye, azzal a kéréssel fordul a hívekhez, hogy mindenki tehetsége szerint adakozzék egy nagyharang beszerzésére, hogy méltó és maradandó emléke legyen a székely nép áldozatkészségének!” (*Katholikus Világ* XX. évf. 1923. 181–182.) A gyűjtés és az utánjárás, szervezőmunka eredményes volt, és 1924 májusában, nem sokkal pünkösd előtt a *Hírnök* már közli a hírt, hogy a harangok készen vannak (*A Hírnök*, 1924. május 15.). A pünkösd előtti hétfőn valóban meg is érkeztek a szeredai vasútállomásra. Másnap, kedden lovas bandérium kíséretében küldöttség ment érte, amelyben a ferencesek, a diákság és a város képviselői mind ott voltak; szekéren vitték, a szállításkor Várdotfalva határában díszkaput állítottak. Szerdán állványt készítettek, csüörtörökön ünnepélyesen felhúzták a toronyba a harangokat. Kőrösi Lajos részletes beszámolója a *Csíki Lapok*ban jelent meg a rég várt eseményről (Kőrösi, 1924), és a katolikus sajtóban másutt is örömteli cikkek láttak napvilágot. Ezáltal az 1924-es búcsú különlegessége abban állt, hogy újra harangszó köszönthette az érkezőket, és a körmenet ideje alatt is szólhatott. A jelkép erejét bizonyára nemcsak a ma is olvasható beszámoló, hanem a szóban elhangzott beszédek és beszélgetések is alaposan felépítették, tudatosították. A hívek anyagi hozzájárulását viszont továbbra is kérték a harangok kifizetéséhez: „E kegyelmi idők s búcsús napok alatt kérünk mindenkit, hogy áldozatos pénzadományukkal járuljanak hozzá harang adósságunk letörlesztéséhez. Ki a harangokra áldoz, a közszellem javításán fáradozik, mert hitet erősíteni, reményt ébreszteni, szeretetet hirdetni – programja a harangnak s a harang szolgálainak” (*Csíki Lapok* XXXVI/23. sz. 1924. június 8. 4. p.).

1923 őszén hivatalosan betiltották a magyar Himnusz nyilvános előadását templomokban és más helyeken.

„Tilos a magyar Hymnus Belügyminiszteri utasítás alapján, rendőrigazgatóság és az állami sziguranca központi főnöksége rendeletet adtak ki, melyek szerint szigorúan meg van tiltva a magyar »Hymnus« éneklése úgy a templomokban, mint a templomokon kívül (utcákon, nyilvános helyeken). Hasonlóan meg van tiltva zenészeknek is eljátszani a magyar Hymnust.” (*Erdélyi Tudósító* VI/34. sz. 1923. október 7. 4. p.)

Ez nemcsak a hatalom túlzott érzékenységét mutatja a nemzeti szimbólumokkal szemben, hanem azt is, hogy a nemzeti jelleg kifejezésének vágya erősödhetett az egyházi ünnepek alkalmával, és hacsak lehetett, nem mulasztották el a Himnusz elénekelni.

MEGSZILÁRDULÓ HAGYOMÁNYREND

A pünkösdi búcsú a feléledése utáni három év során, régi formák megtartásával az új körülmények között újra megformálódott. A következő tíz-tizenöt évben rendszeressé, megszokottá vált az ünneplésnek ez a módja, és a fő vonalak kialakítása/kialakulása után jöhettek a részletek. Erről évről évre egyre több mindent és többfélét olvashatunk a világi és egyházi sajtóban.

Évente rendszeresek a buzdítások, hogy minél többen vegyenek részt a búcsúban. Úgy látszik, ezt a szervezők nem akarták a véletlenre vagy pusztán a hagyományozódásra bízni. A pünkösöd előtti hetekben megjelentek a búcsús programok, és ráhangolódást, emlékeztetést segítő írások kaptak helyet a ferences és a világi sajtóban egyaránt. A kor kedvelt szónoka, P. Lukács Mansvét, több írásában (mintha szentbeszéd lenne) buzdítja a népet a pünkösdi búcsún való részvételre, tekintet nélkül foglalkozásra, mert ott mindenki megtalálja az igazi hitbeli élményt:

„De bár jönnének Somlyóra pünkösöd szombatján a hitetlenek is! Azok, kiknek lelkük szomorú, szívük elégedetlen, kik örvendeni már semminek sem tudnak. Látnák a többszínű lobogók alatt felvonuló 40–50 ezrenyi sokaságot, amint 100–150–200 kilométeres útnyi gyaloglás után a fáradtságnak minden nyoma nélkül hangos énekszóval vonulnak fel a szent hegyre, hogy Isten irgalmáról zengjenek! Itt, ezeztől megtanulnánk hinni és bízni! [...] De a tudós, a művész is megkapja a csíksomlyói búcsún a maga gyönyörűségét. A népviseletek sokfélesége, a különböző rendű, rangú, korú emberek önfegyelmezett viselkedésének megfigyelése érdekes tanulmányt nyújthatna a vele foglalkozónak. A sok ezer, sőt több tízezerre menő néptömeg festői felvonulása, az áhitat, a hit, az ezekből fakadó sok szép és nemes érzés megnyilvánulása számtalan témát nyújt költőnek, írónak, művésznek egyaránt” (Lukács, 1925: 10–11).

1934-ben fontos reflexió tanúi lehetünk. A *Csíki Lapok*ban, annak láttán, hogy újabban a várhatónál kevesebb a férfi, felidézik, hogy volt régebben: akkor a vékony hangú fiúcskák mellett megvolt a basszus is, igaz, hogy egy század kakastollas csendőr tartott rendet közöttük. Utalnak az 1506-os és 1848-as agyagfalvi gyűlésre, ez az utalás és a vezérekre hivatkozás a vallási tartalom, a hitvédelem mellett a hangsúlyok egyértelmű kiegészítését jelenti politikai, nemzetiségi irányba:

„Vékony hangú fiúcskák, leánykák, és az élet szenvedéseitől mélyre barázdált arcú nénikék töltik ki a sorokat. A mélyhangú férfiak otthon maradtak. Nem jöttek el a somlyói búcsúra. Beh másképp volt régen!... Eljöttek a férfiak is, sőt a férfiak jöttek el. Igaz, hogy egy század kakastollas tartott rendet közöttük, de eljöttek és itt voltak, hitet tenni őseik igazsága mellett... Miért nem jönnek most is el a férfiak? Miért nem jön össze Csíksomlyón 50–60 ezer ember s miért csak 5–6 ezer... Volt-e valaha nagyobb szükség őseink hite mellett tanúbizonyságot tenni, mint ma!?... Miért nem jön el Alcsík, Felcsík és Gyergyó népe egyet mutatni, egyet akarni és egyet vallani: hogy székelyek, magyarok vagyunk, akik itt vagyunk, itt élünk és itt maradunk s mikét egykor hitéért a Tolvajoson szembeszállt a székelység a hatalom fegyvereivel, — — — — — [sic!] Legyen Csíksomlyó az új Agyagfalva, ahova a székelység összehozza panaszait, fájdalmait, ahol megbeszéli bűjait, baját, bánatát, s nemcsak a csodatevő Máriától kér útavalót a jövőre, hanem vezéreitől is, mint 1506-ban és 1846-ban Agyagfalván... Papjaink, tanítóink, hirdessék több szeretettel, több hittel, több reménységgel és lelkesedéssel a somlyói búcsút, az új Agyagfalvát!” (*Csíki Lapok* XLVI/21. sz. 1934. május 20. 1. p.)

Lukács Mansvét 1926-ban a *Kegyhelyeinkről* írva néhány konkrétumot is megemlít Somlyóval kapcsolatban, amelyek közül főként a földrajzi vonzaskör kiterjedése érdemel figyelmet; ebben alighanem még inkább a szétrajzott székelyek kapcsolatainak nyomát kell látni, mint a vonzaskör valódi tágulását, de az sem kizárt, hogy erről van szó

(Lukács, 1926: 18). A beszámoló a tömegnek és a társadalmi körnek is a szélesedését jelzik: már 60 ezer emberről van szó, mindenhol és minden rétegből.

A paraliturgikus szokások között 1926-ban jelenik meg újságcikkben elsőként a hajnali *napvárás* említése:

„Az embert magával ragadja a hatvanezer székely őszinte áhitata. Zeng a hegy az énektől. A hajnalt úgy várják, hogy szembeénekelnek a nappal, a hegyről sok ezer. A körmenet pedig? Képzeld a 60 ezret. Közöttük gyimesi, moldvai, regáti magyar, vagy 4 ezer. Mind együtt a székely testvérek: urak, képviselők, volt főispánok, föld népe, mind, aki székely. Mindenki most ugyanaz gondolja, érzi. ... És délután egy mérhetetlen nagy koszorút fonnak éneklő, ujjongó testeikből a szent hegy köré. Könnyekig megható, felejthetetlen.” (*Katolikus Világ* 1926. június, 213. p.)

A körmenetet ebben az időben akkor is megtartják, ha esik az eső (Boros, 1928: 253–254.). Egyre nagyobb lehetett a részt vevő tömeg (bár ez nem egyenletes növekedést jelent). Ennek is betudható, hogy modernizálnak: a harangok pótlása után elbontják a régi nyomda kolostorhoz toldott öreg épületét, így nagyobb helyhez jutnak a templom előtt téren a búcsúsok fogadására, beszédek megtartására. Néhány évvel később, 1930-ban pedig megépítik a templom új orgonáját.

Az 1930-as évek elején Boldizsár Dénes fellép az eredettörténet új, mitologikus hangzású részleteivel, egy 1919-ben „megtalált” homályos eredetű, állítólagos levéltári iratra hivatkozva (Boldizsár, 1930). A mesészerű történetben Izabella királyné udvari papja tudatja a székelyekkel az erőszakos fejedelem térítő szándékát, aki kétezer emberrel íratott volna alá toborzási ívet. Az egykori győzelmi történet kiszínezését 1930-ban felfoghatjuk úgy is, mint ami egy veszített háború után szükségessé vált öntudat-megerősítésül szolgál. Ennek újabb alkalmát a következő évben volt, amikor az ország választásra készült. Domokos Pál Péter lapjában, a *Csiki Néplap*ban a Magyar Párt melletti választási propaganda-cikk megint csak a János Zsigmond ellen kivívott győzelem felidézésével kezdődik (sajátos módon ezt 1599-re helyezi!), és a győzelem feletti büszkeség megszakítatlan folytonosságára alapozza mondandóját: „A buzgóság 332 év óta nem szűnt. Mai napig is büszkék vagyunk a kivívott győzelemre, büszkék vagyunk vármegyénk-wallási és faji egységére.” (Székelyek! *Csiki Néplap* I/16. sz. 1931. május 20. szerda, 1. p.)¹⁴²

A húszas évek végére jobban magára talált a romániai magyarság, ezzel párhuzamosan Somlyón is erőteljesebb megmozdulások vannak; fokozatosan az erdélyi katolikusok egyik központi jelentőségű helyévé válik a búcsún kívül is. A harmincas években a búcsú körül kezdenek megjelenni egyéb programok is: kiállítások, Ezer Székely Leány-nap, árumintavásár.

¹⁴² Kicsivel később a lap keményen nekitámad a csíkszentkirályiaknak: „1599-ben, pünkösöd szombatján, István gyergyói pap vezetése alatt öseink A Nagyerdőn visszakergették János Zsigmond hadait, akik meg akarták bontani a csíki székely nép hitének egységét; azok fegyverrel védelmezték ősi hitüket, kések voltak életüket odaadni érte, és most – még a pusztá gondolatnak is megdöbbenő, hogy akadnak köztetek, akik önként, saját elhatározásukból, kényszer nélkül oda akadják hagyni a legnagyobb kincset, őseiknek legszentebb örökségét.” *Csiki Néplap* I/18. sz. 1931. május 28.

1930-ban volt az első székely népművészeti kiállítás, amely Domokos Pál Péter rendezésében kifejezetten pünkösdre időzítve készült el, hogy azon a búcsújárók részt vehessenek.

„A csíkszeredai kultúrházalapítás előkészítő bizottsága serényen dolgozik a székely népművészeti kiállítás megrendezésén, melynek Domokos Pál Péter tanár által összegyűjtött anyagát az adakozók áldozatkészsége a megalapítandó múzeum alapjául szánta. Hatásosan egészíti ki a népművészeti anyagot a főtisztelendő papság által rendelkezésre bocsátott egyházművészeti anyag. A kiállítás 1930. június 6-án délután két órától 1930 évi június 10-én déli 12 óráig tekinthető meg a csíksomlyói volt finevelő intézet, majd műipari telep 18 emeleti termében.

Az ünnepélyes megnyitás június hó 7-án délután 2 órakor lesz, hogy azon minden búcsújáró részt vehessen. A kiállítás jelentőségét méltatja és anyagát ismerteti Domokos Pál Péter tanár. A 18 teremben stílusszerűen összeállított anyag be fog mutatni Csíkszegye különböző vidékeiről egy-egy szobát a maga teljes felszerelésével, gazdasági és háziipari eszközökkel és termékekkel, ruházattal, bútortal, szőttesekkel és hímzésekkel.” (*A Hírnök*, XXVII. 1930. 260.)

A kiállítás négy részből tevődött össze: népművészet, iparművészet, egyházművészet és képzőművészet. Az előrejelzések és beszámolók a tények ismertetése és a figyelem felhívása mellett a történelmi emlékezet megtartásának, az értékek őrzésének fontosságát hangsúlyozták,¹⁴³ s a bemutatáson túl olyan programot hirdettek a népviselet őrzésére, amihez képest az új, a városi minta követése szinte már devianciának számított:

„A székely teremő erőnek 1930 pünkösdjével ismét vissza kell térni. A városi rongynak székely faluban helye nincs. – Székely ember csak székely ruhát hordhat, székely csak székely munkával díszítheti házát. Székely székelynek, csíki csíkinak, felcsiki felcsíkinak, (hogy kiradjak egy falut) dánfalvi dánfalvinak kell maradnia, s kis társadalmának székely lélekkel kell úgy élnie, hogy amíg a Hargitán a fenyők biztatón intenek, a székely gondolat éljen – örökre.” (*Csíki Lapok* XLII/24. sz. 1930. június 22. 1. p.)

1931-től kezdve az Ezer Székely Leány-nap rendezvényei irányították rá a figyelmet Somlyóra. Ez a rendezvénysorozat külön feldolgozást érdemel, ami szétfeszítené dolgozatunk kereteit; itt csak rövid idézettel érzékeltetjük a vele kapcsolatos elvárásokat és hangsúlyokat.

„Mit akart tehát a székely leány-nap? Lélekmentést. Az annyi veszélynek, csábításnak kitett székely lélek megmentését. Ez az ünnep nem parádés, hivalkodó felvonulás volt, amelyet nagyhangú falragaszokkal, hónapokig tartó újság beharangozásokkal csodítottak össze, hanem csendes munkával előkészített fenséges tanúságtétel. Az idegen szemlélő talán csak a székely szőttes ruha változatos, pompás tarkaságát [látta] az 1600 székely leány felvonulását

¹⁴³ További előzetes híradások a kiállításról: Népművészeti és egyházművészeti kiállítás Csíksomlyón. *Csíki Lapok* XLII/20. sz. 1930. május 18. 1. p.; Népművészeti és egyházművészeti kiállítás Csíksomlyón a pünkösdi ünnepeken. *Csíki Lapok* XLII/22. sz. 1930. június 1. 1. p.; *Erdélyi Tudóstól* XIII/22. sz. 1930. június 1.; *A Hírnök*, XXVII. 1930. 260. p.

Beszámolók a kiállításról: *Csíki Lapok* XLII/23. sz. 1930. június 8. 2. p.; *Csíki Lapok* XLII/24. sz. 1930. június 15. 2. p., 2. rész: június 22. 1. p.; A csíksomlyói népművészeti kiállítás. Gr. Bethlen Györgyné cikke. *Erdélyi Tudóstól* XIII/26. sz. 1930. június 29.

ban, de a mi szemünk meglátta a ruha alatt dobogó romlatlan szívet is. Leányaink útja első-sorban a templomba vezetett, ahol mindannyian szentáldozáshoz járultak. Feledhetetlenül szép látvány volt a tömött padosorokban a sok-sok leány, amit imádkozik alázatosan, lehajtott fejjel, amit szép csengő hangjával, magabízó reménységgel éneklí, hogy »Hozzád fohászko-dunk áldott Védasszonyunk!« A jövő reménysége ült a padokban; a szülők, az öregek állot-tak s meghatottan nézték az átszellemült arcokat. Arra gondoltak: nem éltünk hiába, a mi népünk nem veszhet el.” (*Csíki Lapok* XLIII/24. sz. 1931. június 14. 2. p.)¹⁴⁴

Az Ezer Székely Leány nap körül a későbbi években nem mindig volt teljes egyetértés, feszültségek alakultak ki a rendezés és a program körül, és voltak vélemények, amelyek szerint nem teljesültek eléggé a kitűzött célok, mert mit keresnek itt az elrontott német táncok? Ki a valódi rendező, a missziós nővérek-e, vagy a helybeli székely értelmiség?¹⁴⁵

1934-ben árumintavásárt rendeztek a pünkösdi búcsú idején Csíkszeredában, „mely bemutatója kíván lenni a belföldi ipar, háziipar, szépművészet, fényképészet és nyom-datermékeinek (könyv, újság, folyóirat) és ismertetője fürdőinknek és gyógyvizeinek” (*Erdélyi Lapok* II/94. sz. 1934. május 13. 10. p.). A kísérletképpen megrendezett bemu-tatóra több tucat kiállító vonult fel, akiket kifejezetten a búcsúra egybeseregülő tömeg nagy számával hívogattak. A kezdeményezők Pál Gábor, dr. Boga Lajos, Domokos Pál Péter voltak, és az egyik kitűzött cél a Csíki Székely Múzeum ügyének fellendítése volt.¹⁴⁶ A helyi újság beszámolója egyszerre szól a búcsúról és a hozzá kapcsolt rendezvényről, amely a régi milleniumi kiállítást idéző módon együtt tartja a régiséget a modern gyá-ripari termékekkel, a nézelődést a vásárlással és megrendeléssel (*Csíki Lapok* XLVI/22. sz. 1934. május 27. 2. p.).

1931-ben a búcsú alkalmával avatták fel Szent Antal halálának 700 éves fordulója alkalmából az új Szent Antal-oltárt, és a búcsúra időzítve közölték az új orgona elké-szültét (aminek felállítására csak pár hónappal később kerülhetett sor).¹⁴⁷ Ugyanabban

¹⁴⁴ További beszámoló: *Erdélyi Tudósító* XIV/24. sz. 1931. június 21. 1.

¹⁴⁵ *Csíki Lapok* XLV. évf. 28. sz. 1933. július 9. 1. p. (BS monogrammal). Bővebb beszámoló ugyanabban a lapszámban: *Csíki Lapok* XLV/28. sz. 1933. július 9. 2. p.

¹⁴⁶ „Az Árumintavásárra mint kiállítók, a következők jelentkeztek és vettek részt: 1. Adler Irén: kézimun-ka. 2. Czell-cég: sör. 3. Barbat-cég: sör. 4. Harcsa József: vendéglői ipar. 5. Kertész István: könyv- és já-tékárú. 6. Erdélyi Lapok: könyv és hírlap. 7. Vámszer Imre: iparművészet. 8. Ifj. Papp Károly: fűszer, csemege és kávé. 9. Imre Elek: cukrászat. 10. Czáká István: hentesáru. 11. Cseh István és Tuma Mátyás: hentesáru. Engelleiter Károly: sütőipar. 12. Lőrinczy Gábor: iparművészet. 14. Lőrinczy Józsefné: per-zsaszőnyeg. 15. Nagy G. József: műasztalos. 16. Dr. Pál Gáborné: székely szőttes. 17. Albertini Géza: székely szövőszék. 18. Grünspann Dávid: háztartási cikkek. 19. Schmoll cég: cipő- és bőrtisztítás. 20. Blénessy Károly: méhészet. 21. Silló Bénéiam: méhészet. 22. Wilk János: virágkertészet. 23. Paltzmann Róbertné: székely kürtőskalács. 24. Bőjthe József: agyagipar. Száza József: weekend-sátor. 26. Mezey Tamás: fafaragó művészet. 27. Bohn cég: zsombolyai cserép. 28. Deutschné: dohány- és trafikárú. 29. Muschong cég: cserép. 30. K. Nagy Elemér: férfiszabászat. 31. Epstein Ferenc: rádió. 32. Madaras Ven-cel: tisztafa díszműáru. 33. Mayer Ferenc: cukorka. 34. Lázár Ferenc: faóra. 35. Csíki Székely Múzeum nagyrértékű gyűjteménye.” *Erdélyi Lapok* II/103. sz. 1934. május 26. 9. p.

¹⁴⁷ *Csíki Néplap* I/16. sz. 1931. május 20. 3–4. p.; *Erdélyi Tudósító* XIV/20–21. sz. 1931. május 24. 6. p.

az évben pünkösöd előtt ünnepelték meg a főgimnázium Mária-kongregációjának kétszáz éves alapítási ünnepségét.¹⁴⁸

Az értelmezések további alakulásának jele, hogy Somlyót tágabb összefüggésbe is behelyezik: a vallási élmény mellett a történelmi hagyományok eleven megnyilatkozásaként jellemzik. Trefán Leonárd az ott született P. Csiszér Elekre emlékezve így ír Csíksomlyóról: „Mikor pedig piros pünkösöd napjára innen és túlról, minden oldalról összegyűltek lelki találkozásra, két szemükben és énekes zokogású hangjában [sic] hozták a tüzet Isten anyjának lábai elé. A csíksomlyói búcsú pünkösdkor és máskor is nemcsak népi vallásos élmény, hanem történelmi hagyományok, a múltak lelkiségének eleven megnyilatkozása. Páratlan és szép, csudálatos, mert kegyelmi dolog.” (*A Hírnök*, XXX/10. sz. 1933. 283–285.)

A húszas évek végétől versek, novellák, szépirodalmi alkotások is napvilágot látnak Somlyóról. Verset írt Mihály László Barna, Holló Ernő, Ember Árpád, Blaskó Mária, Papp Asztrik, Földes Zoltán, Kajtsa Ferenc, novellát Földes Anna, Gáspár Jenő.¹⁴⁹ Megszületnek az első tanulmányok is (Antal, 1937; Nagy, 1939; Somlyai, 1943), és ebből az időből már naplószerű feljegyzéseket is ismerünk a ferences fiatalok házi sokszorosítású somlyói újságjában (Jeromos Fr. OFM, 1936). Kiss Menyhért újra közli 1910-ben már megjelent *Csíksomlyói legenda* c. novelláját (Kiss, 1928).¹⁵⁰ Ebben a mikháziak mennek a búcsúba, és sérelmezik, hogy nem ők állnak elől a sorban, a szentség után; egy legény, Berecz Ábel felbuzdul, hogy megküzdjön ezért a háromszékiekkel, ez a többieket is lázba hozza. A búcsúba menet gyengéd udvarlás kezdődik a fiú és egy lány, Györgyjakab Mária között. A búcsúban aztán a legény egy kis bátor csapattal előretör, közben véresre verik; felérnek elsőnek, de fent összeesik és meghal. A novella címadója lett egy napjainkban megjelent erdélyi novellaantológiának is (Hunyadi, 2006). Talán nem árt, ha kitérünk az írás azon pontjaira, amelyek a valóságos viszonyokat jelentősen elrajzolják, s ezzel megnehezítik, hogy azokra bárki ráismerhessen. Az alaphelyzet már a valóság jelentős átformálásán alapul, az elsőségért folyó versengés nem a felérésért, hanem a menetben elhelyezkedésért szokott kitörni korábban. A hat napig úton levő mikházi kereszt a történet szerint apró falukon vonul keresztül, s közben egyre nő a búcsús sereg (valójában rövidebb ideig tartott a menetük, és a falubeliek nem szoktak mások keresztjéhez csatlakozni). Szürreális, eltúlzott a jelenet, hogy a fiú felfele menet annyi ütést kap, hogy véresen ér fel a Koponyahegy tetején levő kápolnához. Leesik a hideg márványpadlóra, felnéz Mária márványszobrára (valójában máshogy hívják a hegyet, nem egy kápolna van, hanem kettő, és ott se márványpadló, se márványszobor nincsen). A no-

¹⁴⁸ Főgimnáziumunk Mária-kongregációjának jubiláris ünnepe. *Csiki Lapok* XLIII/21. sz. 1931. május 24. 1. p.

¹⁴⁹ Mihály László Barna: A csíksomlyói székely Máriához. *Csiki Lapok* XXXIX/23. sz. 1927. június 5. 3. p.; Holló, 1932; Ember Árpád: Mária-dalok. *Erdélyi Lapok* II/125. sz. 1933. június 4. 10. p.; Blaskó, 1937; Papp, 1939; Földes, 1939; Földes, 1934; Gáspár, 1930; Kajtsa Ferenc versei: Székely Sion, *Csiki Lapok* XLII/23. sz. 1930. június 8. 2. p.; Pünkösdi búcsú, *Csiki Lapok* XLIII/21. sz. 1931. május 24. 5. p.

¹⁵⁰ Első megjelenése: *Erdélyi Lapok* III/2. sz. 1910. Ld. az újság repertóriumát a www.adatbank.transindex.ro oldalon.

vella első megjelenése idején, 1910-ben az ilyen versengések emlékei időben még közelebb voltak, de verekedés és körmenet már akkor is évek óta nem volt Somlyón. Azért időztünk el ennél a történetnél, mert a szerző egy népszínművet is írt a budapesti Víg-színház pályázatára *Csík-somlyói búcsú* címmel, s 1931-ben arról adtak hírt, hogy ezt a darabot dicséretben részesítették: „A »Csík-somlyói búcsú« dicsérete elsőrendű színházi szakemberek részéről bizonyára méltó darabra esett, s fokozhatja a közönség érdeklődését, hogy a darab dalait a legnépszerűbb nótaköltő, Balázs Árpád szerezte, a megdicsért színművet pedig Kiss Menyhárt nyárádtői székely ember, volt magyar országgyűlési képviselő írta, kit, mint poétát és elbeszélőt a magyar közönség előnyösen és régóta ismer.” (*Erdélyi Tudósító* XIV/20–21. sz. 1931. május 24. 6. p.)¹⁵¹

A tömeg rendszeres együttléte egy-egy meghatározott pasztorációs cél megfogalmazását is lehetővé tette. 1932-ben ilyen volt az olasz indíttatású, onnan importált küzdelem a káromkodás ellen, amit szónoklatokkal, tömeges fogadalomtételekkel igyekeztek hatásossá tenni. „A háromezer fogadalmi röpcédulát percek alatt kapkodták szét és több esetben ezres tömegek fogadalomtételének volt fültanúja a hatalmas kegytemplom” (*Katholikus Világ* XXIX. évf. 1932. június–július, 149).¹⁵² 1933-ban a „székelyek Rómájának” kezdték nevezni Somlyót, mert ebben az évben a rendkívüli szentév meghirdetése miatt Róma minden helyi búcsúkiáltáságot felfüggesztett, és csak rendkívüli helyeken lehetett teljes búcsúval járó zarándoklatokat tartani (*Csíki Lapok* XLV/22. sz. 1933. május 28. 2. p.).

A tömeg együttletét más ideológiák is megpróbálták kihasználni. A kommunisták röplapozásáról 1933-ban az *Erdélyi Lapok* ad hírt:

„A kommunisták ezt az alkalmat is megragadták, hogy a nép között terjesszék eszméiket. A Kis-Somlyó hegyén és a fák között röpiratokat szórtak szét másodikán éjjel. A zetelaki keresztaljának résztvevői fedezték fel, összeszedték és azonnal jelentették a csendőrségnek, amely levezette a nyomozást.” (*Erdélyi Lapok* II/126. sz. 1933. június 7. szerda, 7. p.)

1938 és 1940-ben bizonytalan volt, hogy megtarthatják-e a búcsút, de végül megvolt, csak a katonai hatósághoz kellett bejelenteni a csoportok számát, indulását.

1939-ben lett erdélyi püspök Márton Áron. Az ő részvétele Csík-somlyón a búcsúban – püspökként először – a kommentárokból egyszerre jelenik meg mint hazatérés és a nemzeti tudat, nemzeti egység demonstratív kifejezése. Nagy tisztelettel, szeretettel, várakozással üdvözlük, és már hetekkel előre beharangozzák az esemény jelentőségét:

„A pünkösdi búcsú szokásos keretei azért bővülnek ki és az egész erdélyi róm: kath. egyház-megyére nézve azért válik rendkívüli jelentőségűvé, mert azon hivatalos minőségben meg fog jelenni az új főpásztor is, és amint hírlük, a búcsút papszenteléssel és a bérálás szentségének kiszolgáltatásával is egybe fogja kötni.

¹⁵¹ Később hasonló: *Székelység* II/9–10. sz. 1932. szept.–okt. 94. Kiss Menyhért 1920-ban volt Budapesten országgyűlési képviselő. Több elbeszéléskötete jelent meg, de nem számít jelentős írónak. Az említett népszínmű szövegére nem sikerült rátalálnom.

¹⁵² A káromkodás elleni egyházfegyelmi törekvésekről: Paládi-Kovács, 1994.

Eljön tehát közénk az, aki innen indult el földi pályájára, de aki sohasem gondolt arra, hogy egykor, mint Erdély róm. kath. főpásztora vonul be a csíksomlyói kegytemplomba. Az Isten kifürkészhetetlen kegyelme adta őt nekünk, akiért a múlt szeptemberi Mária-búcsún népe előtt meghatódottan így könyörgött az egyszerű ferences barát: *adj Uram nekünk főpásztort a mi vérünkéből, aki együtt érezzon velünk a mi bánatunkban és a mi örömünkben, s megértse panaszainkat...*

A csíksomlyói csodatevő Mária lábainál elhangzó könyörgést meghallgatta az Úr, és adott nekünk főpásztort, aki vér a mi vérünkéből, hús a mi húsunkból. Illő tehát, hogy első hivatalos megjelenése Csíksomlyón méltó kifejezése legyen az afölötti örömnak, hogy a Mária-búcsún ezek lelkéből fakadt kérésünket meghallgatta az Úristen.” (*Csiki Néplap* IX/17. sz. 1939. május 3. szerda, 1. p.)¹⁵³

A román hatóságok a határán voltak annak, hogy betiltsák a búcsút, de erre végül mégsem került sor.¹⁵⁴ Tovább emelte a búcsú fényét, hogy a frissen kinevezett Márton Áron mellett a romániai apostoli nuncius, (ahogy a korabeli újságok emlegették) Cassulo András is részt vett rajta, sőt ott ünnepelte 25 éves papi jubileumát.¹⁵⁵ Szombaton ünnepélyes misét mondott, ebédnél pedig a rend és a Katolikus Státus (amit akkor Erdélyi Római Katolikus Egyházmegyei Tanácsnak neveztek) vezetői, Imets Károly és Gyárfás Elemér köszöntöttek. A délutáni körmenetet az árvaház egyik ablakában elkészített díszhelyről nézte végig. Látogatása végeztével ajándékot adtak neki, egy székely szötte szőnyeget: „A nagyméretű, pompás művészi munka újszerű motívumokkal van mestersen átszőve. Zöldellő hegyeknek: a Kis- és Nagy-Somlyónak háttérében a csíksomlyói híres, hétszáz éves kegytemplom látszik, a vele összeépült zárdával” (*Erdélyi Lapok* VIII/116. sz. 1939. június 2. 3. p.). Elutazásakor néhány más faluban is megállt, „több helyen megtekintette a templomokat is. Mindenütt kifogástalan latin nyelven üdvözltek a falvak plébánosai”, aztán részt vett Gyergyószárhegy búcsúján is (ahol szintén ferencesek fogadták). A magas rangú vendég tiszteletére természetesen világi méltóságok is nagyobb számban vonultak fel. A látogatás bőséges sajtója zsurnalizmustól sem mentesen emelte ki, hogy „a Szentatya követe több ízben hangoztatta környezete tagjainak, hogy ilyen mély hitűséget, vallásos ragaszkodást alig tapasztalt máshol, és nem tud eléggé hálát adni a jó istennek, hogy megismerhette a derék székely népet” (*Erdélyi Lapok* VIII. 115. sz. 1939. június 1. 7. p.). Csak sejthetjük, hogy a nuncius látogatásának lehettek diplomáciai vonatkozásai is; sokat számíthatott, hogy közvetlenül megismerhette az erdélyi magyarok helyzetét, és az sem lehetetlen, hogy tapasztalatairól olyano-

¹⁵³ További előzetes buzdítások: *Csiki Néplap* IX/19. sz. 1939. május 17.; *Erdélyi Lapok* VIII/107. sz. 1939. május 21. 7. p.; *Csiki Néplap* IX/20. sz. 1939. május 24. 1–2. és 3–4. (ugyanazon lapszámban két buzdítás is található).

¹⁵⁴ *Csiki Lapok* LI/21. sz. 1939. május 21. 4. p.; *Erdélyi Lapok* VIII/107. sz. 1939. május 21. 7. p.

¹⁵⁵ Albert, 1939a; *Csiki Néplap* IX/21. sz. 1939. május 31. 1. p.; *Erdélyi Lapok* VIII/114. sz. 1939. május 31. 5. p. – Andrea Cassulo 1869-ben született, 1914-ben szentelték püspökké, 1936-tól volt nuncius Romániában, 1944-ben távozott, 1952-ben halt meg. Márton Áront ő szentelte püspökké 1939 februárjában. Vö. *Történelmi, egyháztörténelmi adatbázis és archontológia*: http://archontologia.bkb.hu/index_orig.php?gr_1_id=1&gr_2_id=137&gr_3_id=4&doc_id=278

kat is tájékoztatott, akiknek a politikai befolyása szélesebb körben érvényesült. Az Európa-szerte érezhető háborús készülődés közepette, Csehszlovákia felbomlásának idején, pár hónappal a magyarok kárpátjai bevonulása után és alig egy évvel az első bécsi döntés előtt, a magyarok egymás közötti feszült figyelmének légkörében a búcsú, amellelt hogy a „székely hithűség” nagyobb hangsúlyt kapott, kétségtelenül újra nemzeti demonstráció is volt. Ezt fejezi ki Boros Fortunát írása is, amely egymás követő nagy események kapcsán (1939 júniusában Somlyón katolikus nagygyűlést tartottak, Péter-Pálkor pedig papszentelés volt), a nyáron megjelent ferences folyóiratban, *A Hírnökben* így fogalmaz:

„Azt hiszem, mindazoknak, akik tanúi voltak a pünkösdi nagy eseményeknek, bizonyítani nem szükséges, hogy nekünk, székely katolikusoknak történelmi jogaink vannak Csíksomlyóhoz, és csak bűnös s avatatlan kézzel nyúlhatnánk hozzá, ha ezen jogok kiköveteléséért nem harcolnánk, fenntartásáért áldozatot nem hoznánk és a régi liberális szellem sorvasztó egykedvűségével, tudatos számításával fosztanánk meg népünket e szent hely ihletétől, a valósi élet védőbástyájától és nemzeti létünk vasba kovácsolt láncszemeitől.

A történelem ténye, hogy népünk vallási életének megmentése az elernyedések után innen indult ki mindig.” (Boros, 1939: 196.)

1940-ben a búcsúban kevesebben vettek részt, ezt akkor a rossz időnek, a pénztelenségnek és a katonai behívásoknak tulajdonították (*Erdélyi Lapok* IX/103. sz. 1940. május 16. 4. p.).

Korszakunk búcsújárásában az 1940-es bécsi döntés és Észak-Erdély Magyarország-hoz kerülése nem jelenti új korszak kezdetét, de belső korszakhatárról mindenképpen beszélhetünk. Az ünneplés rendje alapvetően változatlan maradt; a vonzaskör ugyan nem alakult át a határváltozással, de a „magyarországiak” négy évig akadálytalanul mehettek Somlyóra, és ezt a lehetőséget sokan ki is használták. 1940-ben a szeptemberi Mária-napi búcsút egy héttel elhalasztották, hogy így arra már a magyar bevonulás után kerülhessen sor. Minden korábbi meghaladó tömeg gyűlt össze, örömműnp volt, és ahogy pünkösöd alkalmával, ez évben ősszel is megtartották a nagy körmenetet (*Csíki Lapok* LII/38. sz. 1940. szeptember 22. 2. p.).

A negyvenes évek első fele szélesebb országos ismertséget hoz a kegyhely és a búcsú számára. 1940 októberében (Magyarok Nagyasszonya ünnepére) Horthy Miklós kormányzó feleségével együtt ellátogatott Csíksomlyóra, ahol az államfőnek kijáró ünnepélyes külsőségek között fogadták, díszkaput állítottak fel, és tekintélyes nagy tömeg gyűlt össze a tiszteletére (Boros, 1940). Az országos figyelmet az is Somlyóra irányította, hogy 1940-ben a környéket kisebbfajta földrengés rázta meg, aminek következtében a templom is megrongálódott. A helyreállítás költségeinek fedezésére országos gyűjtés indult meg, melynek fő védnöke a kormányzó felesége volt. Újsághírek, képes beszámolók vitték hírét a kegyhelynek a legszélesebb közvélemény körébe. Ehhez járult Szöcs István *Ember a havason* c. filmje, amelynek egyik híres jelenetsora a zarándoklás a kegyhelyre és az ottani búcsú bemutatása eredeti felvételek segítségével. Boros Fortunát, a ferences rend egyik történésze szakkönyvet írt *Csíksomlyó, a kegyhely* címmel (Boros, 1943).

Az országos ismertség a nemzeti jelleg megerősödését is magával hozta. A negyvenes években hangsúlyozottabban kezdenek megjelenni hivatalosságok képviselői testületileg vagy egyénileg, 1941-ben Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter és kísérete érkezett (*Csiki Lapok* LVIII/22. sz. 1941. június 1. 1. p.). 1942-ben Japán berlini katonai attaséját, Yosinska Vataro tábornokot fogadták hivatalosan és üdvözölték mint egy győztes hatalom képviselőjét. 1943-ban az erdélyi Katolikus Státus elnöksége a bíboros jóváhagyásával testületileg vett részt a búcsún, és püspökeik vezetésével egy száz fős csoport érkezett a székesfehérvári és váci egyházmegyékből is.¹⁵⁶

1944-ben az adott ünnepélyes aktualitást a búcsúnak, hogy abban az évben emlékeztet IV. Jenő búcsúkiáltásukat biztosító bullájának 500 éves évfordulójára (noha ekkor a szovjet csapatok már közeledtek az ország keleti határaihoz, és pár hónap múlva, augusztus végén Csíkból is menekülni kellett).¹⁵⁷ Ezekben az években, mint köztudott, az erdélyi püspök Márton Áron volt, aki székhelyét nem tette át Gyulafehérvárról Észak-Erdélybe, így viszont csak nagy ritkán juthatott át oda.

Augusztusban a front elérte a Kárpátokat, és Csíkból újabb menekülés következett. Szeptemberben a somlyói kegyesobrot újra menekítették (mint 1916-ban), ezúttal is Kolozsvárra vitték, és az ottani ferences templomban őrizték hét hónapig. Nem engedték továbbszállítani (ami esetleg a szobor pusztulását is okozhatta volna), gondosan védték, és áprilisban visszavitték Somlyóra. Pünkösdkor már újra ott volt (*Szent Ferenc Hírnöke* 42/1–6. sz. 1945. január–július 4. p.). A következő évben, 1946-ban a kolozsvári ferences templomba elkészítették a somlyói kegyesobor másolatát, december 8-án szentelték fel és helyezték el az egyik oldalkápolna mellékoltárának fülkéjében, ami 1947 tavaszára készült el.¹⁵⁸

A világháborút és az újabb hatalomváltást követően (amelynek részleteivel itt nincs terünk foglalkozni), 1945-ben is megtartották a búcsút, de a korabeli ferences feljegyzés nem szól a résztvevők köréről, csak számukról: „A pünkösdi búcsút, ha szerényebb keretek között is, de nagy bensőséggel tartották meg. Becslés szerint körülbelül 20 ezer résztvevővel.”¹⁵⁹ Egy évvel később viszont, 1946-ban az újjáépítés és újrendeződés, valamint az akkor nem teljesen irreális reménykedések közepette minden korábbinál nagyobb tömeg jött el a somlyói búcsúba: „A pünkösdi hagyományos búcsú soha nem látott és nem képzelt méreteken folyt. Legszerényebb becslés szerint 140 ezer ember vett részt.”¹⁶⁰

A búcsút a következő évben, 1947-ben is az „engesztelés” jegyében rendezték meg. Az ismert szónok, Lukács Mansvét erről így írt:

¹⁵⁶ Pap Jánosy, 1943; *Csiki Lapok* LV/37. sz. 1943. szeptember 12. 3. p.

¹⁵⁷ Benedek, 1944; *Csiki Lapok* LVI/22. sz. 1944. május 28.; *Székelly Nép* LII. évf. 1944. augusztus 3. 2. p.

¹⁵⁸ A csíksomlyói Segítő Mária dicsérete (Hajdú Leánder beszéde a felszentelési ünnepségen): *Szent Ferenc Hírnöke* 43. évf. 1946. október–december 29.; *Szent Ferenc Hírnöke* 44. évf. 1947. január–március 4–6.

¹⁵⁹ Feljegyzés a Historia Domus számára 1945–49. Kézirat, ferences tulajdonban.

¹⁶⁰ „Historia Domus” feljegyzések, Csíksomlyó 1945–. ferences tulajdonban.

„Ismerjük Püspök Urunk körlevelét, melyben engesztelésre szólítja fel híveit, egyházmegyéjét. E körlevélben megjelöli az engesztelés módját, sőt eszközeit is. Ide sorolja többek között a csíksomlyói piunkösi búcsút is. Szeretné, ha bércei hazánk katolikus népe minél nagyobb tömegben zárandokolna a székely Rómába és ott a székely Szűzanya szeplőtelen Szívén keresztül megkérdelné, megkövetné, engesztelné szent Fia Szívét. Szeretné, ha ez ősi szentély Asszonyától meritene erőt, kitartást, hogy amit a múltban elmulasztott, azt pótolja; amit elrontott, azt jóvátegye.

E felszólításnak nem remélt eredménye volt. Csaba viharvert népe mint egy ember tisztelt Nagyasszonyánál, a csíksomlyói Segítő Máriánál. Tisztelt az engesztelés jegyében. Ez a tisztelés, ez az engesztelés megkapó, elragadó, könnyet csavaró volt. Zsendületlen gyermekek, mosolygó ifjak, gyenge nők, elaggott öregek mélységes hittel, kimondhatatlan bizalommal térdeltek a székely Boldogasszony szeplőtelen lábai előtt. Ajkukon ima, szemükben könnyek, lelkükben élő, eleven hit, szívükben meleg szeretet égett, lángolt. Önmagukat, kedvteléseiket, jelenüket, jövőjüket annak kezébe tették le, annak szeplőtelen Szívére bízta, aki történelmük viharvert századaiban oltalmunk, erősségük, megmentőjük volt. Aki gyengeségeik, gyalóságai, sőt igen nagy botlásait ellenére sem hagyta árván őket. Nem, hanem szent Fia Szívét engesztelte helyettük.” (*Szent Ferenc Hírnöke* 44. évf. 1947. július–szeptember 19.)

1948-ból nem sok ismeretünk van, de fennmaradt a Háromszékhez tartozó Futásfalva plébánosának beszámolója a püspökséghez a búcsúról, amit érdemesnek tartok idézni:

„A kézdi-orbai espereskerület március 18-án megbízott, hogy a háromszéki keresztek a csíksomlyói búcsúra vezessen. – Tisztelettel jelentem, hogy Háromszékről a somlyói búcsún több mint ezren vettek részt. Nyolcszázan a legnagyobb rendben és fegyelemben gyalog tettek meg az utat. Volt köztük 76 éves asszony és 10 éves iskolás gyermek is. Az egész úton buzgón imádkoztak és énekeltek. Tudomásom szerint mindenki elvégezte a szentgyónását. Pénteken, szombaton, vasárnap és hétfőn már 3 órakor keltek, csak hogy szentáldozáshoz járulhassanak. – A kézdiszárzypatakiak is példásan viselkedtek. Hétfőn reggel szembejöttek a búcsúsokkal. A falu végén a községi bíró üdvözölte a visszatérő búcsúsokat.”¹⁶¹

A háború után, amikor a püspöki székhely és Csíksomlyó újra egy országhoz tartozott, még nagyobb jelentőséget kaptak a püspöki látogatások, amelyek bérmutakhoz kapcsolódtak. Részletező adatok híján is tudható, hogy a püspök a negyvenes évek második felében többször is megfordult a búcsúban. Az 1946-os búcsúban elmondott határozott hangú beszédét Domokos Pál Péter közölte 1989-ben. Ekkor mondta a püspök: „Tudjuk – mert tapasztaltuk –, hogy nincs rendezett emberi élet, ha nem igazodik az Istentől adott rendhez.” Nyíltan szóba hozta, hogy a biztató nyilatkozatok által keltett reménykedést megzavarták a béke-előkészítés során megjelent 1946. évi májusi határozatok. Hangoztatta a népközösség azon jogát, hogy akaratán kívül ne verhessék alá a kisebbségi sors szenvedéseinek. „Aggódtak a hatóságok, hogy nyílt politikai tüntetések lesznek. De Ti imádkozni jöttetek ide, s én épültem azon a példás fegyelmen, amelyet útközben tanúsítottatok. Ugyanilyen fegyelmezetten térjete vissza. A püspöknek azon-

¹⁶¹ A futásfalvi plébános, Páll Gyula levele a Püspökséghez: GYÉL 23/1466/1948.

ban meg kell hallania híveinek nagy aggodalmát, és ki kellett mondania azt, amit nekik nincs szabadságukban kimondani” (Domokos, 1989: 257–258).

Különösen híressé és emlékezetessé vált Márton Áronnak az 1949. évi, szintén bérmaúthoz kapcsolódó pünkösdi búcsújárása, amikor a letartóztatástól tartva a gyimesi legények védő koszorújától közrefogva, fehér lovon vonult be Somlyóra. Ez az a jelenet, amely számos emlékező révén közismertté vált, főként a kilencvenes években, amikor előkerülhettek régebbi feljegyzések is (Domokos, 1989: 182; Marton, 1996; Albert, 1998). Az 1947-es párizsi békekötés után 1949 volt az utolsó év, amikor a búcsúsok még az évszázados hagyományai szerint megszokott, teljes nyilvános és szabad formában ünnepelhettek pünkösdkor, noha ezt már beárnyékolta a megkezdődött egyházüldözés, a Márton Áron ellen megindult hajsza és az, hogy a pártközpont utasítására a búcsújárókat ügynökök akadályozták és figyelték, akik egyszerre provokáltak feltűnően, és igyekeztek rejtve maradni, utána pedig jelentéseket írtak a lefolyt ünnepről.¹⁶² A korabeli lelki-szellemi helyzetet valamennyire érzékelteti egy ferences szerzetes feljegyzése, melyet *Historia Domus* gyanánt írt:

„Az idén szokatlan lelkesedéssel és bensőséggel zajlott le a nagy búcsú. Körülbelül százezer ember vett részt annak ellenére, hogy külső gáncsoskodások mindenütt fordultak elő. Márton Áron püspök félbeszakította bérma-körútját és Gyimesből vonult be 4000 csángó ember kíséretében lóháton Somlyóra. Éppen a kikerülés idejére. Főnséges látvány volt, amikor a háromszoros védelmi vonalat alkotó csángóság a püspököt átadja egészségesen és sértetlenül a székség tömegének, hogy az viselje gondját továbbra is, amíg a Székelyföldön tartózkodik. A főpásztor kikerülése után a kegytemplom szószékéről szólott a néphez. A népnek szólt, a néphez szólt és a nép érzelmét tükrözte vissza, erős és határozott formában. Másnap főpapi misét mondott. Pünkösöd hétfőjén délután a somlyóiak, csomortániak és pálfalviak hatalmas kíséretével Taplocán, Csicsón és Rákoson át Szentmihályra utazott bérmaútja folytatására.”¹⁶³

Ehhez kiegészítésül szolgálhat egy részlet az ügynökök jelentéseiből:

„A csoportok között az elvtársak egyike felfedezte a marosvásárhelyi Fekete Gyula ügyvédi kamarából kizárt ügyvéd fiát, aki jelenleg egy csíki községben mint ügyvéd dolgozik, aki unitárius létére szükségesnek látja azt, hogy a plébánossal együtt meglátogassa a szenthelyet, ezzel is megakadályozza a község lakosságának helyes irányba való nevelését” (Gagyi, 2003: 193).

Márton Áronnak a búcsúban elmondott beszéde szerint a százezres létszámban összegyűlt tömeg hitet és erőt sugárzott. A megfigyelők nyugtalanságát egyebek közt bizonyosan fokozta, hogy a püspöki beszédre éppen június negyedikén került sor. Elismerését fejezte ki a jelenlevőknek, hogy a háromszázazres erdélyi katolikusságból az előző évben hervenőtezren, abban az évben pedig mintegy százezren eljöttek a búcsúba (a számokat talán kissé eltúloztaknak tarthatjuk). A püspök erőteljesen szóvá tette azokat

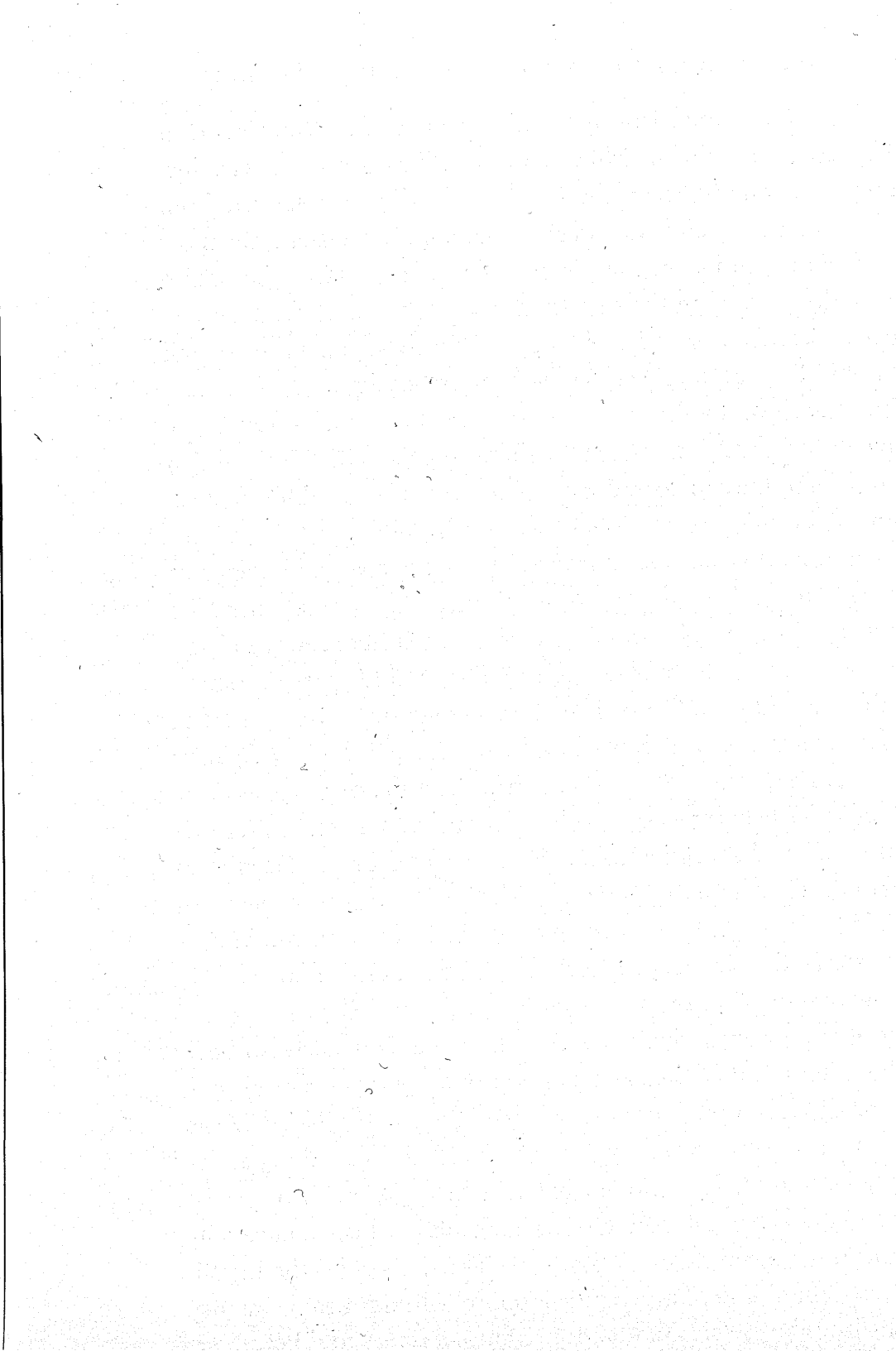
¹⁶² A Román Kommunista Párt Maros megyei szervezetének archívumban őrzött irataiból közölt sokatmondó szemelvényeket az ügynökjelentésekből, rövid bevezető elemzéssel együtt: Gagyi, 2003.

¹⁶³ *Historia Domus*. Kézirat, ferences tulajdonban.

a vallásszabadságot sértő lépéseket is, amelyeket az elmúlt időben elszenvedni volt kénytelen bérmaőrútja során.¹⁶⁴ Márton Áront nem sokkal ezután tartóztatták le. Az akkor összesereglett mintegy negyvenezres tömeg az akkori viszonyok között kiemelkedően nagyinak számított, és a másfél évvel korábban lezajlott kommunista hatalomátvételt követően már mindenki sejthette, hogy valaminek vége van, valami új kezdődik.

A búcsújárás történetében az 1940-es évek végén lezárult az a folytonosság, amely generációról generációra a maga szervességében és töretlenségében adta át a hagyomány ismeretét, normarendszerét (kisebb-nagyobb megszakítások ellenére is). A negyvenes évek végével kezdődő korszakban hosszabb időre csak emlék és reménység lehetett a búcsú teljes, nyilvános és szabad megünneplése, és generációk nőttek fel úgy, hogy annak valóságát a maga egészében nem tapasztalhatták meg. Ezekben az évtizedekben lényegében mind meghaltak azok, akik a búcsújárás korábbi korszakai közül többre is emlékezhetek, és az 1990-ben bekövetkezett újraéledést olyanok érték meg, kevesen, akiknek első tudatos emlékei már leginkább csak az 1930-as évekre nyúlhattak vissza (de odáig esetleg igenis élénken). Ezért kapott később a harmincas–negyvenes évek búcsújárása egyfajta viszonyítási pont szerepet, amely alkalmasnak mutatkozott arra, hogy visszanyúljanak hozzá és felelevenítsék azt.

¹⁶⁴ Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök beszéde a csíksomlyói búcsún. Csíksomlyó 1949. június 4.: Vincze, 2003: 125–126.

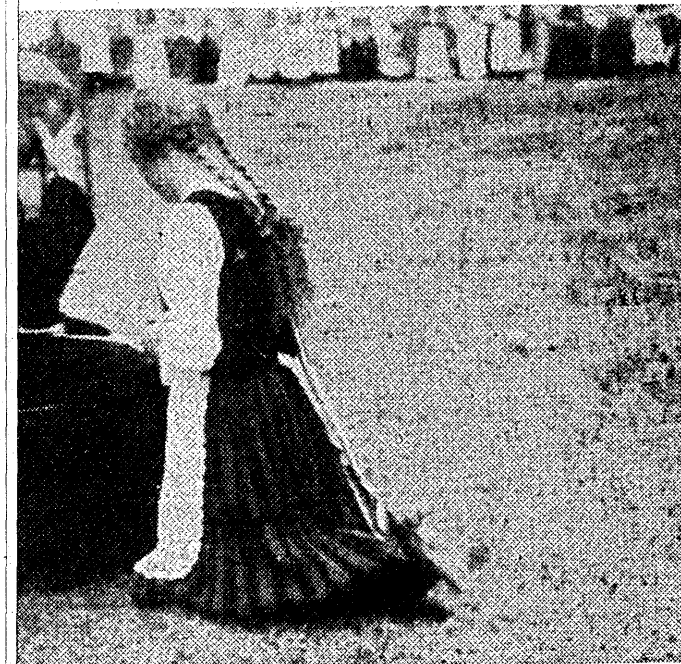

96. Ünnepi felvonulás a Szék útján. Aladics Zoltán, 1940.

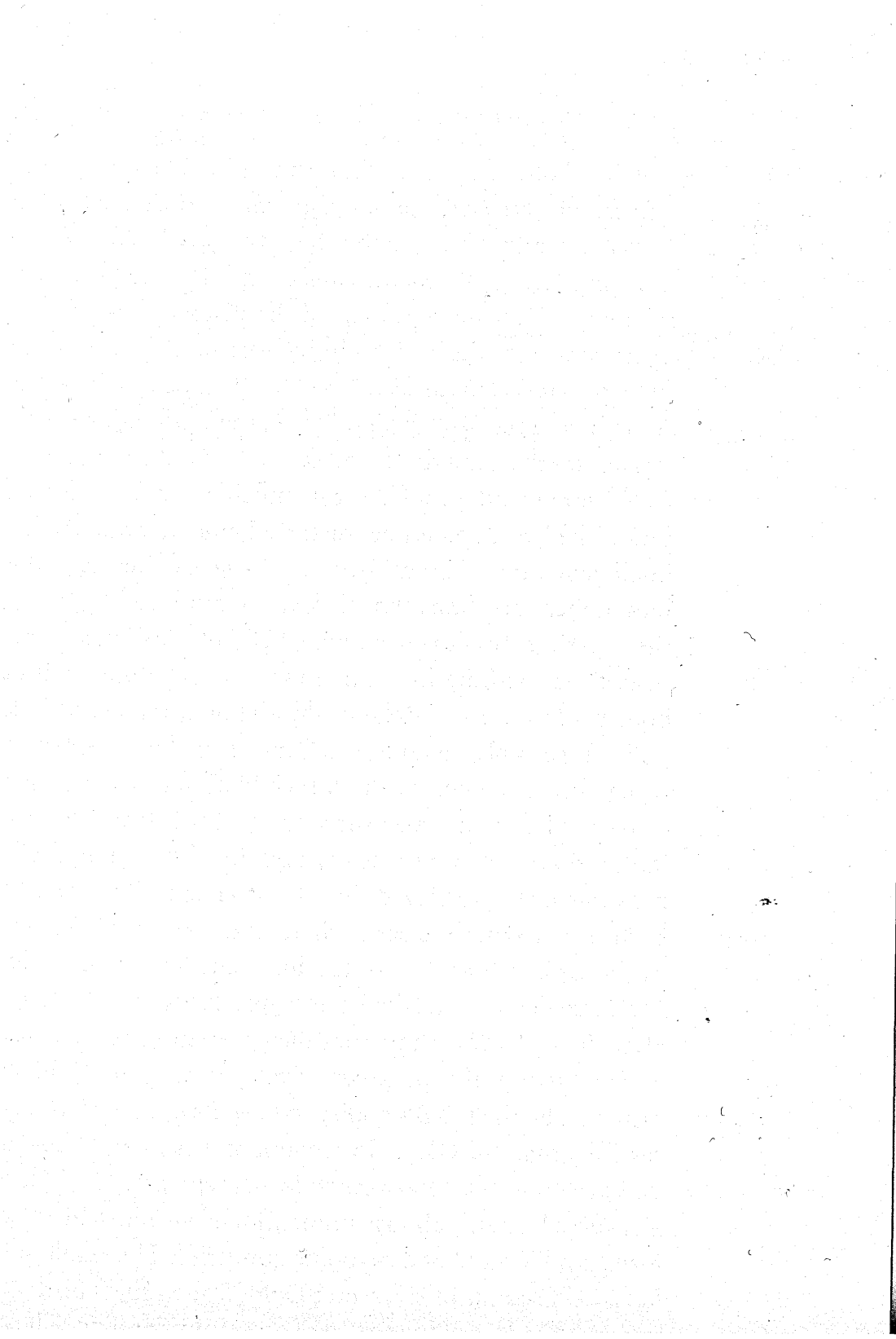
97. A kegytemplom mögött. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

98. Az ezer székely leány napján a kolostor négyszögében." P. Deésy I., 1940.
Általános szokás volt a szabadtéri gyóntatás.

99. Az ezer székely leány napon a kolostor négyszögében." P. Deésy I., 1940.

• Összefoglalás, kitekintés

A csíksomlyói búcsú történetének kutatásához jó tíz évvel ezelőtt egy többéves jelenkutatási szakaszt követően fogtam hozzá, amelynek során néprajzi-antropológiai tanulások sokasága kínálkozott a megfigyelésekre, az interjúkra és egyéb forrásokra, fényképekre, sajtóra, kéziratokra stb. támaszkodva. A jelenkutatás során a fő kérdés az volt, hogy hogyan kapcsolódik össze a vallási hagyományok és a nemzeti identitás kifejezése a felszabadult, teljes és nyilvános ünneplési forma keretei között. Ennek során egyre hangsúlyosabbnak látszott az a múlt, amelynek a búcsújárás a kilencvenes években folytatása volt, és amely emlékként, viszonyítási rendszerként évtizedeken át rejtett meghatározója volt az ünneplésnek is, a várakozásoknak is. Egyre inkább kiderült az is, hogy ha megtaláljuk az alkalmas forrásokat, akkor a búcsújárás múltja is vizsgálható csaknem azzal a részletességgel és aprólékossággal, amivel a jelene és a közelmúltja, még ha nem is láthatunk rá mindig mindenre, ami a jelen tapasztalataink alapján kíváncsiak lennénk. Könyvem *bevezető fejezetében* a tematikus határokat igyekeztem kijelölni, kitérve néhány olyan alapfogalomra, mint a népi vallásosság, a Mária-tisztelet és a búcsújárás mint rituális dráma.

A búcsújárás története szorosan kapcsolódik Csíksomlyónak mint kegyhelynek a történetéhez, és éppúgy a ferencesek, a csíki katolikusok, a székelyek és az erdélyi magyarok történetéhez. A kegyhelyen minden épületnek, minden oltárnak, minden szobornak és minden útszéli keresztnek megvan a maga története, s ezek együtt dinamikus egészet alkotnak. Lehetetlen vállalkozás lenne a történetek szálait teljes mélységig feltárni és követni, de a kegyhely múltja mégsem kerülhető meg. Ugyanez a helyzet a ferences renddel, annak történetével is. Minden rendháznak, minden közösségnek, minden kezdeményezésnek, és minden egyes ferencesnek is megvan a maga saját története; azok a szerzetesek, akik Csíksomlyón életük bármelyik korszakában hosszabb-rövidebb ideig szolgálatot teljesítettek, pár évvel előbb vagy később egy másik település másik kolostorában találhatók, más feladatokkal elfoglalva. Tapasztalataikat hozzák és viszik magukkal, generációik egymásra épülnek, hagyatékuk tárgyi és szellemi értelemben is létezik (egy darabig). Az erdélyi ferencesség ezen a személyes dimenzió túl mint intézményes egész is meghatározó Csíksomlyóra, ahogy megfordítva, Somlyó is meghatározó a ferences rend erdélyi közösségére nézve. Hasonló a helyzet az erdélyi katolikusokkal, a székelyekkel, az erdélyi magyarsággal is: a búcsújárás különböző időkben és különböző módokon újra meg újra összefonódik ezekkel, hol egyik, hol másik befolyás erősebb (újkori tatárjárások, határőr-katonaság szervezése, székely kivándorlás, hogy csak néhányat említsék azok közül, amelyeknek közvetlen hatása volt egyebek mellett a pünkösdi búcsújárásra is). A búcsújárás és a róla való beszéd, tudás, a rá való emlékezés, a hozzá való lelki és érzelmi viszonyok, a hozzá kapcsolódó szimbólumtartalmak más és más időkben mintegy belehelyeződnek ezekbe a tágabb összefüggésekbe, jelképpé és jelképpé válnak.

Könyvem *első fejezetében* ezért röviden jellemeztem a búcsújárást körülvevő intézményes kereteket és azok történetét, felhasználva a történeti, egyháztörténeti, néprajzi szakirodalmat, amelynek főbb megállapításait egyfelől átvettem, másfelől igyekeztem egymással is vonatkozásba hozni. A „legszélesebb” kör itt a katolikusok csíki története volt; általában a székelyekről és az erdélyi magyarságról nem láttam szükségesnek beszélni. A ferences rend erdélyi és csíksomlyói történetének felvázolása után a somlyói iskola és színjátszás, a könyvtár, nyomda, kiadványok ismertetése került sorra. Noha az orgona természetesen hangszer, ezt is itt hoztam szóba, mert Somlyón ennek megkülönböztetett jelentősége volt. Csak röviden írtam a csíksomlyói plébániáról, amely egyházilag a ferencesektől független, de régóta létező és fontos szerepet betöltő egyházközség.

A *második fejezetben* bemutattam azokat a forrásokat, amelyekre a további fejezeteket alapoztam, és amelyek további feldolgozásoknak is alapjául szolgálhatnak. Régi múltja, megkülönböztetett szerepe folytán sokat és sokan írtak Csíksomlyóról; a megállapítások sokszor ellenőrizetlenül kerültek át egyik generációból a másikba, sokszor nem keresték vissza a forrásokat, és mindig tág tere nyílt annak, hogy a lelki-érzelmi azonosulás kissé elfödje vagy átszínezzé a tényeket. Mivel egy részletesebb és „egyedi” búcsújárás-történetre törekedtem, ismert források mellett sok olyat is feltártam és használtam, amelyek eddig nem voltak a témával foglalkozók látóterében. Ezek közül kiemelem a sajtót. Az 1850-es évektől kezdődően száz éven át az egyházi és világi sajtó nagy bőségben tartalmaz szövegeket a csíksomlyói búcsújárásról; ennek feltárása aprólékos, időigényes, sok utánjárást kívánó feladat volt, de meghozta a várt eredményt. Feltáratlan területen jártam, mert előtanulmányok és segédeszközök csak csekély mértékben álltak rendelkezésemre. Több tucatnyi újság és folyóirat járt a kezemben, köztük egyaránt voltak egy-két évesek és több évtizeden át megjelentek. A források s azon belül is a sajtó bemutatásában nem a mechanikus időrendre törekedtem, hanem arra, hogy eltérő műfajok, eltérő beszédmódok feltáruljanak, s ezen keresztül kerülhessünk közelebb az eltérő típusú írások forrásértékéhez. A második fejezetben az eddig ismertekhez képest néhány más új forrás bemutatását is elvégeztem az egyházi és ferences körből is. Ebben a fejezetben kapott helyet a szakirodalom szemlézése is, koncentráva a búcsújárás történetével kapcsolatos tételekre; a megelőző és a következő fejezetekben természetesen felhasználtam sok egyebet is. Forrásértékűnek tartom a tárgyakat és képeket is a búcsújárás múltjára, hiszen minden megőrzött és emlékekkel, emlékezéssel kísért tárgy és kép (akár épület is) „olvasható” jelrendszerrel rendelkezik, régi korok hírhozója.

A *harmadik fejezet* a somlyói pünkösdi búcsújárás eredettörténetével foglalkozik. Évekkel ezelőtt jutottam arra a gondolatra, hogy a jól ismert történet a csíki székelyeknek a János Zsigmond erőszakos térítő hadai feletti nagyverdei győzelméről („hargitai csata”) olyan történet, amelyet leginkább a megalkotott, kitalált hagyományok körébe lehet elhelyezni. Ebben a fejezetben megmutattam, hogy mivel lehet alátámasztani mindazokat a kétélyeket, amelyek a történet valóságosságát illethetik; megmutattam, hogy milyen módon jöhetett létre az 1770-es évek végén a történet, ennek az alakításnak milyen előzményei tárhatók fel, és hogyan formálódott meg az elbeszélés Losteiner Leonárd és Cserey Farkas kezén; végül megmutattam, hogyan hagyományozódott to-

vább igen gyorsan a történet, úgyhogy aztán nemzedékeken keresztül széles körben lehessen támpont, hivatkozási alap. Célom nem valamiféle dekonstrukciós szándék jegyében fogant mítoszrombolás volt, hanem az, hogy tisztábban lássuk a valóságos alakulástörténeteket. A somlyói búcsújárás jóval korábbi (középkori), mint a felekezetek közötti viszályok és megbékélések; éppígy a püNKöSDi búcsújárás is korábbi, mint az őt magyarázó történet (több mint száz év „korkülönbség” biztosan van köztük).

A *negyedik fejezetben* mutattam be a búcsú alakulástörténetét, időbeli folytonosságát. Ennek első lépése az, hogy lássuk a búcsújárás több száz éves történetének korszakait, amelyeknek határait a megszakadások és újrakezdések, illetve az új értelmezések jelölik ki. Korszakhatárnak tekintem a 17. század végét, az utolsó csíki tatárbetörés idejét: az ezt megelőző püNKöSDi búcsújárásról alig tudunk valamit, csak a léte látszik bizonyosnak. Korszakhatár 1780, amikor megfogalmazódik a búcsú eredettörténete, s ahonnan kezdve ennek jegyében emlékeznek a múltra; továbbá mert a bécsi egyházpolitika ettől kezdve jelent valós veszélyeket az erdélyi szerzetességre és annak kezdeményezéseire. Korszakhatár a szabadságharc vége, mert ezután megint újra kellett élednie a búcsújárásnak; a következő 1920, amikor a háború vége és a békeszerződés idején minden korábbinál nagyobb átalakulások rendezik át az erdélyi magyarság életét. 1949-ben lezárul a búcsújárás hagyományos, nyilvános teljes és szabad korszaka, s ez egyúttal könyvünk időhatárát is kijelöli. A korszakok jellemzésében a búcsújárás hogyanjára kérdeztem rá: mik voltak a főbb jellemzők, továbbá mik a búcsúról való beszéd mód változásai, hogyan épült fel a búcsújárásról szóló tudás. Bemutattam, hogyan formálódnak szokások, hogyan rögzülnek, hogyan szilárdulnak meg, s aztán mi történik, amikor egy új korszakban más körülményekhez kell alkalmazkodni. Az itt bemutatott egyes részletek a vonzaskörrel, a búcsús csoportokról, a létszámokról bővebben a két következő fejezetben térnek vissza.

A búcsújáróról szól az *ötödik fejezet*. Itt térek vissza részletesebben a térbeli vonzaskörre, amely kezdetben csak egy szűkebb csíki és gyergyói környék (csaknem biztosan moldvai résztvevőkkel), hogy aztán a 19. század folyamán fokozatosan kitáguljon országos (erdélyi országos) léptékbe. Az 1850-es és 1860-as években már kívülállók is mint nemzeti ünnepet kezdik emlegetni a püNKöSDi búcsút Csíksomlyón. Az első „határon túliak” a 19. század legvégén érkeznek a búcsúba, mégpedig Bukarestből. A nemzeti jelleg Trianon után válik kétségtelenné, amikor a szervezők és interpretálók már az egész erdélyi katolikusságra számítanak a búcsún, és – a közlekedési lehetőségektől némileg behatároltan – a vonzaskör valóban csaknem országosra szélesedik. A búcsúban résztvevők létszámára vonatkozóan száz éven keresztül csaknem folyamatos adataink vannak; ezek itt első ízben szerepelnek áttekinthető formában együtt egy helyen. Külön vizsgálom a búcsúra érkező csoportokat: ezek szerveződésének alapját mindvégig a lokalitás adja, csakis települések szerint tartják számon és emlegetik a résztvevőket. A résztvevők között kitüntetett helyet foglal el a mindenkor erdélyi püspök; az ő részvétele a búcsúkon a vizsgált két utolsó korszakban rendkívül jól dokumentált, és nagyon tanulságos, ahogy ennek külsőségeit megszervezik, ahogy a függés és a függetlenség vi-

szonyrendszereit kifejezik, ahogy a lojalitás és a reménykedő elvárások hangot kapnak. A búcsúra érkező csoportok között különleges helyet foglalnak el a bukaresti magyarok; róluk korábban csak futó említéseket tettek feldolgozásokban, most először láthatjuk részletesen, saját szervezőik beszámolóit és a sajtó (jelentős részben a bukaresti magyar sajtó) fényében csoportról alakulásukat, megszerveződésüket, törekvéseiket és utazásaik sokféle értelmezését. Ez az egyetlen olyan köre a résztvevőknek, amelyikről ebből az időből mindegyik másiknál részletesebb ismeretekkel rendelkezünk, egészen a csoportok tagjainak névsoraig és befizetéseik összegéig. Ez is indokolta, hogy a bukaresti magyarok történeti előzményeivel is foglalkozom a fejezetben. A másik csoport, amelynek somlyói búcsújárásáról jelentős ismeretanyagunk van, a moldvai magyarok/csángók; ők a 18. században és a 20. században biztosan jártak Somlyóra, közte pedig majdnem biztosan hosszabb ideig nem jártak. Somlyó és Moldva kapcsolatai, a ferencesek misztikus törekvései és a csángók ragaszkodása ebben a futó áttekintésben is jól kirajzolódik, bár ez is olyan téma, amelyről bővebb forrásanyag alapján nagyobb lélegzetű munka lenne készíthető. E fejezetbe beépítettem annak az adománygyűjtő körútnak az elemzéséből adódó tanulságokat is, amelyet 1858–59-ben két somlyói barát tett Moldvában és Havasalföldön, s amit korábban a forrással együtt már közöltem.

A búcsú idejéről és szervezéséről szól az utolsó, *hatodik fejezet*. Tanulságos, hogy a 18. század vége óta egyházi felsőbbbség, püspök a jelenlétén túl hogyan igyekezett irányítani, befolyásolni, szabályozni azt, ami és ahogy a búcsú és a kegyhely körül történik. A püspöki befolyás különösen erőssé vált Majláth Gusztáv Károly püspök idejében, aki alapvető változtatásokat vezetett be az ünneplés rendjében 1907–1908-ban azzal, hogy megszüntette annak addigi központi részét, a nagy körmeneteket. Az 1920–1922 közötti újjászervezés és ennek folytatása, kihatása szintén tisztán kirajzolódik a korabeli beszámolókból, amikor nemcsak magát a körmenetet szervezték újjá, hanem annak sorrendjét is, és új értelmét, értelmezését is adták. A vizsgált korszakban Márton Áron püspök volt az, aki a második világháború utáni újjáéledés idején 1946-ban határozott elképzelésekkel rendelkezett a búcsújárás rendezéséről, és elvárásait érvényesíteni is igyekezett. A búcsú idejéről szóló alfejezetben főként a kegyhelyen lezajló események és történések járhatók körül, hiszen azokról sokszor órára pontos beszámolóink vannak, különösen a két világháború közötti időből. Kevesebbet tudhatunk meg maguknak a búcsús csoportoknak az idejéről, illetve amit megtudhatunk, az nem sokkal mond többet az ismert és általánosan érvényesülő sémáknál; e téren inkább a néprajzi gyűjtések vezetnek mélyebb ismerethez, de csak a későbbi időkben.

A tárgyalás során meg kellett találni a módját annak, hogy a történet időrendben kifejtett és tematikus részei között elkerüljem az átfedéseket. Nem állítom biztosan, hogy ez minden esetben sikerült, de ennek az az oka, hogy a folytonos előre-hátra utalás jobban megnehezítené az olvasást, mint ha olykor szóba kerül olyasmi, ami már korábban is szerepelt. A jegyzetekben sok olyan kérdést is érintek vagy szöveget közlök (a forráskritika, a filológia, a személyek köréből), amik nem tartoznak szorosan a fő gondolatmenethez, de ahhoz kapcsolódnak; ezért valamivel számosabbak és terjedelmesebbek a szokásosnál.

A búcsújárás néprajzi kutatásában Magyarországon az utóbbi évtizedekben, főként Bálint Sándor és az őt követő generációk keze nyomán kiformalódtak jól bevált rendszerek, sémák. Ezek hasznos támpontokat nyújtanak, ugyanakkor mintegy felhívnak meghaladásukra is. Egyetlen kegyhely egyetlen búcsúünnepének hosszú történetét nálunk még nem írták meg; ez az egyik oka, hogy a bevált sémákhoz nem mindig ragaszkodhattam. A másik az, hogy a források a megszokottakhoz képest olykor kissé máshová tették a hangsúlyokat. Néprajz és egyháztörténet szorosabban összekapcsolódik itt, és ez némi joggal keltheti azt a látszatot, hogy a vezetőkkel és az elittel szemben kevesebb szó esik a köznépi, falusi, paraszti szokásokról. Úgy vélem, hogy az egykori elitek jól feltárt szokásai, elvárásai és újításai sokszor magyarázattal tudnak szolgálni arra, hogy egy-két nemzedékkel vagy jóval később miért azt és úgy tapasztaljuk, amit és ahogy. A moldvai csángók búcsújárása a szocializmus évtizedeiben jó példa erre: ennek háttérében (a saját vallási hajlamaik és kultúrájuk mellett) a húszas években működött ferences atyák szívós kitartása, rábeszélése és szervezése húzódik meg, amit jelentősen kiegészíthet a moldvai deákok tevékenysége is.

Ugyanakkor azt is tudom, hogy bizonyos témák elmaradhatatlanul hozzátartoznak minden búcsú-ismerethez, szűkebben a somlyóihoz, s ezek közül dolgozatom jó néhányat nem vagy alig érint. Nem írtam például részletesen a búcsú tereiről, az épületekről, a keresztúti stációkról, és csak röviden érintettem a tárgyak világát is. A pünkösdi hajnali napvárast éppen csak érintettem, noha erről sokat olvashatunk és magam is sokszor láttam: főként azért nem, mert történeti adat gyakorlatilag nincsen róla, és erről néprajzi módszerekkel még mindig sokkal több tudható meg, mint a régebbi forrásokból (de nem lehetünk biztosak benne, mit meddig lehet visszavetíteni a múltba). Nem írtam az énekekről, amelyek elhangzanak a búcsúban, holott évszázadok óta éppen ezek adják meg az ünnep alaphangját; ahogy egy publicista megfogalmazta, „zengő szent hegyek” lesz ünnep idején a két Somlyó hegy. Nem írtam szórakozási formákról, a búcsújárás sok profán vonatkozásáról, sem a szentbeszédekről és szónoklatokról, továbbá azokról az eltérő véleményekről sem, amelyek a búcsúval kapcsolatban olykor (nem sokszor) vitában csaptak össze. Nem írtam a kegyhely más búcsúiról sem, a Sárlos Boldogasszony-napi templombúcsúról vagy főként a Mária-napiról, amit olykor az „örmények búcsújának” is neveztek korszakunkban, és amiről szintén bőséges sajtóforrásanyag gyűlt össze. Mindennek terjedelmi és technikai okai is vannak azon túl, hogy a források gyakorta szükséztűk. Úgy vélem, hogy mint minden összefoglalás, ez is folytathatósága által válik használhatóvá mások számára.

Nem tartozott kitűzött céljaim közé az, hogy a pünkösdi búcsújárást módszeres összehasonlító elemzési keretbe állítsam; holott nagyon sokszor kínálkoznék az alkalom szokások, értelmezések, események hasonlóságait és eltéréseit bevonni; ez időben és terjedelemben egyaránt szívesen szívesítette volna a kereteket. Mivel hasonló mélységű és részletességű feldolgozás semelyik más búcsú történetével kapcsolatban nem állt rendelkezésemre, úgy vélem, ez egy következő lépésben történhet meg.

1949 csak egy korszak határa, és ennek az elemzésnek jelenti a végét. Ezután negyven éven át úgy mentek az emberek informális kis csoportokban pünkösdkor Somlyóra

Máriához, hogy csak emlékeik és reményeik lehettek a teljes ünneplésről; ferencst ferencesként nem láthattak. A búcsújárás ennek ellenére sem szűnt meg, de a nyilvánosságban szinte semmi nem jelenhetett meg róla, a rend és a templom *Historia Domus*át nem lehetett vezetni; visszaemlékezéseken kívül alig van a kezünkben forrás, mi és hogyan történt. Az látszik valószínűnek, hogy ezekben az évtizedekben a búcsúba főként a tradicionális székelyföldi körzetből jártak el, továbbá Moldvából a csángók csoportjai. A Kerényi Ferenc rendezésében Budapesten színpadra állított és nagy sikerrel játszott *Csiksomlyói passió* az 1980-as évek elejétől bizonyosan hozzájárult az ünnep ismertségének és vonzáskörének újabb kiszélesüléséhez. A hervenés–nyolcvanas években fiatal budapesti értelmiségiek kis csoportjai már azzal a szándékkal indultak el a somlyói búcsúba, hogy ott találkozni tudnak a moldvai csángókkal. Az évszázadok óta megszokott ünnep ereje állandóbbnak bizonyult a tilalmaknál; az összetartás és összetartozás tudata a politikai változások után újra megkereste és meg is találta a maga kifejezésformáit. Ennek elemző bemutatása egy következő munka célkitűzése.

Kitekintésül jelzésszerűen vázolom azokat a változásokat, amelyek az újraéledt búcsújárásban a közelmúltban, a kilencvenes években lezajlottak. Ezek három nagyobb csomópont köré rendezhetők, ezek: a „tömegvonzás” megnövekedése; a specialisták megnövekedett szerepe; valamint a búcsúhoz kapcsolódó „járulékos” elemek növekvő jelentősége.

1990-ben és azt követően hirtelen a korábbiak többszörösét tette ki a búcsún részt vevő *tömeg*. A két világháború között rendszeresen húsz-harmincezer ember volt jelen, és 1949-ben még igen soknak tartották a negyvenezres létszámot. Az 1990-es híradások és becslések mintegy kétszázezer emberről szóltak, s ez a szám később inkább jelentősen növekedett, mint csökkent. Ekkora embertömeg mozgatása a szervezőktől a búcsúterének és idejének alapos átrendezését követelte meg. A *tér* átszervezése a vonulások útvonalainak megváltoztatását, több irányba vezetését jelentette. Utakat javítottak, építettek, szélesítettek ki, mocsaras rétet szárítottak ki, telkek határait helyezték más-hová, új épületeket emeltek, köztük egy vizesblokkokat tartalmazót is a rendház közvetlen szomszédságában. Évek során voltaképp megszűnt az a hagyományos körmenet, amelynek újbóli felélesztése 1990-ben az egyik legnagyobb újdonság volt. A nagymise helyszíne a hagyományos templomi térből kikerült szabad térre, a két Somlyó közötti nyeregbe. Az *idő* átszervezése is ezzel függ össze: a körmenetet időben is megszakítja egy másfél-két órás nagy liturgikus esemény, szombat reggeltől kezdve erre gyülekeznek a csoportok. Hosszabb idők telnek tehát várakozással, és nincs egy olyan nagy közös menet, amelyben mindenki részt venne. A nagy tömeg szükségessé teszi orvosok, egészségügyi sátor és személyzet jelenlétét, meg kell oldani a tisztálkodást, más hétköznapi szükségleteket. Az idő átszervezése továbbá azt is jelenti, hogy a korábbi többnapos búcsús esemény időben összeszűkülőben van, és egyre inkább egy napra összpontosul: szombatra, amikor aki teheti, igyekszik jelen lenni. Olyan, alig 15–20 kilométerre fekvő falvakból, ahonnan még 1992-ben is két napra mentek Somlyóra, pár évvel később már csak egynapos részvétel maradt. A hangosbeszélő térben kiterjeszt eseményeket, híreket,

s ezzel időben is „összeturlaszolja” őket (így a kertben, a fűvön üldögélők szent énekeket vagy prédikációt hallanak a templomon kívül is). A „tömegvonzás” kiterjesztésében természetesen nem elhanyagolható szerepe van a *médiának*: újságoknak, rádióknak, televízióknak, köztük is különösen a Duna Tv-nek. Ez 1993 óta rendszeresen ad hosszú közvetítést a búcsúról, aminek révén például tengerentúlra került magyarok, erdélyiek is megláthatták: nem csak egykori emlékeikben vagy szüleik elbeszélésében él ez a hagyomány.

A változások másik csomópontja: a *specialisták* megnövekedett szerepe, a búcsú professzionalizálódása s ezzel együtt többféle paraliturgikus elem visszaszorulása. A ferences rendház a rendezés központja: ott szervezik meg a rendezők csapatát, a konkrét helyi tennivalókat. Szoros kapcsolatban vannak a városi vezetéssel, amely minden tőle telhetőt megtesz a búcsú sikere érdekében; összefügg ez a búcsú nem elhanyagolható idegenforgalmi jelentőségével is, továbbá azzal, hogy ilyenkor a legmagasabb protokolláris méltóságok megjelenésére is számítani lehet (állami és politikai vezetőkre, a Habsburg-család tagjaira stb.). A ferencesek természetesen szoros kapcsolatban vannak magasabb egyházi körökkel is, noha azoktól hierarchikusan jog szerint nem függenek; egyeztetnek az érsekséggel a meghívandó püspökökről, a vendégszónokokról, rendezésről. A specialisták körében kell említeni a média szakembereit is, akik gondoskodnak a búcsú „képének” megformálásáról a nyilvánosságban, s ezzel jelentősen hozzájárulnak hagyományok átadásához vagy hangsúlyok megváltozásához.

A *paraliturgikus elemek* közül visszaszorulóban van a pünkösdi hajnali napvárás. Ennek spontán formáit manapság olykor egyfajta turistalátványosság-számba menő jelenségegyüttes foglalja el. Ott, ahol korábban ilyesmi aligha volt elképzelhető, most fiatalok tábortüzeinek füstje, sátrainak eldobált hulladéka veszi körül azokat, akik a Napkorongban a Szenttel való találkozás meghitt pillanatait keresik. Hasonlóképp visszaszorulóban van egy soká megmaradt szokás, a templomban alvás is: kevesebben érkeznek több napra, aki mégis, az hamarabb kap magának szállást rokonoknál, szálláshelyeken, a közlekedés felgyorsulásával már nem probléma húsz-harminc kilométeres körzetben szállást találni, és talán igényesebbek is lettek az emberek. Az éjszakai templomi virrasztás vezetésében nagyobb mértékben vesznek részt a ferencesek, mint korábban: hanyatlóban van azoknak a falusi búcsúvezetőknek a szerepe, akik korábban egymással szinte versenyezve kezdték el énekeiket, imáikat.

A harmadik fontosabb változáscsoport: a búcsúhoz „kapcsolt részek”, a járulékos, illetve egyéb programok megszaporodása. A pünkösdi mozgó ünnepéhez előszeretettel igazítják hozzá az érettségi találkozókat, kortárs-találkozókat, könyvbemutatókat, testvértelepülések találkozóit, színpadi bemutatókat, a klasszikusan nagypénteki-virágvasárnap-i passiójáték előadását, de még diplomáciai testületek látogatását is. Konferenciák, szimpóziumok, kisebb tanácskozások, iskolai névadó ünnepség, sőt csiki vásár: mind megkapták állandósult vagy alkalmi helyüket a pünkösdi búcsú környéki időben. Mindez persze nem jelenti, hogy a kegyhely az év többi részében csipkerózsika-álmát aludná: más-kor is vannak sok embert megmozgató rendezvények, más búcsúk, kisebbek is vannak.

Mindez átvezet az *értelmezések* körébe: a kutató ebben kétségkívül rá van utalva a résztvevők egymástól igen sok ponton különböző, máskor egybecsengő értelmezéseire, s ezekhez teheti hozzá a sajátját, amelynek részbeni szubjektivitását vállalnia kell (ahogy azt a legtöbb, vallási jelenségeket vizsgáló kutatás során alig is lehet elkerülni). Az elemző fogalmak között kétségkívül az *identitás* az egyik kulcsfontosságú. A búcsúval kapcsolatba került identitások között igen erős a lokális, települési szintű. Mégis, ez a lokális identitásfelmutatás kiegészül a településinél szűkebb csoportidentitásokkal is, ahogy erre már tettem utalást. Az identitásfelmutatás kiszélesülésének másik fontos iránya: a nemzeti jelleg felmutatása. A búcsú egészének magyar jellege mindenki számára kétségbevonhatatlan, és ez újra meg újra megerősítést kap. Az elemzés másik iránya a *vallásgyakorlás* különböző típusait hozza kapcsolatba az előbb elmondottakkal. Itt el lehet különíteni egy tradicionális jellegű népi vallásosságot, egy hivatalos, intézményes jellegű vallásosságot, valamint egy átmeneti típust, amit talán leghelyesebb közemberi vallásosságnak nevezni (noha még nincsen rá kiforrott szavunk). Az elemzés harmadik szintje a vallási hagyomány és a nemzeti identitás formálásának eredetét, múltját tárja fel. Itt arra kell rámutatni, hogy a búcsú eredetében jelentős szerepet játszott a felekezeti megosztottság: katolikus székelyek szembenállása nem katolikus székelyekkel (és nem székelyekkel). A felekezeti jelleg a 19. század elején kezdett háttérbe szorulni, s a század végéről rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy akkoriban már többnyire a somlyói kegyhely *magyar* jellegét hangsúlyozták. Ez folytatódott a két világháború között, teljesen háttérbe kényszerült húzódní a kommunista diktatúra keményebb vagy enyhébb időszakaiban, s 1990-et követően új erővel jelent meg a felszínen.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy 1990 óta a vallási hagyomány erőteljesen profanizálódott; a tradicionális vallásgyakorlati formák nemcsak modernizálódnak, hanem emellett mintegy „feltöltődtek” a nemzeti tudat és érzés kifejezésének gazdag változataival. A másik oldalon pedig az identitáskifejezés maga is mintegy „szakralizálódott”: a nemzeti szimbólumok és ezek használata összekapcsolódtak vallási formákkal, vallási ünnepekkel, és ezek egyre hangsúlyosabban vallási terekben jelennek meg.

• Irodalom

ABLONCZY László

1983 A csíksomlyói passió és ami előtte van. *Tiszatáj* 37. évf. 10. sz. 74–85.

ALBERT István

1932 A közel 400 éves csíksomlyói pünkösdi búcsú. *Csiki Néplap* II. évf. 15. sz. (1932. május 18. szerda) 1.

1933 Színek és hangulatok a négyszázéves csíksomlyói búcsún. *Erdélyi Lapok* II. évf. 127. sz. (1933. jún. 8. csüt.) 6.

1936 35 ezer ember a (somlyói) pünkösdi búcsún. *Erdélyi Lapok* V. évf. 124. sz. (1936. jún. 3. szerda)

1938 A székelyek hagyományos búcsújárása pünkösdszombatján Szűz Mária csodatevő szobrához. *Erdélyi Lapok* VII. évf. 124. sz. (1938. jún. 8. szerda) 4.

1939a „Örömmel jöttem, hogy a székely nép körében töltsen a pünkösdi ünnepet”. *Erdélyi Lapok* VIII. évf. 113. sz. (1939. május 28. vas.) 16.

1939b A keresztény szellemű nyomtatott betű hőskora és fejlődésének útja Erdélyben. *Erdélyi Lapok* VIII. évf. 123. sz. (1939. jún. 11. vas.) 10.

ALBERT Vilmos

1995 Az iskola múltja. Újra közölve: In: Borsodi et al. (szerk.), 1995: 3–12. (Az eredeti megjelent a Csíkszeredai Róm. Kat. Segítő Mária Gimnázium 1940–41-es évkönyvében.)

1998 Püspökjárás Csíkszeredában. A somlyói búcsú. A pálfalvi templom megáldása. *A Vársárnap Évkönyve 1998*. Szerk. Bodó Márta. Kolozsvár, Glória Nyomda.

ALSZEGHY Zoltán S. J.

1991 Vádlottak padján. In: *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Erdélyi Zsuzsanna. Budapest, Szent István Társulat, 13–26.

ALSZEGHY Zsolt – SZLÁVIK Ferenc

1913 *Csíksomlyói iskoladrámák*. Budapest. (Régi Magyar Könyvtár, 13.)

ANTAL Áron

1937 A pünkösdi búcsú. *Erdélyi Iskola* IV. évf. 7–8. sz. 565–572.

ANTAL Imre

[1968] *A csíkszeredai liceum monográfiája / Monografia liceului din Miercurea Ciuc 1668–1968*. Előszó: Eigel Ernő. Közreműködtek: Bögözi Mihály, Bartalis Árpád, Silló Géza. H. n. [Csíkszereda], é. n.

1994 „Tisztelesség adassék. *Lapok a csíkszeredai Római Katolikus Főgimnázium életéből*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia.

2000 Újabb adatok a csíksomlyói iskola régebbi múltjához, kezdeteitől 1669-ig. In: *Élő történelem*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia, 115–124.

ÁRVAY Zsolt

1998 A bukaresti római katolikus magyarok vázlatos története. *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője* 1994–1997. Bukarest, Kriterion, 87–100.

ASZTALOS Miklós

- 1936 Erdély története. In: Asztalos Miklós (szerk.): *A történeti Erdély*. Budapest, Erdélyi Férfiak Egyesülete, 175–360.

BAICULESCU, George – RĂDUICĂ, Georgeta – ONOFREI, Neonila

- 1969 *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste)*. *Descriere bibliografică*. Tom II. 1907–1918. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

BAJUSZ István (szerk.)

- 2004 *A csiki medence településtörténete a neolitikumtól a XVII. század végéig a régészeti adatok tükrében*. Kolozsvár, Scientia Kiadó.

BALÁSSY Ferenc

- 1856 Csik-Somlyó. *Religio* I. félév, 13. sz. 97–100; 14. sz. 105–108.

BALÁZS András

- 1942 A zarándok. *A Hírnök*, 1942. 150–152.

BALÁZS Mihály

- 2000 A vallási tolerancia gondolata Kelet-Közép-Európában a XVI. században. In: Saly Noémi (szerk.): *Mihálynap kiadvány. Írások Ilia Mihály születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK, 23–34.

BALÁZS Mihály et al. (szerk.)

- 1995 *Jezsuita okmánytár I/1–2*. Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. Szeged.

BÁLINT Sándor

- 1940a Pünkösdi népszokások. *Erdélyi Lapok* IX. évf. 101. sz. (1940. május 12.) 10.
 1940b Az Úrnap népünk történelmében. *Erdélyi Lapok* IX. évf. 109. sz. (1940. május 23.) 6.
 1942 *Egy magyar szentember. Orosz István önéletrajza*. Budapest, Franklin Társulat.
 1943 *Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből*. Budapest, Veritas.
 1944 *Boldogasszony vendégségében*. Budapest, Veritas.
 1977 *Ünnepi kalendárium I–II*. Budapest, Szent István Társulat.
 1978 *Karácsony, húsvét, pünkösd*. Budapest, Szent István Társulat.
 1985 *Szeged–Alsóváros. Templom és társadalom*. Budapest.
 1987 A magyar vallásos népelet kutatása. In: Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 3. Budapest, 8–66.

BÁLINT Sándor – Barna Gábor

- 1994 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza*. Budapest, Szent István Társulat.

BÁLINTH János (szerk.)

- 1901 *A Bukaresti Szent István Király Egyesület Emlékkönyve*. (A bukaresti magyar egyházak és egyesületek rövid ismertetésével.) Bukarest.

BALLAGI Aladár

- 1879 A csiksomlyói szent ferencrendi zárda könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 4. évf. 4–5. sz. 266–267. (Vö. <http://epa.oszk.hu>)

BALOGH Ágoston

- 1872 *Beatissima Virgo Maria Mater Dei, qua Regina et Patrona Hungariorum*. Eger.

BALOGH Edgár – DÁVID Gyula (főszerk.)

1981–*Romániai magyar irodalmi lexikon*, I–IV. k. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

BALOGH Jolán

1943 *Az erdélyi renaissance*. Kolozsvár.

BÁNDI Vazul

1894 A csíksomlyói róm. kath. főgymnasiumban fennálló „Mária Társulat”. In: *A csíksomlyói róm. kath. Főgymnasium értesítője az 1893/94 tanévről*. Csíkszereda, 1–29.

1896 A csíksomlyói róm. Kath. Főgymnasium története. In: *A csíksomlyói róm. Kath. Főgymnasium értesítője az 1895–96. tanévről*. Csíkszereda, Györgyjakab Márton Könyvnyomdája, 1–439.

1899 *A csíksomlyói pünkösdi búcsú és más alkalmi búcsú ájtatosságai*. Csíkszereda, Györgyjakab Mártonnál.

1901 Zarándoklásunk célja, a csíksomlyói kegyhely ismertetése. In: *A Bukaresti Szent István Egyesület Emlékkönyve*. Szerk. Bálint János Bukarest, 24–41.

BANNER János

1913 *Erdély leírása a XVII. századból*. Jászberény, Novotha Andor.

BÁRABÁS István

2002a Egy százéves Emlékkönyv margójára. *Romániai Magyar Szó*, 2002. január 4. www.hhrf.org/rmsz/02jan/r020104.htm

2002b Regáti székek. *Hargita Népe*, 2002. február 9. www.hhrf.org/hargitanepe/2002/feb/hn020209.htm

2002c Regáti szeretet. *Hargita Népe* 2002. március 9. www.hhrf.org/hargitanepe/2002/marc/hn020309.htm

BARNA Gábor

1993 Moldvai magyarok a csíksomlyói búcsún. In: „*Megfog vala apóm szokcor kezemtül...*” *Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére*. Szerk. Halász Péter. Budapest, 45–61.

2001 *Búcsújárók. Kölcsönhatások a magyar és más európai vallási kultúrákban*. Budapest, Lucidus Kiadó.

BARNA Gábor (szerk.)

1998 *Szentemberek – a vallásos élet szervező egyéniségei*. Szeged, Néprajzi Tanszék – Budapest, Magyar Néprajzi Társaság. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 1.)

2001 *Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában*. Szeged, Néprajzi Tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 7.)

2003 „*Oh, boldogságos Háromság*”. *Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*. Budapest, Paulus Hungarus – Kairosz Kiadó. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 12.)

BARTA Gábor

1986 A XVI. századi erdélyi vallási türelem kérdéséhez. In: Kiss Gy. Csaba, Kovács István (szerk.): *Hungaro–Polonica. Tanulmányok a magyar-lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből. Emlékkönyv Wacław Felczak 70. születésnapjára*. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete, 37–43.

BARTALIS János OFM

- 2001 *Halálra ítélve. Erdélyi ferencesek története 1949–1989-ig.* Déva, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BÁRTH János

- 1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: *Magyar néprajz nyolc kötetben. 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság.* Főszerk. Dömötör Tekla. Budapest, Akadémiai Kiadó, 331–424.
- 2000 *A vigasztaló Napbaöltözött Asszony.* Szeged, Agapé.
- 2006 *Jézus dicsértessék! A székelyvassági hegyi tanyák népének vallási hagyományai.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.

BARTHA Elek

- 1987 Vallás és etnikum. (Adatok a dél-bánsági magyarság identitásához.) In: *Vallási néprajz* 3. Szerk.: Dankó Imre, Küllös Imola. Budapest, 194–207.
- 1991 A népi vallásosság. In: *Egyházak és vallások a mai Magyarországon.* Szerk. Gesztelyi Tamás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 188–201.
- 1992 *Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban.* Debrecen.
- 1998 Néphit és népi vallásosság. In: *A magyar folklór.* Szerk. Voigt Vilmos. Budapest, Osiris Kiadó, 470–504.

BEKE György

- 1980 *Fölöttünk a havasok.* Kolozsvár, Dacia Könyvkiadó.
- 1998 *Kossuth-emigráció Bukarestben: magyar emléktírok a régi Romániában.* Budapest, Közdotk.
- 2000 A csángókérdés európaizálása. *Magyar Szemle* [9]. évf. 1–2. sz. 39–67.
- 2004 Magyarok Bukarestben. *Bukaresti Magyar Közlöny* Új évfolyam 7. sz. (2004. július) 6–9.

BENDA Kálmán

- 2003 *Moldvai csángó–magyar okmánytár 1467–1706.* Budapest, Teleki László Alapítvány. (Első kiadása: Budapest, 1989.)
- 2004 Lelki megbékélés vagy politikai kiegyezés? A felekezeti együttélés a 15–17. századi Magyarországon. In: *A nemzeti hivatástudat nyomában.* Budapest, Mundus Egyetemi Kiadó, 64–72. (Eredeti: *Café Babel* 1993. 7. sz. 9–15.)

BENDA Kálmán – KENÉZ Győző

- 1989 Jezsuita jelentés az erdélyi egyházi helyzetről. *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* VI. 210–232.

BENDA Kálmán – TÓTH István György

- 1994 A „jezsuiták mecsetje”. *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 5. évf. 1. sz. 20–25.

BENEDEK Domokos

- 1996 *Egy erdélyi ferences San Diego-ban.* Kolozsvár.

BENEDEK Domokos, P. OFM et. al.

- 1995 *Schematismus. A Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története, név- és adattára.* Szászváros, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

- 1996 *Az erdélyi ferences rendtartomány nagyjai a XVII. századtól napjainkig*. Szerk. Fodor György. Kolozsvár, Gloria Nyomda. (Szent Bonaventura – Új sorozat, 2.)
- 1998 *A kegytemplom karnagya. Valér testvér életútja I–II*. Kolozsvár, Szent István királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány.

BENEDEK FidéL, P. OFM

- é. n. A csíksomlyói ferences kolostor története I. rész: 1440–1640. Kézirat, 134 oldal. (Magántulajdonban.) Kiadva: Benedek, 2000.
- 1944 *Csíksomlyó IV. Jenő pápa levelének tükrében*. Kolozsvár.
- 1945 *Tatárbetörés Csíkba 1661-ben*. Kolozsvár.
- 1967 *A csíksomlyói búcsújárás eredete*. Kézirat, OSZK Quart. Hung. 4401/4. (32 oldal).
- 2000 A csíksomlyói ferences kolostor története. In: *Csíksomlyó*. Kolozsvár, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 133–345. (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22.)
- 2000b Károni János. In: *Csíksomlyó*. Kolozsvár, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 347–504. (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22.)
- 2000c Csíksomlyó – a pápai bazilika. In: *Csíksomlyó*. Kolozsvár, Szent István Királyról elnevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány, 113–121. (Szent Bonaventura – Új sorozat, 22.)
- 2002a A Szent István királyról nevezett Erdélyi Ferences Rendtartomány története. I. rész (1440–1640). In: *Az erdélyi ferences rendtartomány*. I. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 7–205.
- 2002b Igaz történelmi beszámoló a Szent István királyról nevezett erdélyi rendtartományról. Fordította P. Mészáros György. In: *Az erdélyi ferences rendtartomány*. II. kötet. Vál., szerk.: Sas Péter. Kolozsvár, Erdélyi Ferences Rendtartomány, 29–87.
- 2005 *Ferences kolostorok*. Sajtó alá rendezte Sas Péter. Csíkszereda, Pallas–Akadémia. (Bibliotheca Transsylvanica, 42.)

BENKŐ József

- 1999 *Transsilvania Specialis. Erdély földje és népe*. Ford., bev., jegyz. Szabó György. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion.

BENKŐ Károly

- 1853 *Csik Gyergyó és Kászon Leírások...* Kolozsvár, Ev. Ref. Tanoda.

BÉREY Géza

- 1940 *Magyar újságírás Erdélyben 1919–1939*. Szeged, Ablaka György Könyvnyomdája.

BERNÁD Rita

- 2006 *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára II. Oklevél és iratjegyzék. Canonica Visitatiók mutatója*. Gyulafehérvár–Budapest, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség – Egyetemi Könyvtár. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 2.)

BETHLEN Wolfgang/Farkas

- 1782–1793 *Historia de rebus Transylvanicis*. Nagyszeben, Ed. Secunda.
- 2000–2006 *Erdély története I–IV*. Szerk. Jankovics József, ford. Bodor András. Budapest–Kolozsvár, Enciklopédia – Erdélyi Múzeum Egyesület.

BIERBAUER Virgil

- 1986 Székelyföld templomairól. In: *Ódon Erdély*. Szerk. Sas Péter. II. k. 403–428. Budapest, Magvető. (Eredeti: *Magyarságtudomány* 1 [1942] 140–154.)

BINDER Pál

- 1982 *Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*. Bukarest, Kriterion.

BÍRÓ Benedek

- 1923 A csíksomlyói búcsú. *A Hírnök* XX. évf. 326–328.

BÍRÓ József

- é. n. *Erdély művészete*. Budapest, Singer és Wolfner Reprint: Budapest, Dovin, 1989.

BÍRÓ Vencel

- 1941 Gr. Bathyányi Ignác levelei az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárában. *Pásztortűz* XXVII. (12.) 621–624.

BÍRÓ Vencel – BOROS Fortunát (szerk.)

- 1941 *Erdélyi katolikus nagyok*. Kolozsvár, Szent Bonaventura könyvnyomda.

BLASKÓ Mária

- 1937 Pünkösöd (vers). *Erdélyi Iskola* IV. évf. 7–8. sz. 1936/37. március–április, 576.

BODÓ Julianna (szerk.)

- 1998 *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro Print.

BOGA Alajos

- 1914 *Székelyföld történettrója a XVII. században. (Lakatos István)*. Kolozsvár, Szent Bonaventura.

BOLDIZSÁR Dénes

- 1930 *A csíksomlyói pünköszt szombati búcsu eredete*. Dej, V. Roman könyvnyomdája.

BOROS Fortunát, P. OFM

- 1922 *A csíksomlyói 32 confrater*. Kolozsvár, Szent Bonaventura.
 1924 *A csíksomlyói kegyeszobor története*. Cluj–Kolozsvár,
 1925 *Fajunk veszedelme*. Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura.
 1927 *Az erdélyi ferencrendiek*. Kolozsvár.
 1927b *Mi az igazság?* Cluj–Kolozsvár, Szent Bonaventura.
 1928 Mozaikok Csíksomlyóról. *A Hírnök* 1928. 253–254.
 1929 Ferencrendiek a Székelyföldön. In: Csutak Vilmos (szerk.) 1929: 71–94.
 1936 *Mária, légy anyám!* Imakönyv nők részére. Cluj, Szent Bonaventura.
 1939 Csíksomlyói színfoltok. *A Hírnök*, 1939. 196.
 1940 Színképek. *A Hírnök*, 1940: 276–278.
 1943 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Kolozsvár, Szent Bonaventura.
 1994 *Csíksomlyó, a kegyhely*. Csíkszereda, Pallas Akadémia.

BORSODI Csaba

- 2005 Ferences iratok, levéltárak Magyarországon 2002-ben. In: *Óze–Medgyesi–Schmikli* (szerk.) 2005: 561–570.

BORSODI László et: al. (szerk.)

- 1994 *A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1993–94. tanévről*. Csíkszereda.

1995 *A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1994–95. tanévről.* Csíkszereda.

1996 *A Csíkszeredai Márton Áron Főgimnázium Évkönyve az 1995–96. tanévről.* Csíkszereda.

BORSOS Attila

2008 *A magyar időszaki kiadványok repertóriuma II. Annotált bibliográfia.* Budapest, Gondolat Kiadó – OSZK. (Nemzeti téka)

BOTÁR István

2004 A csíkszenttamási Csonkatorony 2002. évi régészeti kutatása. *Csíki Székely Múzeum Évkönyve* 2004. 271–303.

2007a Egy ásatás mozzanatai. A csíkmenasági templom kutatása. *Örökségünk. Történelem – népelet – néphagyomány* I. évf. 4. sz. 8–9.

2007b Cercetări archeologice la biserica romano-catolică din Misentea. Archeological Research of the Roman-catholic Church of Misentea. In: Péter Levente Szócs – Adrian Andrei Rusu (eds.): *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben. Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania.* IV. Satu Mare, Editură Muzeului Satmarean. (Csíkmindszent) 115–125.

2008 Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében. In: Hoffmann István – Tóth Valéria: *Helytörténeti tanulmányok* 3. Debrecen, DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék. (A Magyar Névarchívum Kiadványai, 13.)

BOURDIEU, Pierre

1978 A vallási mező kialakulása és struktúrája. In: *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése. Tanulmányok.* Szerk. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat, 165–236. (Társadalomtudományi könyvtár)

BÖZÖDI György

é. n. *Székely bánja.* Budapest, Magyar Élet kiadása. (3. kiadás: 1943.)

BUSA Margit

1996 *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867.* Budapest, OSZK.

BUZÁS Kálmán

1937 Pünkösdi búcsú Csíksomlyón (Sumuleu). *Csíki Néplap* VII. évf. 20. és 21. sz. (május 19. és 26. szerda) 3., ill. 1. oldal.

CSEDŐ Vazul

1802 De Vigilia Pentecos. 1802, continuatio Anni ... Kézirat: OSZK Quart. Hung. 1435/2. 20–22.

CSEKE Péter

2000 A sajtótörténet-írás eredményei és gondjai Erdélyben. *Magyar Média* 1. évf. 1. sz. 80–84.

2003 *Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kisebbségi létértelmezések.* Kolozsvár, Kriterion. (Különösen a következő írások: Egyházi és vallásos sajtó – kisebbségben, 225–233.; A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában [1919–1989], 234–255.; Csíksomlyói katolikus népfoiskolák, 287–307.)

- 2005 Előtanulmány a csíksomlyói katolikus népfőiskolákról. In: *Jöjjön el a mi időnk. Esszék, tanulmányok, dokumentumok*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia Könyvkiadó, 227–275.
- CSEREY Farkas
- 1772 *Isten anyjának, szűz Máriának lorétomi litániában lévő nevezetek rendjén folyó dicsérete*. Bécs. (Reprint: Budapest, 1999.) Vö. <http://mek.oszk.hu/05600/05690/>.
- CSÍKSOMLYÓI segítő Mária
- é. n. (imafüzet, 15 számozott oldal) OSZK Plakát- és Aprónyomtatványtár, PNY 6004.
- CSOMORTÁNYI Antal
- é. n. *Csíksomlyó. Szomorodott szívű székelyleknek vigasztalásul*. M. Ciuc [Csíkszereda] é. n.
- CSORBA Judit et al. (szerk.)
- 1995 *Néprajzi filmkatalógus*. Budapest.
- CSUTAK Vilmos (szerk.)
- 1929 *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum.
- DACZÓ Árpád (P. Lukács OFM)
- 1980 A gyimesi Babba Mária. In: Faragó József – Kós Károly (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1980*. Bukarest, Kriterion, 231–239.
- 1991 *Népünk hitvilága*. H. n. [Kolozsvár, Gloria nyomda], é. n.
- 1997 Napkelte-nézés Csíksomlyón. In: *Népi valláosság a Kárpát-medencében II.* Szerk. S. Lackovits Emőke. Veszprém–Debrecen, 168–173.
- 2000 *Csíksomlyó titka*. Csíkszerda, Pallas–Akadémia.
- DÁVID Gyula
- 1990 Magyar nyelvű egyházi és vallásos sajtó Romániában. *Korunk* 1990. 10. sz. 1346–1352.
- DÁVID István
- 1996 *Műemlék orgonák Erdélyben*. A repertórium összeállításában közreműködtek: Binder Herman, Geréd Vilmos, Kovács L. Attila. Budapest–Kolozsvár, Balassi–Polis.
- DÁVID Zoltán
- 1997 A székelylek száma 1567–1992. In: Faragó Tamás (szerk.): *KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Történeti demográfiai füzetek*, 16. Budapest, 7–74.
- DEMÉNY Lajos
- 1976 *Székely felkelések a XVI. század második felében*. Bukarest, Politikai Könyvkiadó.
- 2004 *Székely oklevéltár Új sorozat VII. k.* Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- DEMETER Júlia (szerk.)
- 2003 *Csíksomlyói passiójátékok a XVIII. századból*. (Utószó: Pintér Mária Zsuzsanna) Argumentum, Budapest.
- 2005 Műfaj és funkció összefüggései a csíksomlyói ferences színpadon. In: *Öze–Medgyesi–Schmikli (szerk.), 2005: 742–753.*
- DETRICHNÉ Török Zsuzsa
- 1990 Kultúra és szakralitás a moldvai csángóknál. *Szociológia*, 223–237.
- DIÓS István (főszerk.)
- 1993–*Magyar katolikus lexikon*. I–XII. k. Budapest, Szent István Társulat.

DOMOKOS Pál Péter

1979 „Édes hazámnak akartam szolgálni”. Budapest, Szent István Társulat.

1986 Énektanítás Csíksomlyón a 18. század elején. In: „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Szerk. Tüskés Gábor. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 395–417.

1987 *A moldvai magyarság*.⁵ Budapest, Magvető.

1989 *Rendületlenül... Márton Áron, Erdély püspöke*. Szerk. Hídvégi Máté. Budapest, Eötvös Kiadó – Szent Gellért Egyházi Kiadó.

DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.)

1991 *Magyar néprajz nyolc kötetben VII. Népszokás. Néphit, népi vallásosság*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

(E)

1897 A csíksomlyói nyomda. *Magyar Könyvszemle* 21. évf. 4. sz. 414.

EGYED Ákos

2006 *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.

Egyetemes Magyar Encyclopaedia

1869 VII. kötet. Pest, Szent István Társulat.

ELIADE, Mircea (ed.)

1987 *The Encyclopedia of Religion*. 1–16. New York, Collier-Macmillan.

ENDES Miklós

1938 *Csik-, Gyergyó-, Kásson-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest. Reprint: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

1942 — *kivonatai Losteiner Propagójából*. Kézirat: OSZK Fol.Hung. 2101. 55–127.

1943 — *kivonatai Losteiner Chronologicájából*. Kézirat: OSZK Fol.Hung. 2101. 1–54.

ERDÉLYI Zsuzsanna

1976 *Hegyet hágek, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest, Gondolat.

1988 Archaikus népi imádságok. In: *Magyar Néprajz V*. Budapest, Akadémiai, 692–748.

1991 Az archaikus népi imádságzáradékok történeti kérdései. In: Erdélyi Zsuzsanna (szerk.): *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest, Szent István Társulat, 51–142.

ERDÉLYI Zsuzsanna (szerk.)

1991 *Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest.

ERIKSON, Erik H.

1991 *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat.

ERŐS Ferenc

1995 Identitás és modernizáció. In: *Jelbeszéd az életünk. A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Szerk. Kapitány Gábor, Kapitány Ágnes, Scientia Humana. 423–431.

ERŐS Ferenc (szerk.)

1996 *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról*. Budapest.

ERŐS Ferenc Modeszt

1840 *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyülekezet Csik-Somlyón*. Kézirat, OSZK Fol.Hung. 3170.

1852 *A Szűz Mária képe és pünkösdi gyülekezet Csik-Somlyón*. Brassó.

ERŐSS József

1913 *A székelyek története*. Kézdivásárhely, Túróczy I.

ESTERHÁZY Pál

1994 *Az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Rövideden föl tet Eredeti...* Nagyszombat, 1690. Reprint: Budapest, Balassi Kiadó, 1994. (mellékletben Knapp Éva, Tüskés Gábor és Galavics Géza tanulmánya)

1696 *Mennyei korona ... az az egész világon levő Csudálatos Boldogságos Szűz Képeinek Rövideden föl tet Eredeti...* Nagyszombat.

ETÉDI GEDŐ János

1843 Székely szokások In: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Szerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest. 1985. 348 oldal. Eredeti: *Regélő, Pesti Divatlap*, 1843. 2. félév, 1219–1228., 1262–1270., 1294–1301. oldalakon.

FÁBIÁN Ernő

1994 A „mi” és a „mások” identitása”. In: *Az értelem keresése*. Budapest, Századvég, 54–70.

FÁY Zoltán

1999 *Ferencesek Gyöngyösön*. Budapest, Kapisztrán Szent Jánosról nevezett Ferences Rendtartomány.

FEJÉRPATAKY László

1909 Csíksomlyói jegyzetei. Kézirat, OSZK Fol.Hung. 1525 (23 f.).

FERENCZ Gyárfás

1940 A székelyek két ünnepe. *Csiki Lapok*. LII/38. sz. 1940. szept. 22. 2. p.

FERENCZ József – KOVÁCSI Antal (szerk. közlik)

1872 A csík-somlyai búcsú eredete. *Keresztény Magvető* VII. k. 344.

FERENCZI Károly

1882 A csiki székelyek. *Magyar Polgár* XVI. évf. 140. sz. (1882. jún. 21.) 3–4.

1893 *Szentbeszéd, melyet a csíksomlyói pünkösdi búcsún 1893-ik évben mondott FK gyergyó-szentmihályi lat. szert. plébános és esperesköri jegyző*. Gyergyó-Ditró.

FLEISZ János

2005 *Az erdélyi magyar sajtó története 1890–1940*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.

FLETCHER, Margaret

1892 *Sketches of life and character in Hungary*. London, Swan Sonnenschein.

FODOR Sándor

1979 *Tíz üveg borvíz. Tűnődés séta közben*. Bukarest, Kriterion.

1991 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincseiről*. Csíkszereda, SYRINX. (Útutaló, 6.)

FOSZTÓ László

1999 Csíksomlyó és Barát. In: *Csángósors*. Szerk. Pozsony Ferenc. Budapest, Teleki László Alapítvány, é. n. (A Magyarságkutatás Könyvtára, XXIII.) 103–111.

FÖLDES Anna

1934 Búcsúsok. (Székely novella). *A Hírnök* XXXI. 1934. 278–279.

FÖLDES Zoltán

1939 Csíksomlyó (vers). *A Hírnök* 1939. 199.

FRAUHAMMER Krisztina

- 1999 *Levelek Máriához. A máriakálnoki kegyhely vendégkönyve*. Szeged, JATE Néprajzi Tan-
szék. (Devotio Hungarorum, 6.)

FÜLÖP Alajos

- 1867 (Valami a csík-somlyói pünköshti búcsuról.) *Egyházi és Iskolai Hetilap* I. évf. 4. szám,
(1867. június 26.) 28–29.

FÜLÖP Árpád

- 1893 Csíksomlyói misztériumok. In: *A csíksomlyói római kath. Főgymnasium értesítője*,
1891–92. Csíkszereda, 3–25.
1897 *Csíksomlyói nagypénteki misztériumok*. Budapest. (Régi Magyar Könyvtár, 3.)

GAGYI József

- 2003 1949-es jelentés az ellenségről. *Magyar Kisebbség* új sorozat, VIII. évf. 2–3. (28–29.)
sz. 185–197.

GAGYI Sándor

- 1912 *Erdély vallásszabadsága a mohácsi véstől Báthori Istvánig*. Budapest, Heller I. és M.
Studio.

GALILEA, Segundo

- 1987 Popular Christian Religiosity. In: Eliade, 1987: 440–442.

GALLA Ferenc

- 1934 A csíksomlyói ferencrendi kolostor viszontagságai Bethlen Gábor idején. In: *A Gróf*
Klebensberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4. Budapest, Magyar Tu-
dományos Akadémia, 283–302.
2005 *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a királyságban és Erdélyben a 17–18. szá-
zadban*. Sajtó alá rendezte Fazekas István. Budapest–Róma, PPKE Egyháztörténeti
Kutatócsoportja. (Collectanea Vaticana Hungariae, 2.)

GÁSPÁR Jenő

- 1930 A búcsú (novella). *Katholikus Világ* XXVII. évf. (1930. július) 202–205.

GAZDA Enikő – BENEDEK H. Erika

- 1997 Pusztinaiak csíksomlyói búcsújárása 1993-ban. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Év-
könyve* 5. *Dolgozatok a moldvai csángók népi kultúrájáról*. Szerk. Pozsony Ferenc. Ko-
lozsvár, KJNT, 259–285.

GEGŐ Elek

- 1838 *A moldvai magyar telepekről*. Buda, Magyar Királyi Egyetem. (Reprint: Budapest,
Akadémiai Kiadó, 1987.)

GLÓSZ Miksa

- 1884 *A csíksomlyói Szent Ferencz-rendi szerzetesek nyomdájában az 1662-1884-dik évig*
megjelent könyvek és egyéb nyomtatványok teljes czímtára. Csíksomlyó, a zárda betűi-
vel, 1884.

GULYÁS Pál

- 1993–*Magyar trók élete és munkái*. Megindította Szinnyei József. Új Sorozat. Írta és összeál-
lította Gulyás Pál. Sajtó alá rendezte Viczián János. XIII. k. Budapest, Argumentum
Kiadó – MTA Könyvtára.

GYÖRFFI Pál

- 1989 *Az erdélyi Ferences Kustódia története*. Latinból fordította és a bevezetést írta Domokos Pál Péter. Budapest.

GYÖRFFY György

- 1977 *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.

GYÖRFFY Lajos

- 1867 (A somlyói búcsúról). *Egyházi és Iskolai Hetilap* I. évf. 8. sz. (1867. VII. 24.) 66.

GYÖRGY István

- 1853 Erdély, Székelyudvarhely. „Egyházi tudósítások” rovat. *Religio* 1853. 61. sz., május 26. 485–86.

GYÖRGY József

- 1930 *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, Szent Bonaventura Nyomda.

HANKÓ Vilmos

- 1896 *Székelyföld*. (Reprint: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.)
1901 Csíkvármegye: In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és képben*. XX. k. Magyarország VII. k. Budapest.

HARANGOZÓ Imre

- 2003 Jézushágón. A csíksomlyói búcsújárásról és a kegyhely történetéről. *Kárpátia* III. évf. 7. sz. (2003. július) 39–44. Vö. <http://www.bucsujaras.hu/tanulmany/harangozo/jezushagon.htm> (2006. okt. 13.)

HÉDLY Jeromos, P. OFM

- 1912 Egy tál puliszka és sok más egyéb. *Szent Ferenc Hírnöke* X. évf. 12. sz. (1912. december) 569–580.

HENCZ Hilda

- 1995 Bukaresti magyar sajtó a XIX. században. In: Kiss Jenő (szerk.): *Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról*. Sepsiszentgyörgy, EMKE Könyvtári Szakosztályának kiadása, 112–139.
2001 A bukaresti magyar sajtó a XIX. században. *Könyv, könyvtár, könyvtáros* 2001. december, 39–51. www.ki.oszk.hu/3k/valcikkek0112/valcikkek0112tartalom.html
2005 Presa maghiară bucureșteana (1860–1941). *București. Materiale de istorie și muzeografie* vol. XIX. 92–111.

HERMANN Gusztáv

- 2007 *Az eltérített múlt. Oklevél- és krónikahamistványok a székelyek történetében*. Csíkszereda, Pro-Print Kiadó.

HETÉNY János

- 2000a *Nagyboldogasszony virrasztása. A Karancs-hegyi búcsú. Egy terepmunka jegyzetei, 1951–1952*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. (Devotio Hungarorum, 7.)
2000b *A győri vérről könnyező Szűzanya kultusztörténete*. Szeged, JATE Néprajzi Tanszék. (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 5.)
2001 Népi Mária-tiszteletünk teológus szemmel. In: Barna (szerk.), 2001: 28–40.

HISTORIA

- 1701 *Societatis Jesu Claudiopolis ab anno 1701*. Kézirat, OSZK Fol Lat. 2039.
- HOBSBAWM, Eric – RANGER, Terence
- 1983 *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press.
- HODOŞ, Nerva – IONESCU, Al Sadi
- 1913 *Publicaţiunile periodice româneşti (ziare, gazete, reviste). Descriere bibliografică*. Tom I: *Catalog alfabetic 1820–1906*. Bucureşti–Leipzig–Viena, Librăriile SOCEC & Comp. şi Sfetea.
- HOFER Tamás – NIEDERMÜLLER Péter
- 1987 *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- HOLLÓ Ernő
- 1932 Csíksomlyói emlék (vers). *A Hírnök*, 1932. 130.
- HORÁNYI Elek
- 1776 *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum...* Bécs.
- HORI, Ichiro
- 1968 *Folk Religion in Japan*. Chicago, 1968. (Midway Reprint: 1983.)
- HORVÁTH Lajos
- 1918 *Sámbar Mátyás élete és művei*. Budapest.
- HUBER András
- 1997 *Százarcú nagyhatalom. Lapok az erdélyi magyar időszaki sajtó történetéből*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
- HUNFALVY János
- 1864 *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. Darmstadt.
- HUNYADI Csaba Zsolt (vál., szerk.)
- 2006 *Csíksomlyói legenda. Erdélyi antológia*. Szeged, Lazi Könyvkiadó.
- HUSEBY Éva
- 1985 Közösség és identitás Cserépfaluban. *Ethnographia* XCVI. évf. 493–508. p.
- HÜBNER János – FEJÉR György
- 1816 *Mostani és régi nemzeteket, országokat ... esmértető lexikon ...* Pest, 1816–17. I–V.
- ILYÉS Elemér
- 1976 *Erdély változása. Mítosz és valóság*. München. (Auróra könyvek)
- ILYÉS Sándor – POZSONY Ferenc – TÁNCZOS Vilmos
- 2006 *A moldvai csángók bibliográfiája*. Összeállította Ilyés Sándor. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.
- IMETS Fülöp Jákó
- 1871 A székely nemzet mozgalmi és nemzeti fejedelmek alatt. In: *A csíksomlyói róm. kath. VI. osztályu gymnázium Tudósítványa az 1870–71. diki tanévről*. Marosvásárhely, 1–12.
- 1887 *Egyházi énekek a tanuló ifjúság használatára*. Csík-Somlyón.
- 1890 Dr. Haynald Lajos és a csíksomlyói iskolák. *A csíksomlyói római katolikus gymnázium értesítője az 1889/90. évről*. Csíkszereda, 3–61.
- IMETS Károly, P. OFM
- 1922 Csíksomlyói búcsú. *A Hírnök*, XIX. (1922) 12. sz. (június 15.) 269.

IMREH István

- 1994 *Látom az életem nem igen gyönyörű. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve 1764.* Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

ISTVÁN Anikó

- 2003 *„Most segíts meg Mária...” A futásfalvi Sarlós Boldogasszony-napi búcsú szövegperpertoriuma.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. (Kriza Könyvek)

JAKAB Antal

- 1944 *Az erdélyi püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században.* Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 172.)

JAKÓ Zsigmond

- 1976 A torockói legenda születése és kritikája. In: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Bukarest, Kriterion, 62–79.

Jeromos, Fr. OFM

- 1936 Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Csíksomlyói virágok* 1936. július, 5–7.

JORDÁNSZKY Elek

- 1994 *Magyarországban s' az ahhoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása.* Posonban: Belnai örökösének betűivel. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Eredeti: 1836.)

KACSÓ Sándor

- 1928 A Székelyföld minden könnyét odavitte a csíksomlyói könnyező Máriához. *Brassói Lapok* XXXIV. évf. 120. sz. (1928. május 31.) 6.

KÁDÁR Ferenc

- 1922 Székelyek találkozása. *Magyar Nép* II. évf. 22. sz. 1922. jún. 3. 1–2.

KÁJONI János

- 1719 *Cantionale catholicum...* Csíksomlyó. (2. kiadás)
- 1991 *Fekete könyv. Az erdélyi Ferences kusstódia története. Kájoni János Kézirata 1684.* Domokos Pál Péter anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta, valamint a Kusstódia történetét fordította Madas Edit. Az okleveleket fordította Szovák Kornél. Szeged, Scriptorium Kft.
- 2005 *Organo Missale.* Közreadja Richter Pál. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda. (Csíksomlyói Ferences Könyvtár Kincsei, 3.)

KÁLLAY Ferenc

- 1829 *Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben.* Nagyenyed, Ref. Kollégium.

KARDOS Árpád

- 1941 *Haza, Csíksomlyóra.* Sopron, Rábaközi Nyomda és Lapkiadó Vállalat.

KELEMEN Katalin

- é. n. *Csíksomlyó bibliográfiája.* Csíkszereda, Megyei Könyvtár.

KEMÉNY György

- 1942 *Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig.* Budapest, OSZK.

KEMÉNY József – NAGYAJTAI KOVÁCS István

- 1837/45 *Erdélyország történetei tára* I–II. Kolozsvár.

KEPECS József

2001 *Erdély településeinek vallási adatai 1880–1941.* Budapest, KSH.

KERTÉSZ Gyula

1990 *A magyar időszaki kiadványok egyedi repertóriumai. Annotált bibliográfia.* Budapest, OSZK.

KERTÉSZ József

1913 *Tíz év a romániai magyar misszióban.* Kolozsvár.

KEVEHÁZY Katalin – MONOK István

1985 XVI–XVII. századi könyvgyűjtők kötetei a csíksomlyói ferences rendház könyvtárában. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXI.* (Szeged) 121–128.

KISBÁN Eszter (szerk.)

1994 *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Budapest, MTA NKI.

KISS István Didák – VASS Erika (szerk.)

2007 *Szemelvények a szeged–alsóvárosi ferencesek ötszáz éves történetéből.* A 2003. december 8-án rendezett konferencia előadásai. Budapest–Szeged, Magyarok Nagyasszony Ferences Rendtartomány.

KISS Mária Hortensia

1986 *Tűzpróbára tétetett.* H. n. [Budapest], é. n.

KISS Menyhért

1928 Csíksomlyói legenda. *Pásztortűz* 1928. 340–341. Utánközlés: Hunyadi, 2006: 111–115.

K. LENGYEL Zsolt

1990 Hozzászólás a csíksomlyói búcsú kérdéséhez. *Új Erdélyi Múzeum* LII/1–4. 74–82.; és *Művelődés* XL/2–3. 14–18.

KOCSIS Lajos

2002 A volt székely határőrezredek vagyonának visszaadása a korabeli erdélyi sajtó tükrében. *Történeti Tanulmányok X.* Debrecen, DE Történelmi Intézet, 303–313.

KÓKA Rozália

1984 A csíksomlyói csodák. *Vigilia* 1984/8. 625–627.

KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor

1995 *A magyar sajtó története.* Budapest, MŰOSZ, Bálint György Újságíró Iskola.

KOLLEGA TARSOLY István (főszerk.)

1999–2006 *Révai új lexikona*, 1–18. k. Szekszárd, Babits Kiadó.

KOLTA Magdolna (szerk.)

1993 *Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről.* Bev. Erdélyi Lajos. Budapest–Kecskemét, Balassi Könyvkiadó – Magyar Fotográfiai Múzeum,

KOMÁROMI Sándor

2006 A csíksomlyói búcsú vallási és etnikai vonatkozásai. *Kisebbségkutatás* 2006. 1. sz. Ld. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00029/cikk0b80.html>

KÓSA László

1998 *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon.* Budapest, Planétás. (Jelenlévő múlt) (3. kiadás)

1999 Vallások és etnikumok hazája: Erdély. In: L. Balogh Béni (szerk.): *Kötődések Erdélyhez.*

Tatabánya, Alfadar-Press Kiadó, 17–26. (Eredeti: *Limes Tudományos szemle* 1996/3. 13–19.)

KOSÁRY Domokos

1996 *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla

1985 *A magyar sajtó története II/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KOVÁCH Géza

1996 Magyar élet Bukarestben a XIX. század második felében. In: Kovách Géza (szerk.): *Magyar élet a régi Bukarestben: levelestár a XIX. század második feléből*. Budapest, ELTE BTK, 7–35.

KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt (szerk.)

2002 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*. Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány.

KOVÁCS Dénes

1936 Pünkösöd után. *Erdélyi Lapok* V. évf. 125. sz. (1936. jún. 4. csüt.) 1–2.

KOZMA Döme

1861 Csíksomlyó. *Katholikus Néplap* 1861. 25. sz. (jún. 13.) 203–204. (kilenc keddi búcsú eredete); 32. sz. (aug. 1.) 259. (pünkösdi búcsújárás); 34. sz. (aug. 15.) 275. (Mária-társulat).

KÖPECZI Béla (főszerk.)

1986 *Erdély története I–III. k.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

1989 *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

KÖPECZI SEBESTYÉN József

1929 A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai. In: Csutak (szerk.), 1929: 371–401.

KÖRÖSI Lajos

1921 Utóhangok a somlyói búcsúhoz. *Csiki Lapok* XXXIII/21. sz. 1921. május 22. 2.

1924 Csíksomlyó öröme. *Csiki Lapok* XXXVI/23. sz. 1924. június 8. 3.

KÖVÁRI László

1852 *Erdély régiségei*. Pest.

1859–66 *Erdély történelme I–VI*. Kolozsvár.

KRISTÓF György

1929 *Az erdélyi magyar időszaki sajtó az abszolutizmus korában. A Kolozsvárt megjelenő hírlapok*. Klny.: *Erdélyi Irodalmi Szemle* VI. évf. (1929) 1–2. sz. 1–18.

1938 *Az erdélyi időszaki sajtó a kiegyezéstől a közhatalom változásáig (1867–1919)*. Budapest, szerző kiadása. Klny, eredeti: *Magyar Könyvszemle* LXII. évf. 1. sz. 41–66.

1939 *Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig*. Cluj–Kolozsvár, Minerva.

KUNICS, Franciscus SJ

1731 *Dacica Siculica brevi compendio ...* Claudiopoli.

KUSZÁLIK Péter

1996 *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Budapest, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézet.

LAKATOS Éva

2000 Sajtóbibliográfiák szemléje. *Magyar Média* I. évf. 3. sz. 88–96.

LAMMEL Annamária – NAGY Ilona

1985 *Parasztbiblia. Magyar népi biblikus történetek.* Előszó: Erdélyi Zsuzsanna. Illusztrálta Somogyi Győző. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

LATKÓCZY Mihály

1898 *Magyar szentegyházak regéi.* Budapest, Szent István Társulat.

LATOURETTE, Kenneth Scott

1947 *A History of the Expansion of Christianity*, I–VII. vol. London.

LÉNGYEL Ágnes – LIMBACHER Gábor

1997 *Népi vallásosság a Palócföldön.* Balassagyarmat, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, szerzők kiadása.

LÉSTYÁN Ferenc

1992 A gyulafehérvári római katolikus megyéspüspökség. In: *Erdélyi egyházaink évszázadai.* Bukarest, Transil Rt. 5–55.

1996 *Megszentelt kövek.* Kolozsvár, Gloria Kiadó.

LÉVAY Mihály

1935 *A boldogságos Szűz Mária élete, tisztelete, szenthelyei, legendái.* Budapest, Franklin Társulat.

1937 *A katolikus hittérítés története I–II.* Budapest, Franklin Társulat.

LONG, Charles

1987 Popular Religion. In: *Eliade*, 1987: 442–452.

LOSTEINER Leonárd

1777 *Chronologia Topographico–chronographica seu sub speciae anno felicitatis et calamitatis Provinciae Transylvanicae et Siculiae Descriptio pervetusti monasterii Csík-Somlyóviensis ad Beatam Virginam Visitantem.* Kolozsvár. Kézirat a Csíksomlyói Ferences Rendházban: A V 7/5254.

LOVÁSZ Irén

1993 Religion and Revolution. A Hungarian Pilgrimage in Roumania. In: *Religious Transformations and Sociopolitical Change. Eastern Europe and Latin America.* Ed. Luther, Martin. Mouton–Gruyter, 127–140.

LUKÁCS, Ladislaus SJ

1969 *Monumenta antiquae Hungariae* I. 1550–1579. Romae, Institutum Historicum S.I.

LUKÁCS Mansvét

1924 Erdély leghíresebb kegyhelyéről. *Magyar Nép* IV. évf. 21. sz. (1924. május 24.) 1–2.

1925 A csíksomlyói pünkösdi búcsú. *Magyar Nép* V. évf. 22. sz. (1925. május 30.) 10–11.

1926 *Kegyhelyeink.* Kolozsvár, Szt. Bonaventúra.

1929 Szólok hozzád. *A Szent Kereszt* IV. évf. 2. szám (1929. július 22.)

1934 Erdély legnagyobb hírnevű búcsújáráhelye. *Erdélyi Lapok* II. évf. 98. sz. (1934. május 19.) 2.

1943 Csíksomlyó missziója. *Erdélyi Tudósttő* XXII. évf. 12. sz. 183.

LUKCSICS Pál

- 1938 *XV. századi pápák oklevelei*. II. kötet: IV. Jenő pápa (1431–1447) és V. Miklós pápa (1447–1455). (Olaszországi magyar oklevéltár II.) Budapest.

MAGYAR Zoltán

- 1994 Vallás és etnikum kapcsolata egy moldvai csángó faluban. *Néprajzi Látóhatár* III. évf. 1–2. sz. 75–84.
- 2003 *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Budapest, Balassi Kiadó.

MAGYARI András

- 1997 *Gyergyóalfalu a történelem sodrában*. Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
- 2004 Az erdélyi katolikus püspökség helyreállításának körülményei a XVIII. század elején. In: Pál Judit–Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 301–308.

MAJSAI Mór

- 1970 *Boldogasszony anyánk*. Budapest, Ecclesia.

MAKKAI László

- 1988 Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526). In: Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély története*. Első kötet: *A kezdetektől 1606-ig*. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Budapest, Akadémiai Kiadó, 235–408.

MALONYAI Dezső

- 1909 *A magyar nép művészete, második kötet. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest, Franklin Társulat.

MARIENBURG, Joseph Lucas

- 1813 *Geographie des Grossfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt, I–II. k.

MARTON József

- 1993 *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. Gyulafehérvár.

MARTON József (szerk.)

- 1996 *Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján*. Kolozsvár, Gloria Kiadó.

Máriapócs

- 1996 *Máriapócs 1696 – Nyíregyháza 1996. Történelmi konferencia a máriapócsi Istenszüli-ikon első könnyezésének 300. évfordulójára*. Nyíregyháza.

MÁRIÁS József

- 2005 Egy ferences könyv kalandos története. *Hargita Népe* 2005. május 14. <http://www.hhrf.org/hargitanepe/2005/maj/hn050514.htm> (2008. január 13.)

MÁRK József, P. OFM

- 2001 Csíksomlyói zárandoklat. In: *Csíkszereda város évkönyve 2001*. Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 231–239
- 2003 Rendtartományunk története. Csíksomlyó, a kegyhely. In: *Csíkszereda város évkönyve 2003*. Szerkesztette Szatmári László. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 148–163.

MÁRTON Zoltán

- 2003 *A búcsú. Pünkösdi Csíksomlyón*. Kolozsvár, Idea Design&Print Kiadó.

MÁTAI Mária

- 1976 *Egy elfelejtett reformkori magyar tudós: Gegő Elek (1805–1844)*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 146.)

MEDGYESI-SCHMIKLI Norbert

- 2000 Csíksomlyói Mária-síralmak elő- és utóélete. In: *A magyar színház születése*. Szerk. Demeter Júlia. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 44–64. (Régi Magyar színház, 1.)
- 2001 Bevezetés a csíksomlyói passiójátékok forrásaiba. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém, 183–210.
- 2003 Johannes Gritsch devóciós passiójának nyomai a csíksomlyói színpadon. In: *A magyar színtársulat honi és európai gyökerei. Tanulmányok Kilián István tiszteletére*. Szerk. Demeter Júlia. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003, 51–62. (Régi Magyar színház, 2.)
- 2005 A ferences lelkiiség hatása az 1767-es csíksomlyói passiójátékokra. In: *Öze – Medgyesi-Schmikli (szerk.)*, 2005: 1007–1014.

MIKECS László

- 1989 *Csángók*. Budapest, Optimum Kiadó. (Eredeti: 1941.)

MIKLÓS József

- 2004 *Csiki lexikon*. Csíkszereda, Pro-Print.

MIKLÓSI-SIKES Csaba

- 2001 Kolozsvár (és Erdély) 19. századi szobrászata a sajtó tükrében. *Ars Hungarica* 29. évf. 2. sz. 281–356.

MOHAY Tamás

- 1992 Hagyomány és hagyományalkotás a csíksomlyói búcsún. *Művelődés* 41. évf. 5. sz. 26–27.
- 1996 Törszerveződés a csíksomlyói pünkösdi búcsún. *Néprajzi Értéktár* 78. 29–58.
- 1997 Hagyomány és hagyományteremtés a csíksomlyói búcsún 1990-ben. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* Szerk. Laczkovics Emőke. Veszprém–Debrecen: Laczkó Dezső Múzeum, 130–148.
- 1999 A nyelv és vallás szerepe az identitásban. *Székelőföld* III. évf. 8. sz. 86–95.
- 2000 Egy ünnep alapjai. A csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Tabula* 3 (2) 230–256.
- 2002 Az ünnep eredettörténete vagy mondája: Megfontolások a csíksomlyói pünkösdi búcsúról. In: *Ünnep – hétköznapi emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén*. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Szerk.: Pásztor Cecília. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 103–109. (Rendi társadalom – polgári társadalom, 14.)
- 2003 Csíksomlyói kolduló ferencesek Moldvában 1858–59-ben. In: *Imádságos asszony. Tanulmányok Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére*. Szerk. Czövek Judit. Budapest, Gondolat – Európai Folklor Intézet, 168–189.
- 2004 Kájoni Jánostól Márton Áronig: Kétszázötven év a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás alakulástörténetéből. In: Pócs Éva (szerk.): *Ritus és ünnep az ezredfordulón*. Budapest, L'Harmattan, 221–243.

- 2005 Egy ünnep alapjai: a csíksomlyói pünkösdi búcsú új megvilágításban. *Keresztény Magvető* (Kolozsvár) 111. évf. (2005) 2. sz. 107–134.
- 2005 Moldvai magyarok pünkösdkor Csíksomlyón. *Csodaszarvas* I. k. Östörténet, vallás és néphagyomány. Szerk. Molnár Ádám. Budapest, Molnár Kiadó, 2005, 173–186.
- 2006 Vonzáskör változásban: búcsújárás Csíksomlyóra. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 273–324.
- 2007a Erdély, a vallási sokszínűség és türelem földje. *Ház és Ember* 20. 61–78.
- 2007b Bukaresti magyarok a csíksomlyói búcsúban. *Acta Siculica* 2007. 677–696.

MOLNÁR Antal

- 1994 Az udvarhelyi jezsuita missio siculica kezdetei az 1650-es években. *Magyar Egyháztörténeti vázlatok Regnum* 1994/3–4. 71–89.
- 2002 *Katolikus missziók a bódolt Magyarországon I. (1572–1647)*. Budapest, Balassi Kiadó (Humanizmus és reformáció, 26.)
- 2003 *Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek török-kori történetéből*. Budapest, METEM.
- 2004 A török kor emléke a ferences történetírásban: Blahó Vince kecskeméti búcsúbeszéde. In: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez*. Budapest, METEM, 129–149. (METEM Könyvek, 45.)
- 2007 *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572–1647*. Rome–Budapest. (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma Studia, I.)
- 2009 Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*. L'Harmattan, Budapest, 213–224.

MONOKI István

- 1941a *Magyar könyvtermelés a román uralom alatt (1919–1940)* II. k. *Hírlapok és folyóiratok*. Budapest, OSZK. [szövege megegyezik a következő tétellel.]
- 1941b *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt 1919–1940*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum OSZK. (Magyarország időszaki sajtójának könyvészete, 7.)

MÓRICZ Gyula

- 1882 Pünkösdi búcsú. *Magyar Polgár* XVI. évf. 128. sz. 1882. június 6. 3.

MUCKENHAUPT Erzsébet

- 1993 *XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 216.)
- 1999 *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Budapest–Kolozsvár, é. n.
- 2000 *Bibliák a Székelyföldön (XIV–XVII. század)*, Kiállítás a Csíki Székely Múzeumban, 2000. november 28. – 2001. október 1. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
- 2001 *A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely, 1677–2001 emlékkiállítás a Csíki Székely Múzeumban* 2001. december 15–2003. november 30. Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum.
- 2002 A csíksomlyói ferences nyomda és könyvkötő műhely 1676–2001. In: Szatmári László (szerk.): *Csíkszereda város évkönyve 2002*. Csíkszereda, Polgármesteri Hivatal, 177–180.

- 2003 Kutatási beszámoló: A csíksomlyói ferences könyvtár története. http://www.domus.mtaki.hu/kutatasi_beszamolok_pdf/muckenhaupterzsebetpdf. (2008. augusztus 19.)
- 2005 A csíksomlyói ferences könyvkötő műhely (I.). In: Öze–Medgyesy–Schmikli, 2005: 521–538.
- MUSNAY ÜRMÖSSY Lajos
1907 *Erdély irányadó lapja (az 1830–40-es években)*. Kolozsvár
- NAGY Balázs, Sepsiszekéi
2000 *A Székelyföld falvai a huszadik század végén II. k. Csík-, Kászon és Gyergyószék. Hargita megye*. Budapest, Nap Kiadó.
- NAGY Borbála
1939 Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. *Pásztortűz*, 1939. 4–5. sz. 209–212.
- NAGY Imre
1856 A vitéz székely nemzet ismertetése. *Vasárnapi Újság* III. évf. 45. sz. (november 9.) 397–398., 46. sz. (nov. 16.) 404., 47. sz. (nov. 23.) 413–414.
1862 A csíksomlyói tanoda és nevelde. In: *Gyulafehérvári Füzetek* II. 30–101. Kolozsvár.
1957 Történelmi Adatok a Vitéz Székely Nemzet Életéből Losteiner Leonárd Krónikás Gyűjteménye után. Közli Nagy Imre gimn. tanár 1861. In: *Csíki Múzeum Közleményei*, 1956. Csíkszereda, Csíki Múzeum, 5–52.
- NAGY Lajos
1853 Csíksomlyói búcsú, mint missio. (Erdély. Egyházi Tudósítások rovat.) *Religio* 1853. 75. sz. június 28. 597–599.
- NAGY Sándor
2000 *A regáti magyarság. Tanulmány a havasalföldi és moldvai szóránymagyarságról*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Sz. Nagy Csaba. Demény Lajos utószavával. Kolozsvár–Sopron.
- NEDECZKY Ladislaus
1739 *Fontes gratiarum Marianum...* Claudiopoli (Kolozsvár).
- OBERDING József György
1940 *Az óromániai magyarság*. Pécs.
- OLÁH Sándor
2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro Print.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld letrása*. II. Csík-szék. Pest, Ráth Mór.
2006 *Kiegészítések a Székelyföld letrásához*. II. Csíkszék, Marossszék, Aranyosszék. Szerk. és gondozta: Boér Hunor és Dobra Judit. Sepsiszentgyörgy, Charta Kft.
- ORTUTAY Gyula (szerk.)
1979 *A magyar folklór*. Budapest.
- OSVÁT Kálmán
2002 *Erdélyi lexikon (1928)*. Az új kiadás bevezetőjét írta és a könyvet szerkesztette: Kuti Márta. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

OPSVÁTH Judit

2003 *Erdélyi Iskola. Antológia, repertórium*. Csíkszereda, Státus Kiadó.

ÖZE Sándor – MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert (szerk.)

2005 *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. I–II. kötet. Piliscsaba–Budapest, PPKE BTK–METEM.

PALÁDI-KOVÁCS Arilla

1994 Régi hatóságok harca a káromkodás ellen. In: Kisbán (szerk.), 1994: 173–184.

PAP Jánosy Béla dr.

1943 Erdély a körmenetben. *A Hírnök*, 1943, 225–226.

PAP Leonárd OFM

2000 A Kájoni János alapította könyvsajtó működése Csíksomlyón (1675–1900). In: Benedek, 2000: 505–615.

2002a A dési kényszerlakhely. In: Benedek, 2002: II. k. 89–119.

2002b A kolozsvári Szent Bonaventura könyvkiadó és nyomda. A Szent Bonaventura könyvkiadó (Kolozsvár) kiadványai. Ferences folyóiratok a XX. században (Erdély – Amerikai Egyesült Államok) In: Benedek, 2002: II. k. 245–339.

2005 Az erdélyi ferences irodalom a XX. században. In: Öze–Medgyesy–Schmikli, 2005: 789–796.

PAPP Asztrik, P. OFM

1994 *A Jézushágón. Válogatott versek*. Kolozsvár. (Szent Bonaventura, Új sorozat, 1.)

1995 *A csíksomlyói pünkösdi búcsú*. Utószó: Fodor Sándor. Szeged, Agapé.

PÁLFI Géza

1975 A Napba öltözött asszony. *Szolgalat* 27. sz. 55–57.

PÁLL Leó OFM

2006 Az erdélyi Szent István ferences rendtartomány tabulája, 2006. január 2.

PÁLMAY József

1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, Jókai Nyomda Rt.

PAPP Asztrik

1939 Hazaindulás előtt (vers). *A Hírnök* 1939. 164.

PÁVAI István

1996 Vallási és etnikai identitás konfliktusai a moldvai magyaroknál. *Néprajzi Értesítő* 78. 7–28.

PINTÉR Márta Zsuzsanna

1993 *Ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Budapest, Argumentum Kiadó. (Irodalomtörténeti füzetek, 132.)

2003 Utószó. In: „Nap, hold és csillagok, velem zokogjatok!” *Csíksomlyói passiójátékok a 18. századból*. Szerk. Demeter Júlia. Budapest, Argumentum Kiadó, 659–674.

PÓCS Éva

1980 Népi vallásosság. In: *Magyar néprajzi lexikon*. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 3. kötet, 731–732.

PÓCS Éva (szerk.)

1998 *Eksztázis, álom, látomás. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. Budapest, Balassi Kiadó – Pécs, University Press. (Tanulmányok a transzcendensről, 1.)

- 2001 *Két csíki falu néphite a századvégen*. Budapest, Osiris.
- 2004 *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásetnológiai fogalmak tudományos megközelítésben*. Budapest, Balassi Kiadó. (Tanulmányok a transzcendensről, 4.)
- POPOVICS Béla
- 2005 *Munkács kultúrtörténete a korabeli sajtó tükrében*. Munkács, Kárpátaljai Magyar Cserkészszövetség.
- POZSONY Ferenc
- 1993 Nyelvhasználat és az identitás viszonya a moldvai csángóknál. In: „*Moldovának szíp táiai*ind születem...” *Magyarországi Csángó Fesztivál és Konferencia*. Szerk. Péterbencze Anikó. Jászberény, 110–115.
- 1996 A moldvai csángók identitásának összetevőiről In: *Magyarságkutatás, 1995–96*. Szerk. Diószegi László. Budapest, 105–111.
- 2006 *Erdélyi népszokások*. Kolozsvár, KJNT–BBTE. (Néprajzi egyetemi jegyzetek, 1.)
- POZSONY Ferenc (szerk.)
- 1999 *Csángósors: moldvai csángók a változó időkben*. Budapest, Teleki L. Alapítvány.
- PUSKÁS Tamás
- 1854 (Somlyói búcsúról, püspöklátogatásról). *Religio* 1854. II. félév 12. sz. júl. 27. 92–93.
- PRINZ, Clemens
- 2005 Die Pfingstwallfahrt in Schomlenberg – Religiöse und ethnische Aspekte einer ungarischen Wallfahrt in Rumänien. *Ungarn-Jahrbuch – Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. Bd. 27. Jahrgand 2004. 113–152.
- RADOCSEY Dénes
- 1967 *A középkori Magyarország faszobrai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RADOS Jenő
- 1938 *Magyar oltárok*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- RÁDULY Kolos, P. OFM.
- 1935 Képek a püünkösdi búcsúról. *Katholikus Világ* XXII. évf. (1935. július) 196–198.
- RAHNER, Karl et al. (szerk.)
- 1987 *Népi vallásosság*. Bécs, OMC Kiadó.
- REDFIELD, Robert
- 1960 *The Little Community*. Chicago, University of Chicago Press.
- RUGONFALVI KISS István
- 1939 A székely nemzet története. In: *A nemes székely nemzet képe*. Szerk. Rugonfalvi Kiss István. I. k. Debrecen, Lehotai Pál, 41–447. (Új kiadása önálló kötetben: *A székely nemzet története*. Szerk. Török Péter. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004.)
- S. LACKOVITS Emőke (szerk.)
- 1991 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* Veszprém, VEAB Néprajzi Munkabizottsága, Caritas Transsylvania.
- 1997 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében II.* Veszprém–Debrecen.
- S. LACKOVITS Emőke – SZÖCSNÉ Gazda Enikő (szerk.)
- 2007 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.* Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

SÁGI Károly

- 1970 Magyar néphagyományok a második világháború katonáinak tudatában. In: *Veszprém megyei Múzeumok Közleményei* 9. Veszprém, 1970. 247–274.

SAJÓ Tamás – TEMPLOM Kata

- 1993 Habemus eremitam. 2000, MCMXCIII, szeptember 47–55.

SARBAK Gábor (előszó)

- 2001 *Annotationes in regulam divi Augustini episcopi, hungarico...* reprint 1537-ben Velenében megjelent kötetéről, amely a Csiki Székely múzeumban található eredetiről készült. Csíkszereda, Státus Könyvkiadó. (A csíksomlyói Ferences Kolostor kincsei, 2.)

SÁROSI Bálint

- 2004 *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1776–1903*. Budapest, Nap Kiadó.

SAS Péter

- 2004 Bíró Vencel, a piarista rendfőnök és történetíró. In: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 427–442.

SÁVAI János

- 1993 *Missziós dokumentumok Magyarországról és a hódoltságról I.* A Propaganda Fide Kongregáció levéltárából I. Gyűjtötte és közreadja Sávai János. Pintér Gábor közreműködésével és jegyzeteivel. Szeged. (Documenta Missionaria, I/1.)
- 1997 *A csíksomlyói és a kantai iskola története*. Szeged, Agapé. (Documenta Missionaria, II/II.)
- 1997b *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára I–II. Dokumentumok a csíksomlyói és kantai iskola történetéhez*. Szeged, Agapé. (Documenta Missionaria, I/II.)

SCHEINT G. David

- 1833 *Das Land und Volk der Sekler in Sibenbürgen*. Pest, Hartleben, 1833. 224 old. Ism.: *Székelység*, III/7–8. sz. 1933. júl.–aug. 83–84.

Schematismus

- 1882 *Catalogus venerabilis cleri... Transilvaniae... / Az erdélyi püspökség névtára*. Gyulafehérvár.

SIMÉN Domokos

- 1993 János Zsigmond valláspolitikája. *Keresztény Magvető* 99. évf. 1. sz. 12–23. Ld. www.unitarius.uw.hu/dok/simen-domokos-jzs-vallapolitikaja.html
- 1998 Történelem vagy legenda. A csíksomlyói búcsú eredetéről. *Unitárius Élet* 52. évf. 6. sz. 16–18. Vö. <http://www.unitarius.hu/eloadasok/bucsu.htm>.
- 1999 A csíksomlyói búcsú folklorizálódott eredethagyományai. In: *Vallási néprajz* 10. Szerk. Küllös Imola. Református Egyház Teológiai Doktorok Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója, Budapest, 129–138.
- 1999b Lássunk világosan és beszéljünk igazat! *Unitárius Élet* 1999. nov.–dec. 16–17.; www.unitarius.uw.hu/dok/simen-domokos-lassunk.pdf

SOMLYAI István

- 1943 Indul a kereszt Máriához. *A Hírnök*, 1943. 7. sz. 195–198.

SONNEVEND Imre

1991 Megkészt nekrológ Andory-Aladics Zoltánról. *Erdészeti Lapok* 126. évf. 9. 278.

SOÓS Sándor

1996 *Csiksomlyó*. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

SVÉDA Pál

1938 *Bethlen Farkas históriája*. Pécs.

SZABÓ Károly

1872 *Székely oklevéltár I. k.* Kolozsvár, Demjén Imre Egyetemi Könyvtár Bizománya.

1876 *Székely oklevéltár II. k.* Kolozsvár, Demjén Imre Egyetemi Könyvtár Bizománya.

SZÁDECZKY Lajos

1896 *Székely oklevéltár*. V. kötet: 1296–1603. Kolozsvár, Ajtai K. Albert könyvnyomdája.

SZÁDECZKY Kardoss Lajos

1911 *A Csíki székely krónikáról*. Budapest. (Értekezések a Történettudományok Köréből, 1.)

1927 *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, „Hargitaváralja J. Sz. K.

SZALÁDY Antal

1884 *A magyar hírlap-irodalom statistikája 1780–1880-ig*. Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F.).

SZALONTAY Judit (szerk.)

2003 *„Patrona Hungariae”*. Mária-tisztelet a művészetben és a néphagyományban. Csorna–Győr, Csornai Múzeum – Palatia.

SZÉKELY László

1943 *Ahitat falun*. Csíkszereda.

é. n. *Csíki áhitat. A csíki székelyek vallási néprajza*. Budapest, Szent István Társulat [1995].

SZELESTEY N. László

2003 *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században*. Csíksomlyói kézirat predikációk. Piliscsaba, PPKE BTK. (Pázmány irodalmi műhely, Források, 4.)

SZENTIVÁNYI Mihály

1986 *Gyaloglat Erdélyben*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

SZENT-IVÁNYI Sándor

1964 *A magyar vallásszabadság*. New York, American Hungarian Library.

SZIKSZAI Mária

2008 *Kegykép az idő sodrában*. *Korunk* 2008/2. 63–69.

SZILÁGYI Miklós

2001 *Néprajzi forráskritika*. Debrecen, Debreceni Egyetem – Kossuth Egyetemi Kiadó. (Néprajz egyetemi hallgatóknak, 24.)

2006 *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztgazda emlékezetében*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZILÁGYI Sándor

1877 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. 2. k. (1556 szept.–1576 jan.) Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

SZILÁRDFY Zoltán

1984 *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest, Corvina Kiadó.

SZINNYEI József

1900– *Magyar trók élete és munkái I–XIV. k.* Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkiadó-hivatala.

SZLÁVIK Ferenc

1907 Kéziratos iskolai drámák. In: *A csíksomlyói római katolikus gimnázium értesítője az 1906/1907. évről.* Csíkszereda, 1–43.

Szomorú-ének

1784 *mely Felséges Nagy Asszonyunk Maria Theresia koronás el-esett Fejünk temetése alkalmatosságával, belő Szőlnek-Vármegyében a' Deési T. Péter Franciscanusok Templomában a jelen levő minden Rend-beli sokaságnak zokogási között, négy ottan Tanuló Iffiak által elénekeltetett 1781. Esztendőben Januáriusnak 19. napján.* Nyomtatott a' Csíki Klastromban 1784. (OSZK Plakát- és Aprónyomtatványtár, PNY 2944.)

SZŐCS JÁNOS

2005 A csíksomlyói gimnázium kisiskolája. In: Öze–Medgyesy–Schmikli (szerk.), 2005: 593–603.

2007 Az első csíki újság, a *Hadi Lap* (1849). *Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2006.* 229–257.

SZŐGI László

2006 *A Gyulafehérvári Érseki Levéltár és az Erdélyi Katolikus Státus Levéltára. I. 1429–2000. Repertórium.* Gyulafehérvár–Budapest, Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség – Egyetemi Könyvtár. (Erdélyi Római Katolikus Levéltárak, 1.)

TAKÁCS György

1993 Babba Mária I–II. *Országépítő* 1993/4. sz. 56–61. és 1994/1. sz. 35–41. sz.

TAKÁCS J. Ince

1998 *Sabaria Franciscana. A szombathelyi ferencesek története.* Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város és a Panniculus Régiségtani Egylet kiadványa. (Acta Savariensa, 14.)

TÁNCZOS Vilmos

1990 A csíksomlyói kegyhely története. *Európai Idő* különkiadás. Sepsiszentgyörgy.

1991 Adatok a csíksomlyói kegyhely búcsújáró hagyományainak ismeretéhez. In: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* I. Szerk. Lackovits Emőke. Veszprém, 136–158.

1992 A moldvai csángók pünkösdi hajnali keresztútjárása a Kis-Somlyó hegyen. In: *Haza-jöttünk. Pünkösdi Csíksomlyón.* Szerk. Asztalos Ildikó. Kolozsvár, Gloria, 40–48.

1995 *Gyöngyökkel gyökereztél. Gyimesi és moldvai archaikus népi imádságok.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

1995a Búcsú Csíksomlyón – egy rituális dráma katarzisa. *Korunk*, 1995/3. 53–59. (Újra-közölve: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék.* Kolozsvár, KOM-PRESS, Korunk Baráti Társaság, 1996. 42–55. (Ariadné könyvek))

1995b „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. *Erdélyi Múzeum* LVII. 3–4. 82–98.

1997 Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség Új* folyam, III. évf. 12. sz. 370–390. (Angolul: *Hungarians in Moldavia.* Budapest, 1998. (Occasional papers Teleki László Foundation, 8.)

- 1999 *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük.* Csíkszereda, Pro-Print.
- 2000 *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei.* Csíkszereda, Pro-Print.
- TELEKI Domokos
- 1993 *Egynehány hazai utazások leírása.* A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Éder Zoltán. Budapest, Balassi Kiadó.
- TELEKI József
- 1937 *Úti jegyzések.* Közli Domokos Pál Péter. H. n. [Kolozsvár].
- THEINER, Augustin
- 1860 *Vetera monumenta historica Hungariam illustrantia.* II. (1352–1526). Romae.
- TIMA Dénes
- 1903 A csíksomlyói segítő Mária. *Szent Ferenc Hírnöke* I. évf. 3. sz. 32–34.; 4. sz. 41–45.; 5. sz. 38–42.; 6. sz. 43–48.; 8. sz. 58–60.; 9. sz. 46–48.; 10. sz. 27–29.
- 1907 *A csíksomlyói segítő Mária. P. Losteiner krónikája és más latin források nyomán.* Kolozsvár, Szent Bonaventura.
- TIVAI NAGY Imre
- 1867 Szétpillantás Csíkban. II. rész: *Székely Néplap* II. évf. 7. sz. (1867. febr. 16.) 53–54.; III. rész: *Székely Néplap* II. évf. 25. sz. (1867. jún. 22.) 198–199.
- 1996 *Emlékezés régi csikiakról.* Csíkszereda, Pallas–Akadémia.
- TÓDOR Csaba
- 1999 Oka volt-e János Zsigmond a csíksomlyói búcsúnak? *Művelődés* 52. évf. 5. sz. 24–25.
- TÓTH István György
- 1998 Sávai János: A csíksomlyói és kantai iskola története. *Budapesti Könyvszemle (BUKSZ)* 10. évf. 3. sz. 350–353.
- 2001 Jelentés a székelyföldi ferences szerzetességről 1655-ből. In: *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv.* Ed./szerk.: Violeta Barbu, Tüdös S. Kinga București–Cluj, Ed. Kriterion, 271–285.
- TÓTH István György (ed.)
- 1994 *Relationes missionarium de Hungaria et Transilvania (1627–1707).* Roma–Budapest. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes, 1.)
- 2002 *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1672–1717) I.* Roma–Budapest. (Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma, Fontes, 4.)
- 2005 *Litterae missionarium de Hungaria et Transilvania (1572–1717) III.* Roma–Budapest.
- TÖKE András (szerk.)
- 1976 *300 ani de activita tipografică in orașul Miercurea-Ciuc. 300 éves a csíkszeredai nyomdaipar: 1676–1976.* Csíkszereda, Csíkszeredai Nyomda.
- TÖRÖK Ferenc
- 1932 Zengő Szenthegyek. *Erdélyi Lapok* I. évf. 110. sz. (1932. május 20.) 1–2.
- TÖRÖK Gyöngyi
- 2005 *Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában.* Budapest, Kossuth Kiadó – Magyar Nemzeti Galéria.
- TREFÁN Leonárd
- 1936 Somojó felé. *Erdélyi Lapok* V. évf. 117. sz. (1936. május 24. vas.)

TURNER, Victor – TURNER, Edith

1978 *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York, Columbia University Press.

TÜSKÉS Gábor

1993 *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TÜSKÉS Gábor (szerk.)

1986 „Mert ezt Isten hagyta...” *Tanulmányok a népi vallásosság köréből*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva

1988 Utószó. In: Jordánszky, 1836: 1–49.

1996 *Volkfrömmigkeit in Ungarn*. Dettelbach, Röhl.

VALLASEK Júlia

2003 *Sajtótörténeti esszék. Négy folyóirat szerepe 1940–44 között az észak-erdélyi kulturális életben*. Kolozsvár, Kriterion.

VÁMSZER Géza

2000 *Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez*. Pallas–Akadémia, Csíkszereda, Pallas – Akadémia.

2007 *Csík vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok*. Jegyzetekkel ellátta Szóts János. Pallas–Akadémia, Csíkszereda, Pallas – Akadémia.

VANYÓ Tihamér

1933 *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*. Pannonhalma, Szerző kiadása. (Olaszországi magyar oklevéltár, II.)

VARGA E. Árpád

1998 *Fejezetek a jelenkori Erdély népesedéstörténetéből. Tanulmányok*. Budapest, Püski.

1998–2002 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája 1–6*. Csíkszereda–Budapest, Pro-Print, Teleki László Alapítvány.

VARGYAS Lajos

1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* XIII. 5–20.

VÁRINÉ Szilágyi Ibolya – NIEDERMÜLLER Péter

1989 *Az identitás kettős tükörben*. Budapest, Gondolat.

VÁRKONYI Ágnes, R.

1994 „Rólad szól a mese”. *Liget* 7. évf. 1. sz. 60–65.

VASS Erika

2007 *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma*. Kézirat, PhD-értekezés, ELTE BTK Tár-gyi Néprajzi Tanszék.

2007b A csíksömlyői búcsú megörökítése a vizuális kultúra eszközei által. In: *Folklor és vizu-ális kultúra*. Szerk. Szemerényi Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 423–437.

VENCZEL József

1939 (Várdotfalvi József néven:) Csík szék leírása. In: *A nemes székhely nemzet képe*. Szerk. Rugonfalvy Kis István. Debrecen. 209–263.

1980 Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In: *Az önismeret útján*. Bukarest, Kriterion, 27–52.

VERESS Lajos

1753 *Facies vetus...* Kézirat, ferences tulajdonban.

VESZELY Károly

1860 *Erdélyi egyháztörténeti adatok* I. Kolozsvár.

VÉCSEY Gyula

1976 *Csiksomlyó emlékei*. Kézirat Csiksomlyón a Ferences Rendházban jelzet nélkül; a Gyulafehérvári Érseki Levéltárban: GYÉL I.17.e. (39 oldal).

1992 A csiksomlyói Salvátor kápolna szentélyének különleges részei. *Országépítő* 1992/3–4. sz. 63–68. (Közli és bevezetővel ellátja: Takács György; eredeti kézirat: 1985.)

1997 A csiksomlyói pogány áldozati hely oltárkövének leírása. *Főnix* 5. (1997) 33–47.

VINCZE Gábor

2003 *Történeti kényszerpályák – kisebbségi reálpolitikák. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Csikszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

VITOS Mózes

1894/2002 *Csikmegyei füzetek*. Csikszereda, Györgyjakab Márton. (Reprint kiadása: Csikszereda, Hargita Kiadó, 2002.)

VOFKORI György

2007 *Csikszereda és Csiksomlyó képes története*. Békéscsaba, Typografika.

VOFKORI László

1994 *Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza*. Nyíregyháza, Stúdium Kiadó.

1998 *Székelőföld útikönyve*. Budapest, Cartographia Kft.

VOIGT Vilmos

1986 Népi vallásosság. In: *Kulturális kisenciklopédia*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 509–510.

1993 A csiksomlyói búcsú kutatása. *Néprajzi Látóhatár* II. 3. 220–221.

VOLLY István

1982 *Karácsonyi és Mária-énekek*. Budapest, Szent István Társulat.

VRIJHOF, Peter H. – WAARDENBURG, Jacques (eds.)

1979 *Official and popular religion*. Paris – New York, Mouton, the Hague.

YODER, Don (ed.)

1974 Symposium on Folk Religion. *Western Folklore* Vol. XXXIII. No. 1.

♦ Időrendi áttekintés

1. Erdélyi püspökök (1712–1980)

1712–1722: Mártonffi György	1799–1815: Mártonffi József
1722–1724: Mednyánszky László	1816–1820: Rudnai Sándor
1724–1728: Antalfi János	1820–1827: Szepessy Ignác
1729–1740: Zorger Gergely	1827–1852: Kovács Miklós
1741–1748: Klobusiczky Ferenc	1852–1864: Haynald Lajos
1748–1759: Sztoyka Zsigmond Antal	1864–1882: Fogarassy Mihály
1759–1760: Batthyány József	1882–1897: Lönhardt Ferenc
1760–1772: Bajtay Antal József	1897–1938: Majláth Gusztáv Károly
1773–1774: Manzador Pius	1936–1938: Vorbuchner Adolf
1774–1780: Kollonitz László	1938–1980: Márton Áron
1780–1798: Batthyány Ignác	

Forrás: Diós, 1993– („Erdélyi püspökség” címszó)

2. Erdélyi ferences custosok (1640–1729)

1640– Szalinali István	1687– Hozó Péter
1643– Acsio Fulgenz	1690– Valtsantzky Antal (2.)
1647– Szarajevói Marián	1693– Hozó Péter (2.)
1648– Római Modeszt	1696– Ivanovics Elzeár
1654– Damokos Kázmér	1699– Nizet Ferenc
1658– Jegenyei Ferenc	1702– Zsigrai Modeszt
1662– Damokos Kázmér	1706– Lámprik Imre
1665– Római Modeszt (2.)	1709– Nizet Ferenc (2.)
1669– Jegenyei Ferenc (2.)	1712– Becze Péter
1672– Ujfalvi Albert	1715– Zsigrai Modeszt
1675– Kájoni János	1718– Szentmiklósi Gáspár
1678– Jegenyei Ferenc (3.)	1721– Györffi Pál
1681– Sanseverinói Tamás	1724– Schirmer Antal
1684– Valtsantzky Antal	1727– Csató Elek

Forrás: Benedek, 1995: 13–14.

3. Erdélyi ferences tartományfőnökök (1729–1949)

1729– Csató Elek	1741– Botár Joákim
1732– Györffi Pál	1741– Bögözi László (2.)
1735– Bögözi László	1747– Sükösd Máté
1738– Csató Elek (2.)	1750– Botár Joákim (2.)

1753– Rafain Ágoston	1823– Erős Modeszt
1756– Sükösd Máté (2.)	1826– Orbán Antal (1–4.)
1759– Botár Joákim (3.)	1838– Györffi Ferenc (1–2.)
1762– Rafain Ágoston (2.)	1844– Keresztes József (1–7.)
1765– Ambrus Jukundián	1865– Márton Lajos
1768– Péterfi Kornél	1868– Szlovácsék Károly (1–2.)
1771– Rafain Ágoston (3.)	1874– Simon Jukundián (1–3.)
1774– Péterfi Márton	1883– László Polikárp (1–2.)
1777– Bocskor Pál	1889– Simon Jenő (1–3.)
1780– Domokos Kázmér	1898– László Polikárp (3–5.)
1783– Péterfi Márton (2.)	1905– Kóry Ottó (1–2.)
1785– Slama Názár (1–2.)	1911– Csiszér Elek
1795– Borbély Absalon	1914– Trefán Leonárd (1–3.)
1798– Slama Názár (3.)	1924– Sándor Vitális (1–2.)
1801– Gál Áron (1–3.)	1930– Imets Károly (1–2.)
1810– Ponori Anaklét (1–2.)	1936– Sándor Vitális (3–4.)
1814– Szász Krizológ (1–2.)	1942– Boros Fortunát (1–2.)
1816– Kleeberg Kerubin	1948– Benedek Fidél (1979-ig)
1819– Andrási Ráfél	

Forrás: Benedek, 1995: 27–29.

4. Csíksomlyói házfőnökök (1640–1947)

1640–43 Zágrábi András	1742–43 Istvánffi Kristóf
1643–48 Somlyói Miklós	1744 Gáspár Ferenc
1649–50 Domokos Kázmér	1745–46 Poryó Bonaventura
1651–56 Somlyói Miklós	1747 Fodor Pátrik
1658 Taploczai István	1748–49 Kun László
1659–61 Somlyói Miklós (+)	1750–52 Lászlófi Lőrinc
1662–64 Taploczai István	1753–54 Nagy Dénes
1665–67 <i>Domokos Kázmér</i>	1755–56 Bocskor Paulin
1667–74 Taploczai István	1757 Dudar Domokos
1675–77 Literati Bonaventura	1758–60 Bocskor Paulin
1678–80 Dóczi Imre	1761–62 Bándi Ferenc
1681–83 <i>Kájoni János</i>	1763–64 Mihályfi Antal
1684–86 Orbán Ferenc	1765–66 Bocskor Paulin
1687 Kálmándi Ferenc	1767–68 Tompos Imre
1690 Orbán Ferenc	1769 Bálintffy Brúnó
1691–92 Literati Bonaventura	1773 Szabó Lajos
1693 Orbán Ferenc	1775–76 Ferenczi Bonavita
1694–95 Nagy János	1777–78 Péterfi Gellért
1696–97 <i>Valtsánszky Antal</i>	1779–81 Raffain Lukács

1698 Szabó Bonaventura	1782 Tompos Imre
1699–1700 Fábíán Bernardin	1783–91 Bándi Ferenc
1701 Becze Péter	1792–94 Bajkó Ágoston
1702–03 Kálmándi Ferenc	1814–16 Kajtár Péter
1704–05 Moldovai Lajos	1817–18 Ladó Károly
1706–07 Becze Péter	1819 Erős Modeszt
1708 Szabó Bonaventura	1820–22 Szász Krizolog
1709–10 <i>Sigrai Modeszt</i>	1823 Gyenge Marián
1711 Mártonffi Joákim	1824–31 Andrási Ráfael
1712–13 Demény Gábor	1832–37 Györffi Ferenc
1714 <i>Lámprik Imre</i>	1838–42 Darvas Venánc
1715–16 Mártonffi Joákim	1843–51 Veress Ignác
1717 Szentmiklósi Gáspár	1852–54 Lauka Lajos
1718–19 Bögözi László	1855–64 Varga Kelemen
1720 Györffi Pál	1865–73 Simon Jukundián
1721 Jegenyei Menyhért	1874 Nagy Dániel
1722–23 Veress Dániel	1875–79 Elekes Lőrinc
1724 Ács János	1880–85 Lakatos Kornél
1725–26 Bögözi László	1886–1912 Paál Kap. János
1727 Balázs Ágoston	1913 Albert Kasszián
1728–29 Jegenyei Menyhért	1914–17 Sándor Vitális
1730–31 Gáspár Ferenc	1918–23 Kovács Athanáz
1732 Bakó Imre	1923 Réthy Apollinár
1733 Bartalis István	1924–27 Bíró Benedek
1734 Kiss Sebestyén	1927–(32) Takács Gábor
1735–37 Gáspár Ferenc	(1935) Vitéz Berárd
1738 Bakó Imre	(1937, 1939) Szöcs Dénes
1739–40 Gáspár Ferenc	(1940–1947) Hajdú Leánder
1741 Veress Lajos	

Forrás: György, 1930: 170–173; 1930 utánra: az időszaki sajtó adatai, az évek ()-ben.

A *dőlt betűvel* szedettek korábban már custosok voltak.

5. A pünkösdszombat dátumai (1690–1949)

1690:	1691:	1692:	1693:	1694:	1695:	1696:	1697:	1698:	1699:
V. 14.	VI. 2.	V. 24.	V. 9.	V. 29.	V. 21.	VI. 9.	V. 25.	V. 17.	VI. 6.
1700:	1701:	1702:	1703:	1704:	1705:	1706:	1707:	1708:	1709:
V. 30.	V. 14.	VI. 3.	V. 26.	V. 10.	V. 30.	V. 22.	VI. 11.	V. 26.	V. 18.
1710:	1711:	1712:	1713:	1714:	1715:	1716:	1717:	1718:	1719:
VI. 7.	V. 23.	V. 14.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 31.	V. 15.	VI. 4.	V. 28.
1720:	1721:	1722:	1723:	1724:	1725:	1726:	1727:	1728:	1729:
V. 18.	V. 31.	V. 23.	V. 15.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 31.	V. 15.	VI. 4.

1730:	1731:	1732:	1733:	1734:	1735:	1736:	1737:	1738:	1739:
V. 27.	V. 12.	V. 31.	V. 23.	VI. 12.	V. 28.	V. 19.	VI. 8.	V. 24.	V. 16.
1740:	1741:	1742:	1743:	1744:	1745:	1746:	1747:	1748:	1749:
VI. 4.	V. 20.	V. 12.	VI. 1.	V. 23.	VI. 5.	V. 28.	V. 20.	VI. 1.	V. 24.
1750:	1751:	1752:	1753:	1754:	1755:	1756:	1757:	1758:	1759:
V. 16.	V. 29.	V. 20.	VI. 10.	VI. 1.	V. 17.	VI. 5.	V. 28.	V. 14.	VI. 2.
1760:	1761:	1762:	1763:	1764:	1765:	1766:	1767:	1768:	1769:
V. 24.	V. 9.	V. 29.	V. 21.	VI. 8.	V. 25.	V. 18.	VI. 6.	V. 21.	V. 13.
1770:	1771:	1772:	1773:	1774:	1775:	1776:	1777:	1778:	1779:
VI. 2.	V. 18.	VI. 6.	V. 29.	V. 21.	VI. 3.	V. 25.	V. 17.	VI. 6.	V. 22.
1780:	1781:	1782:	1783:	1784:	1785:	1786:	1787:	1788:	1789:
V. 13.	VI. 2.	V. 18.	VI. 7.	V. 29.	V. 14.	VI. 3.	V. 26.	V. 10.	V. 30.
1790:	1791:	1792:	1793:	1794:	1795:	1796:	1797:	1798:	1799:
V. 22.	VI. 11.	V. 26.	V. 18.	VI. 7.	V. 23.	V. 14.	VI. 3.	V. 26.	V. 11.
1800:	1801:	1802:	1803:	1804:	1805:	1806:	1807:	1808:	1809:
V. 31.	V. 23.	VI. 5.	V. 28.	V. 19.	VI. 2.	V. 24.	V. 16.	VI. 4.	V. 20.
1810:	1811:	1812:	1813:	1814:	1815:	1816:	1817:	1818:	1819:
VI. 9.	VI. 1.	V. 16.	VI. 5.	V. 28.	V. 13.	VI. 1.	V. 24.	V. 9.	V. 29.
1820:	1821:	1822:	1823:	1824:	1825:	1826:	1827:	1828:	1829:
V. 20.	VI. 9.	V. 25.	V. 17.	VI. 5.	V. 21.	V. 13.	VI. 2.	V. 24.	VI. 7.
1830:	1831:	1832:	1833:	1834:	1835:	1836:	1837:	1838:	1839:
V. 29.	V. 21.	VI. 9.	V. 25.	V. 17.	VI. 6.	V. 21.	V. 13.	VI. 2.	V. 18.
1840:	1841:	1842:	1843:	1844:	1845:	1846:	1847:	1848:	1849:
VI. 6.	V. 29.	V. 14.	VI. 3.	V. 25.	V. 10.	V. 30.	V. 22.	VI. 10.	V. 26.
1850:	1851:	1852:	1853:	1854:	1855:	1856:	1857:	1858:	1859:
V. 18.	VI. 7.	V. 29.	V. 14.	VI. 3.	V. 26.	V. 10.	V. 30.	V. 22.	VI. 11.
1860:	1861:	1862:	1863:	1864:	1865:	1866:	1867:	1868:	1869:
V. 26.	V. 18.	VI. 7.	V. 23.	V. 14.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 30.	V. 15.
1870:	1871:	1872:	1873:	1874:	1875:	1876:	1877:	1878:	1879:
VI. 4.	V. 27.	V. 18.	V. 31.	V. 23.	V. 15.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 31.
1880:	1881:	1882:	1883:	1884:	1885:	1886:	1887:	1888:	1889:
V. 15.	VI. 4.	V. 27.	V. 12.	V. 31.	V. 23.	VI. 12.	V. 28.	V. 20.	VI. 8.
1890:	1891:	1892:	1893:	1894:	1895:	1896:	1897:	1898:	1899:
V. 24.	V. 16.	VI. 4.	V. 20.	V. 12.	VI. 1.	V. 23.	VI. 5.	V. 28.	V. 20.
1900:	1901:	1902:	1903:	1904:	1905:	1906:	1907:	1908:	1909:
VI. 2.	V. 25.	V. 17.	V. 30.	V. 21.	VI. 10.	VI. 2.	V. 18.	VI. 6.	V. 29.
1910:	1911:	1912:	1913:	1914:	1915:	1916:	1917:	1918:	1919:
V. 14.	VI. 3.	V. 25.	V. 10.	V. 30.	V. 22.	VI. 10.	V. 26.	V. 18.	VI. 7.
1920:	1921:	1922:	1923:	1924:	1925:	1926:	1927:	1928:	1929:
V. 22.	V. 14.	VI. 3.	V. 19.	VI. 7.	V. 30.	V. 22.	VI. 4.	V. 26.	V. 18.
1930:	1931:	1932:	1933:	1934:	1935:	1936:	1937:	1938:	1939:
VI. 7.	V. 23.	V. 14.	VI. 3.	V. 19.	VI. 8.	V. 30.	V. 15.	VI. 4.	V. 27.
1940:	1941:	1942:	1943:	1944:	1945:	1946:	1947:	1948:	1949:
V. 11.	V. 31.	V. 24.	VI. 12.	V. 27.	V. 19.	VI. 8.	V. 24.	V. 15.	VI. 4.

• Képek jegyzéke

1. A kegytemplom homlokzata a 20. század elején. Képeslap. – Csíki Székely Múzeum.
2. A kegytemplom diákokkal a 20. század elején. A templomkertnek még nincs kerítése, a nyomda épülete a rendházhoz kapcsolódva még áll. – Csíki Székely Múzeum.
3. „Üdvözet Csíksomlyóról, Csíksomlyó látképe.” Tágas a tér a templom előtt, diákok csoportosulnak. Képeslap, 1902 előtt. – OSZK.
4. A kegytemplom a búcsúsokkal *A Hírnök* címloldalán, utánközlés, 1939. Még látszik a nyomda épületének sarka. – *A Hírnök*, 1939. május címloldal.
5. A kegytemplom 1930 körül. Már lebontották a nyomda épületét, a növendékfákat még rácsok veszik körül, a későbbi emlékmű még nincs a helyén. – KJNT Archívuma.
6. A templom és környéke 1943 körül. Már megépült a KALOT népfőiskola székháza; a parcellák még magánkézben vannak. – Csíki Székely Múzeum.
7. A templom és környéke az 1960-as években. A földek már táblákba vannak szántva, sok a villanyoszlop, a szentély mögött megnöttek a fenyők. – Csíki Székely Múzeum.
8. Csíksomlyó. Josef Fischer, 1933. július 3. Ld. a következő képet. – KJNT Archívuma.
9. „Csíksomlyó”, képeslap 1942 körül. Andory Aladics Zoltán felvétele sok helyre eljutott. Szembetűnő a hasonlóság az előző, pár évvel korábbi képpel. – OSZK / MNM Történeti Fényképtár.
10. A kegytemplom és környéke. Josef Fischer, 1934. – KJNT Archívuma.
11. Csíksomlyó. Gál Ferenc 1942. – KJNT Archívuma.
12. A csíksomlyói kegytemplom. Ismeretlen fényképész, 1938. Ferences barát a rendház kertjében áll. – KJNT Archívuma.
13. A kegytemplom délnyugat felől. Vámszer Géza, 1959. A rendház akkor nem volt ferences kezelésben. – KJNT Archívuma.
14. A kegytemplom látképe a falusi házak között. – KJNT Archívuma.
15. A csíksomlyói régi templom. Keöpeczi Sebestyén József rekonstrukciós rajza, 1960. – CsSzM.
16. Csíksomlyó 1864-ben. – Hunfalvy János: Magyarország és Erdély képekben. Darmstadt, 1864. 109–110. oldal közt.
17. Kilátás este a csíksomlyói Kálvária hegyről. Josef Fischer, 1932. április. – KJNT Archívuma.
18. A Nagy-Somlyó hegy a kegytemplommal – KJNT Archívuma.
19. A csíksomlyói kegytemplom belseje. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek. – OSZK.
20. Csíksomlyó látképe a kegyszobor metszetével. – Bálinth 1901. 3.
21. Csíksomlyói emlék. Szent Ferenc Hírnöke, 1903. – Szent Ferenc Hírnöke, 1903.
22. A csíksomlyói kegyszobor Vámszer Géza által faragott másolata, 1939. – *A Hírnök*, 1939. május 137. p.
23. A Szűz Mária-szobor képeslapon. Aladics Zoltán, 1935. – KJNT Archívuma.
24. Szűz Mária szobra a kegytemplomban. S. G. 1937. – KJNT Archívuma.
25. A kegytemplom oltára Csíksomlyón. A Mária-szobor koronája körül virág- vagy villanyfűzér, Jézus alakján ráadott sötét ruha látszik. – KJNT Archívuma.
26. A kegytemplom belseje. Aladics Zoltán, 1935. A padsor hátulján felirat: „Férfiak padso-ra”. – KJNT Archívuma.
27. A csíksomlyói kegytemplom Szent Antal-mellékoltára. Aladics Zoltán, 1935. – KJNT Archívuma.

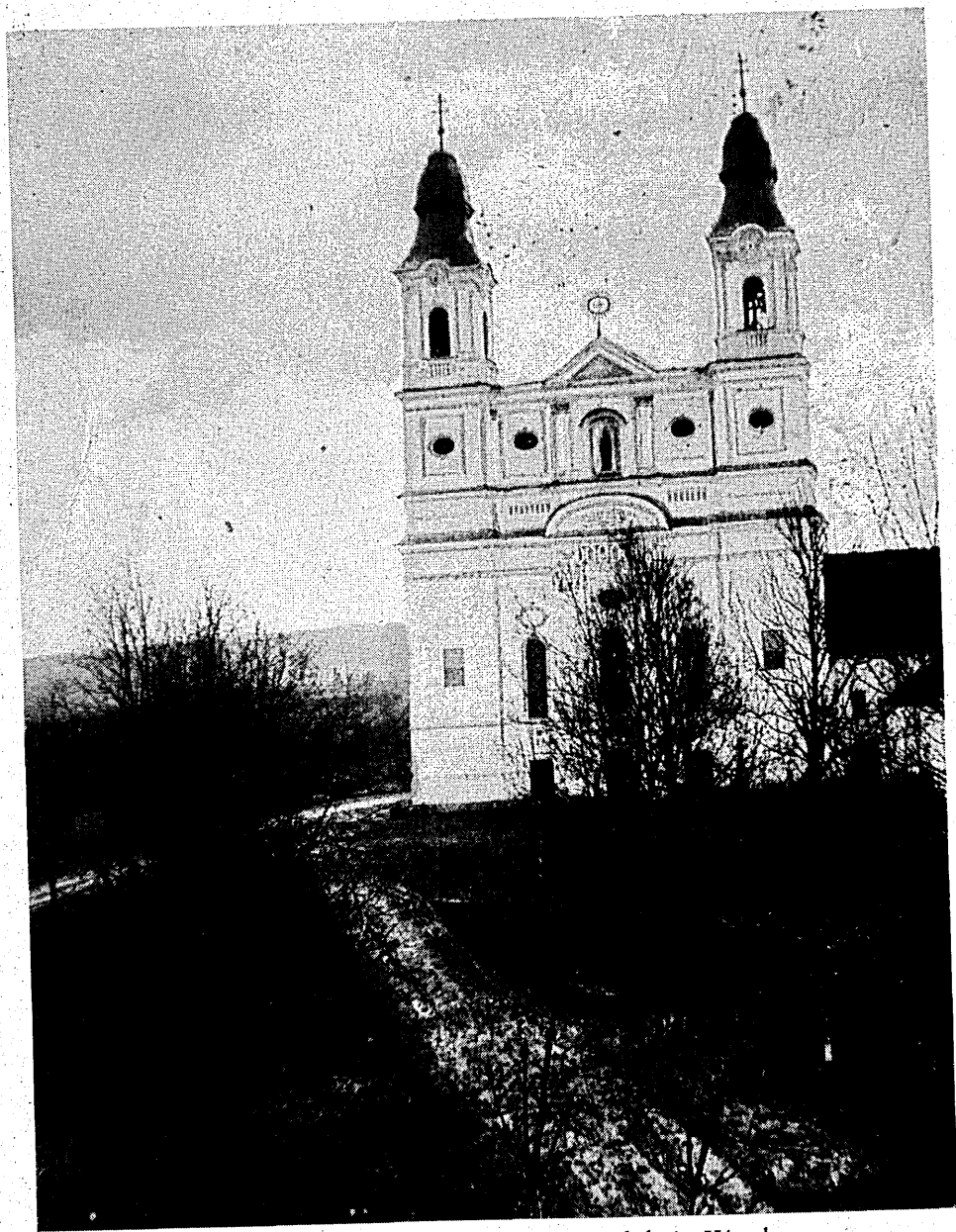
28. A csíksomlyói kegytemplom új orgonája. Aladics Zoltán, 1935. Az orgonát 1931-ben építették. – KJNT Archívuma.
29. Füstölők a csíksomlyói ferencesek rendházában. K. Sebestyén József, 1929. – KJNT Archívuma.
30. A csíksomlyói kegytemplom belseje. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek.
31. Kelyhek és kereszt a csíksomlyói ferencesek rendházában. K. Sebestyén József, 1929. – KJNT Archívuma.
32. A csíksomlyói ferences rendház udvara, az északi szárnyon napórával. Zsabokorszky Jenő, 1940. A boltívek még nincsenek beüvegezve. – KJNT Archívuma.
33. Napóra a ferences rendház udvarán 1770-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
34. Napóra a ferences rendház udvarában 1779-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
35. „A csíksomlyói ferences rendház belső folyosója.” – A Hírnök, 1941. június, 123. p.
36. „A csíksomlyói ferencendi barátok zárdájának udvara a napórával.” Zsabokorszky Jenő, 1940. A folyosó még nyitott, alul rácsozott. – KJNT Archívuma.
37. „Ferences barát a csíksomlyói zárdá udvarán.” Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
38. „Fiatal ferences barát a csíksomlyói zárdá emeleti folyosóján.” Josef Fischer, 1933. – KJNT Archívuma.
39. „Fiatal ferences barát a csíksomlyói zárdá emeleti folyosóján.” Josef Fischer, 1933. – KJNT Archívuma.
40. A csíksomlyói ferences rendház udvara, az északi szárnyon napórával. Zsabokorszky Jenő, 1940.
41. „Ferences barátok zsákba gyűjtik saját termesztésű pityókájukat.” Zsabokorszky Jenő, 1940. Kosárból és vödörből öntik a zsákba. – KJNT Archívuma.
42. Ferences barátok tehénfogattal szántanak. 1940 k. Kalapban és habitusban dolgoznak a mezőn. – KJNT Archívuma.
43. „Ferences barátok zsákba gyűjtik saját termesztésű pityókájukat.” Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
44. „A csíksomlyói ferencesek az érett kalászok között”. Újságfotó, 1939. – A Hírnök, 1939. 9. sz. 255. p.
45. „Aratók Csíksomlyó határában.” Aladics Z. 1933. A marokszedők mellett nem látni kaszást; lehet, hogy ők arattak sarlóval. – KJNT Archívuma.
46. „Csíksomlyó, búcsú. Árvaház, Szt. Péter-templom.” Aladics, kb. 1935. A felvétel a templom tornyából készülhetett. – KJNT Archívuma.
47. Az egykori gimnázium, utóbb árvaház épülete Csíksomlyón. 1940-es évek eleje. – Csíki Székely Múzeum.
48. „Borvízért járó gyerekek, Csíksomlyó.” Vámszer Géza, 1931. – KJNT Archívuma.
49. A borvízkút Csíksomlyón. 1940-es évek eleje. – KJNT Archívuma.
50. A Szenvedő-kápolna a Kis-Somlyó hegyen, emlékkereszttel. Aladics Zoltán, 1937. – KJNT Archívuma.
51. A Szenvedő-kápolna a Kis-Somlyó hegyen. Aladics Zoltán, 1937. A férfiak nem búcsús zárandokok. – KJNT Archívuma.
52. A Salvator-kápolna. Vámszer Géza, 1931. A bejárat előtt kereszt végű botjával, csuhában a remete áll. – KJNT Archívuma.
53. A Salvator-kápolna belseje. Vámszer Géza, 1933. A térdelő Krisztus-szobor a jobb oldali mellékoltáron van. – KJNT Archívuma.

54. A Salvator-kápolna belseje. Vámszer Géza, 1935. Az oldalsó padokban imádkozó emberek térdelnek. – KJNT Archívuma.
55. A Salvator-kápolna belső részlete. Babós Imre, 1966. – KJNT Archívuma.
56. A Salvator-kápolna festett mennyezetének részlete. Babós Imre, 1966. Apostol-alakok lát-
szanak. – KJNT Archívuma.
57. A Salvator-kápolna festett mennyezetének részlete. Babós Imre, 1966. Apostol-alakok lát-
szanak. – KJNT Archívuma.
58. „A csíksomlyói pünkösdi körmenet (processio) felvonulása a kegytemplomból a Szent An-
tal kápolnához.” Újságfotó, 1923. – A Hírnök, 1923. 20. sz. 327. oldal.
59. Felirat a Salvator-kápolna külső oldalfalán 1734-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT
Archívuma.
60. „A bukaresti magyar katolikusok első búcsújárása Csík-Somlyóra 1900. Pünkösöd ünne-
pén. A Szent István Király egyesület” új kereszt lobogója és a „Rom. kath. gyermek segély
egylet” zászlója alatt. Vezettek: Bálinth János, magyar missionárius lelkész és Boga Tamás,
társ. elnök. Lobogó keresztanyák: Boga Tamásné és Farkas Ignácné úrnők. Koszorús leá-
nyok: Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok.” Újságfotó, 1900. – Bálinth, 1901.
61. „A társulat alapítási eszméjének kezdeményezői.” Balról jobbra: „Meskó János, az alapítás
fáradhatatlan munkása; egyhangúan választott alelnök; Bálinth János, r.k. miss. Lelkész,
igazgató. – Mihály Antal A kereszt lobogó első hordozója a szent hegyen. Az ő hajlékában
jött szóba először a búcsújárás eszméje. – Boga Tamás az alakuláskor egyhangúlag választ-
ott elnök.” Újságfotó, 1900. – Bálinth 1901.
62. „Részlet a pünkösdi csíksomlyói búcsúról. Keresztek a templom előtt.” Újságfotó, 1923. –
A Hírnök XX. évf. 12. sz. 1923. június 15. 326. p.
63. „Gyimesi csángó csoport a csíksomlyói búcsún.” K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. – KJNT
Archívuma.
64. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. Nyíltan látszik a Jézus-há-
gó alsó része. – KJNT Archívuma.
65. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet egyik szaka-
szának indulását látjuk, háttérben a Péter-Pál-templommal. – KJNT Archívuma.
66. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet visszaérkezik
a hegy aljába. – KJNT Archívuma.
67. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet lefelé vonul a
Szent Antal kápolna felől a hagyományos útvonalon. – KJNT Archívuma.
68. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet végén kis cso-
portokban gyülekeznek az emberek. Középen gyimesi csángók csoportja. – KJNT Archí-
vuma.
69. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet végeztével
szétszélednek az emberek. – KJNT Archívuma.
70. „Üdvözlét Csíksomlyóról: Templom utca, Körmenet.” Képeslap 1905 körül. – Magántu-
lajdon.
71. „Moldvai csángó asszony a leányával Csíksomlyón. Josef Fischer, 1934. pünkösöd.” – KJNT
Archívuma.
72. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával 1934-ben.” Josef Fischer, 1934.
– KJNT Archívuma.
73. „Imádkozó moldvai csángók kőkereszt alatt a csíksomlyói búcsún.” Josef Fischer, 1932.
A háttérben a Péter-Pál-templom látszik. – KJNT Archívuma.
74. „Moldvai csángók egy fakereszt alatt”. Csíksomlyó, Kálvária hegy, Josef Fischer, 1936. Asz-
szonyok, lányok öten imádkoznak. – KJNT Archívuma.

75. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934. Az asszony megcsókolja a keresztet a persely fölött. – KJNT Archívuma.
76. „Imádkozó moldvai csángó asszonyok az 1932-ös csíksomlyói búcsún.” Josef Fischer, 1932. – KJNT Archívuma.
77. „Moldvai csángó asszonyok Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1932. pünkösdi. – KJNT Archívuma.
78. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
79. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül. A lányok kezében rózsafüzér van. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
80. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül. Felértek a Szent Antal-kápolnához. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
81. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül. A Salvator-kápolnánál álló kőkereszt-nél letérdelnek. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
82. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül. Ima után folytatják útjukat. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
83. Imádkozó lányok a Salvator-kápolna előtti kőkereszt-nél. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
84. „A csíksomlyói Salvator-kápolna előtti kőkereszt a rendfőnökkel.” Zsabokorszky Jenő, 1940. ősz. A ferences talán Sándor Vitális (?). – KJNT Archívuma.
85. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934. A Salvator-kápolna előtt térdelve imádkoznak a zászlók körül. – KJNT Archívuma.
86. Búcsúsok a keresztút aljában, felfelé indulnak a Jézus hágóján. – OSZK.
87. A körmenet lefelé indul a Salvator-kápolnától. 1940-es évek. A lobogókon kívül nemzeti zászlót is visznek. – Csíki Székely Múzeum.
88. A körmenet résztvevői a labarummal a Salvator-kápolna előtt. 1940-es évek. – Csíki Székely Múzeum.
89. A körmenet lefelé indul a Salvator-kápolnától. 1940-es évek. A lobogókon kívül nemzeti zászlót is visznek. – Csíki Székely Múzeum.
90. A körmenet a labarummal visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán, 1940-es évek. A facigerek díszruhában vannak, a körmenetben sisakos katonák is vonulnak. – MNM Történeti Fényképtár.
91. „Facigerek a laboriummal”. Az egykori diákok idős korukban újra beöltöztek egykori ruhájukba. 1940. – Csíki Székely Múzeum. (Vö. Kardos, 1941).
92. A körmenet visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán, 1940-es évek. A lányok visszanéznek a fotósra. – MNM Történeti Fényképtár.
93. „Mária nevenapján a csíki székelyek hálaadó körmenetre sorakoznak fel a csíksomlyói kegytemplom előtt.” Újságfotó, 1940. – Boros Fortunát: Színképek. A Hírnök, XXXVII/10. 1940. október, 277. p.
94. A feldíszített csíkszeredai vasútállomás. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
95. Ünnepi felvonulás Csíkszeredában. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
96. Ünnepi felvonulás a Szék útján. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
97. Ünneplő sokaság a kegytemplom mögött. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
98. Az ünnepi körmenet visszatér a kegytemplomhoz. – MNM Történeti Fényképtár.

99. A keresztalják hazafelé tartanak a kegytemplomtól. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
100. Nemzeti zászlóval hazafelé tartó keresztalja. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
101. Ünnepi zászlókkal hazafelé tartó búcsúsok. Aladics Zoltán, 1940. szeptember. – MNM Történeti Fényképtár.
102. „A pünkösdi búcsún Csíksomlyón részt vett Hóman Bálint dr. kultuszminiszter is.” Az árvaház előtt haladnak a körmenetben, tűző napon. – A Hírnök, XXXVIII/6. sz. 1941. június 15. 117. p.
103. „Székely leányok, akik keresztet alatt jöttek el Felcsíkból a nagygyűlésre, a klostrom előtti téren egy kis pihenőt tartanak.” Ilyen lehetett a pihenő a pünkösdi ünnep idején is. – A Hírnök, XXXVI/7–8. sz. 1939. július–augusztus, 213. p.
104. „Székelyi Majláth Gusztáv Károly gróf, erdélyi püspök” 1900 körül, amikor sokat járt Csíksomlyóra. – Bálinth 1901.
105. „Ezer székely leánynap Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1933. A Székház mellett van felállítva a színpad, ahol közönség előtt táncolnak a csoportok. – KJNT Archívuma.
106. „Ezer székely leánynap Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1933. – KJNT Archívuma.
107. „Gyóntatás az ezer székely leány napján a kolostor négyszögében.” P. Deéry I., 1940. Általános szokás volt a szabadtéri gyóntatás. – A Hírnök, XXXVII/11. 1940. november, 303. p.
108. „Áldoztatás az ezer székely leány napon a kolostor négyszögében.” P. Deéry I., 1940. – A Hírnök, XXXVII/11. 1940. november, 308. p.
109. Kóberes szekerek csoportja a csíksomlyói búcsún. Vámszer Géza, 1936. – KJNT Archívuma.
110. Emberek csoportja a felállított körhinta körül. 1940-es évek. – Csíki Székely Múzeum.
111. „Csíksomlyói kegytemplom, sátoros, pünkösdi búcsú.” Josef Fischer, 1934. – KJNT Archívuma.
112. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934. – KJNT Archívuma.
113. Csíksomlyó a Kálvária-hegyről. Háttérben a Hargita. Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma.
114. „Csíksomlyói emlék. Csíksomlyó látképe. A kegytemplom. Csodatevő sz. Mária.” – Csíki Székely Múzeum.
115. Csíksomlyói képeslap. „Főút, Gimnásium és tanítóképezde, Székház.” 20. sz. eleje. – Csíki Székely Múzeum.
116. Búcsúsok csoportja a hegy aljában. Megpihentek a körmenet után a zászló körül, némelyek a cipőjüket is levetették. – OSZK.

♦ Képmelléklet

1. A kegytemplom homlokzata a 20. század elején. Képeslap

2. A kegytemplom diákokkal a 20. század elején. A templomkertnek még nincs kerítése, a nyomda épülete a rendházhoz kapcsolódva még áll.

Üdvözlét Csík Somlyóról

Csik Somlyó látképe

1902. Április 14-én
Szabolcs Részlet Kisdáza Csik Szeredán,

Szivélyesen üdvözölkék és csokolák
sokszor Rózsika

3. „Üdvözlét Csíksomlyóról, Csíksomlyó látképe.”

Tágas a tér a templom előtt, diákok csoportosulnak. Képeslap, 1902 előtt.

A HIRNÖK

Felelős szerkesztő: **Dr. P. BOROS FORTUNÁT.**

A csík-somlyói kegytemplom a búcsúsokkal.

XXXVI. évfolyam, 5. szám.
Cluj-Kolozsvár, 1939. május 15.

4. A kegytemplom a búcsúsokkal *A Hírnök* címlapján, utánközlés, 1939.
Még látszik a nyomda épületének sarka.

5. A kegytemplom 1930 körül. Már lebontották a nyomda épületét, a növendékfákat még rácsok veszik körül, a későbbi emlékmű még nincs a helyén.

6. A templom és környéke 1943 körül. Már megépült a KALOT népfőiskola székháza; a parcellák még magánkézből vannak.

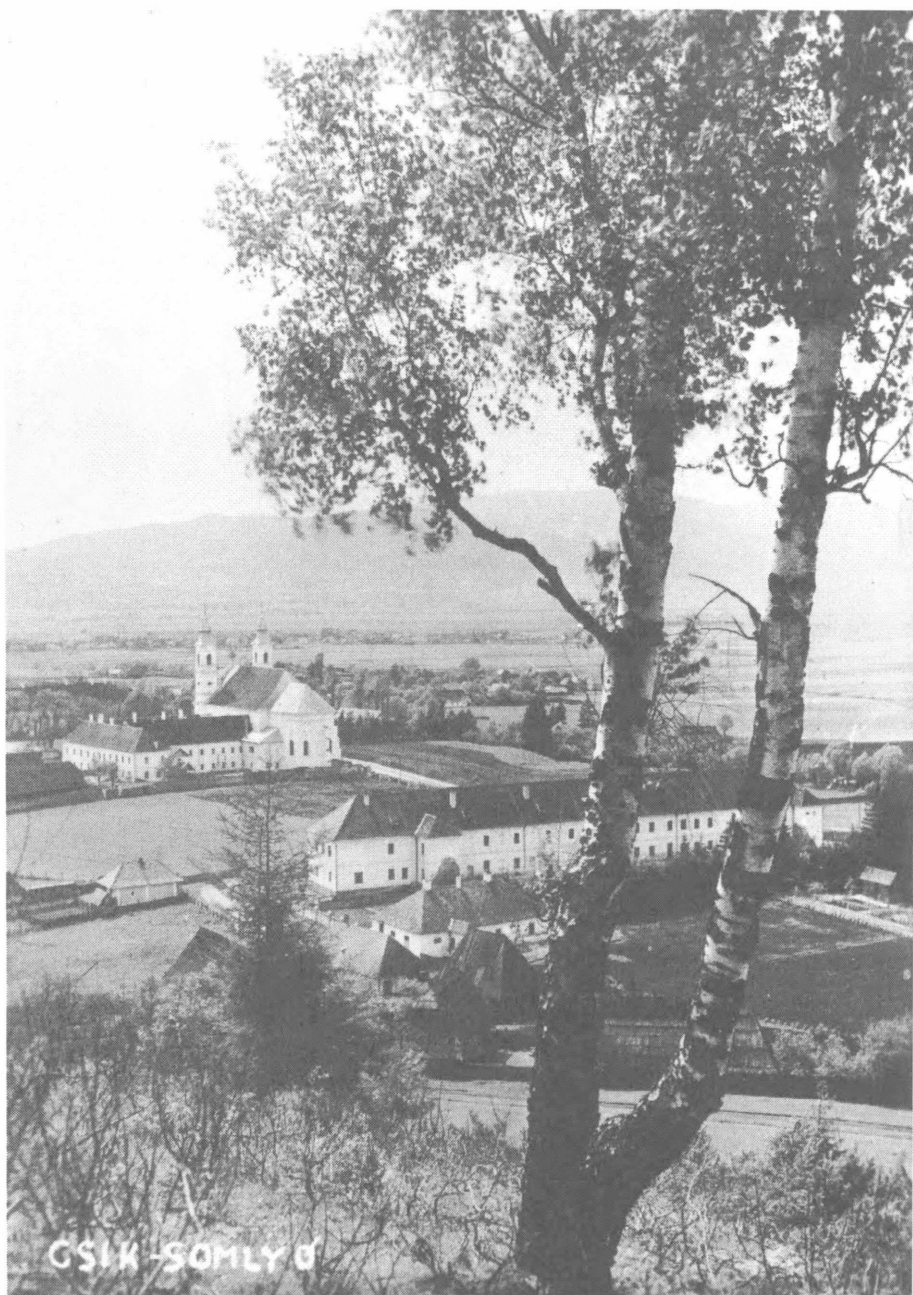

7. A templom és környéke az 1960-as években. A földek már táblákba vannak szántva, sok a villanyoszlop, a szentély mögött megnőtték a fenyők.

8. Csíksomlyó. Josef Fischer, 1933. július 3. Ld. a következő képet.

9. „Csíksomlyó”, képeslap 1942 körül. Andory Aladics Zoltán felvétele sok helyre eljutott. Szembetűnő a hasonlóság az előző, pár évvel korábbi képpel.

10. A kegytemplom és környéke. Josef Fischer, 1934.

11. Csíksomlyó. Gál Ferenc 1942.

12. A csíksomlyói kegytemplom. Ismeretlen fényképész, 1938.
Ferencs barát a rendház kertjében áll.

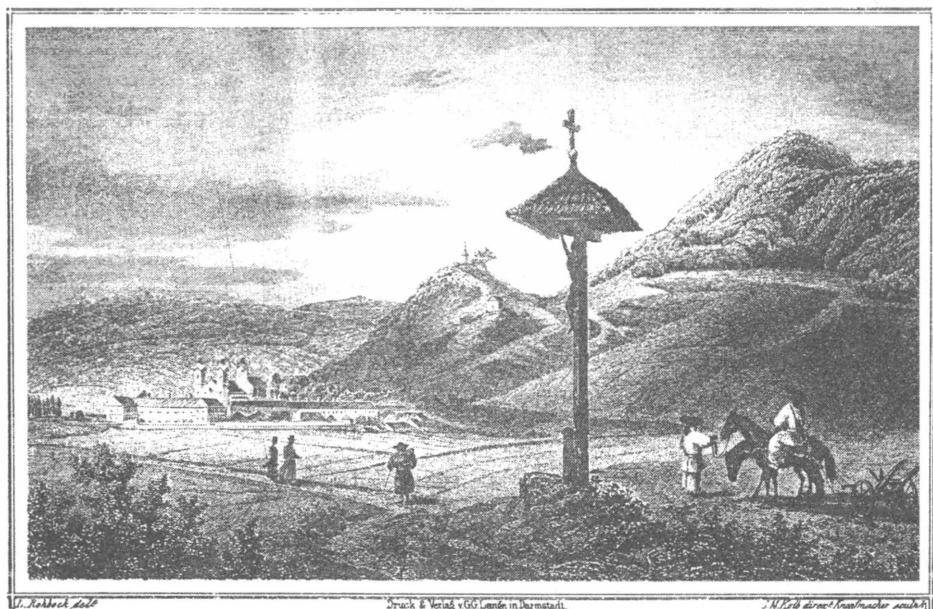
13. A kegytemplom délnyugat felől. Vámszer Géza, 1959.
A rendház akkor nem volt ferences kezelésben.

14. A kegytemplom látképe a falusi házak között.

15. A csíksomlyói régi templom. Keöpeczi Sebestyén József rekonstrukciós rajza, 1960.

CSÍKSOMLYÓ.

16. Csíksomlyó 1864-ben. – Hunfalvy János: Magyarország és Erdély képekben. Darmstadt, 1864. 109–110. oldal közt

17. Kilátás este a csíksomlyói Kálvária hegyről. Josef Fischer, 1932. április.

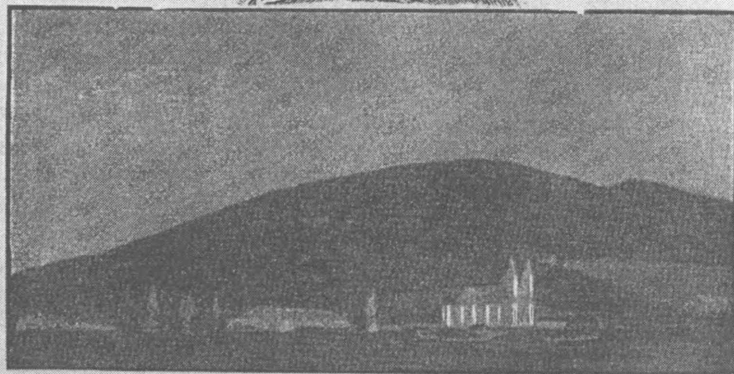
18. A Nagy-Somlyó hegy a kegytemplommal – KJNT Archívuma

19. A csíksomlyói k. k. kegytemplom belseje. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek.

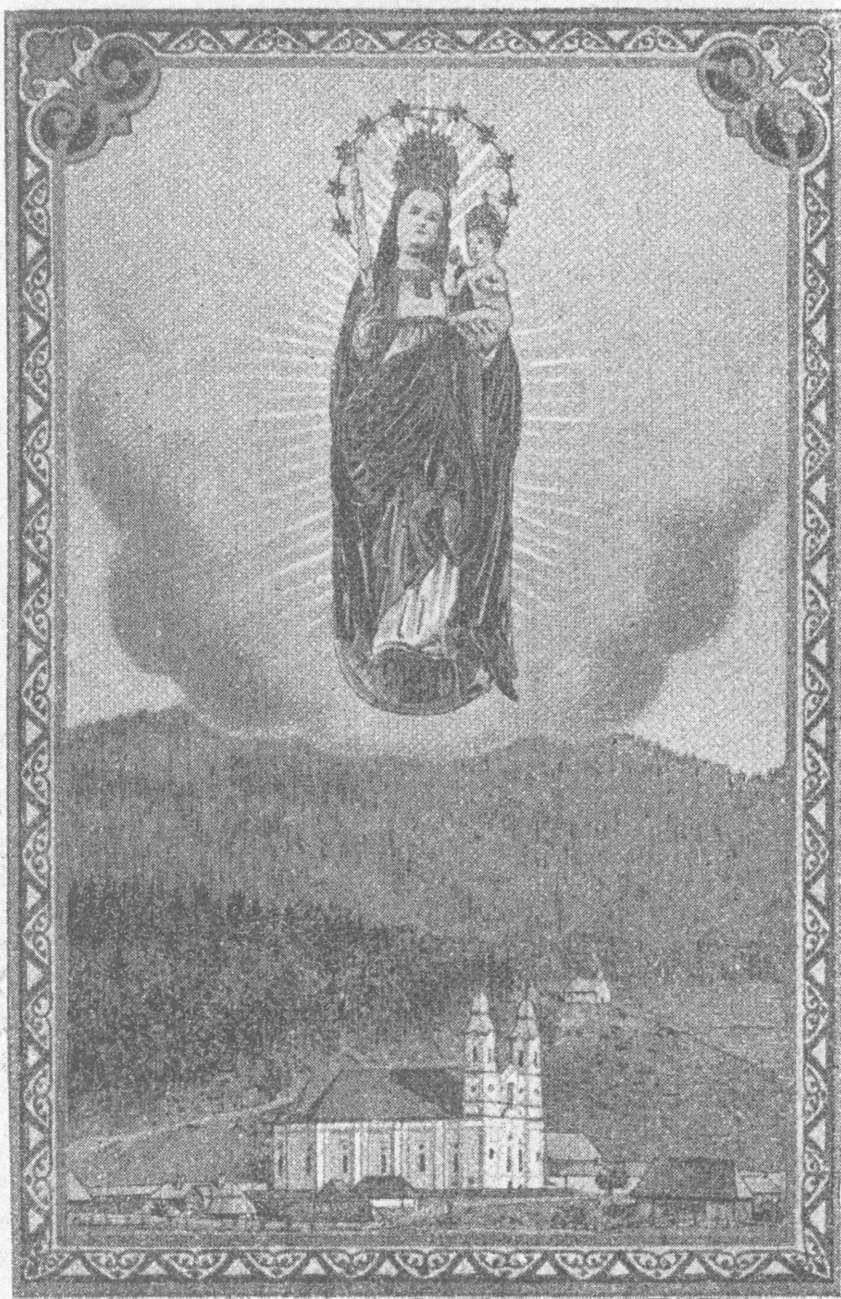
ECCE MARIA PIO RUTILLANT
Ime! Mária fénylenek immár házadnak falai melyet neked

TUA TECTA NITORE QUAE TIBI FRANCISCI TURBA PUSYLLA LOCAT.
Szent-Ferencz fiai kisded csoportja emel.

A Csík-Sómlyoi csodálatos **Mária Szóbor** és a szent hegy.

20. Csíksomlyó látképe a kegyszobor metszetével.

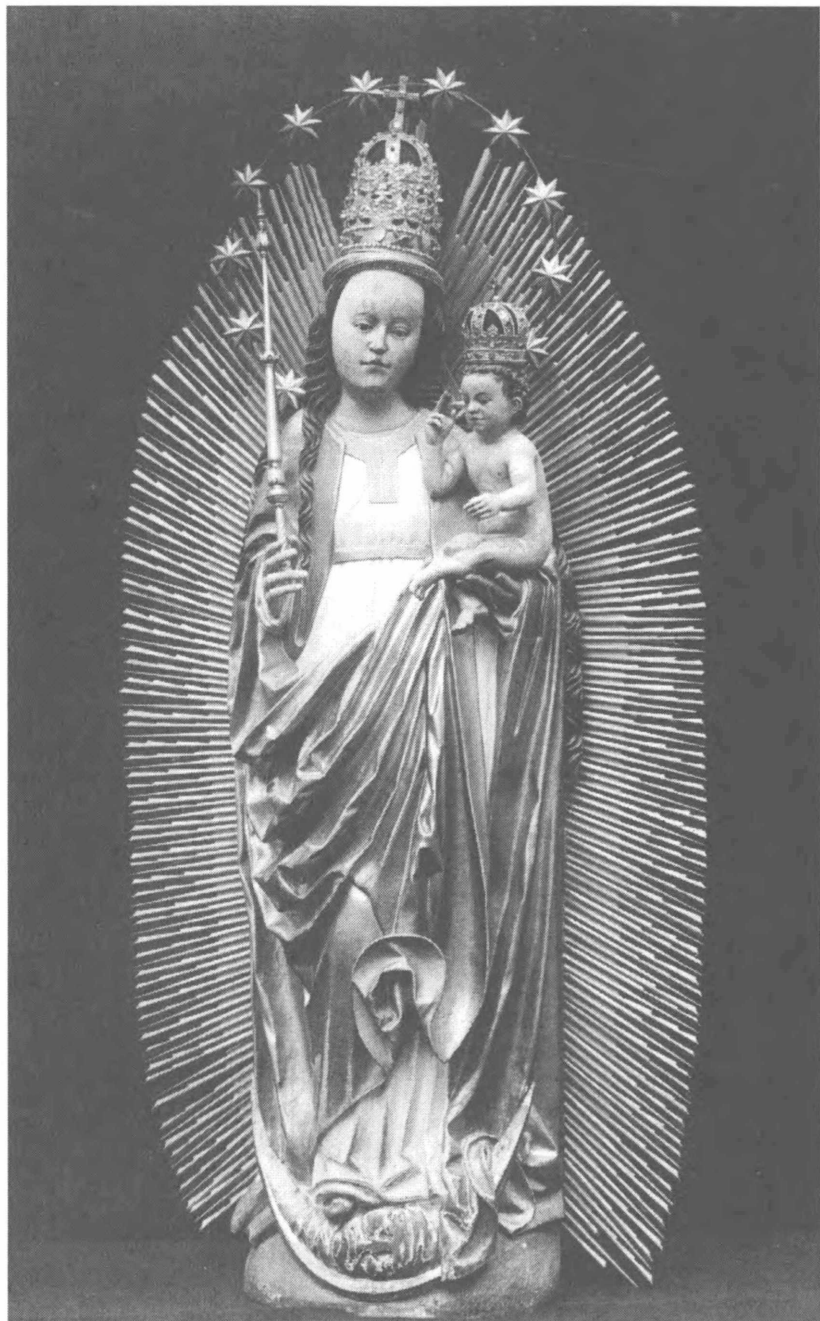

21. Csíksomlyói emlék. Szent Ferenc Hírnöke, 1903.

22. A csíksomlyói kegyzsobor Vámszer Géza által faragott másolata, 1939.

23. A Szűz Mária-szobor képeslapon. Aladics Zoltán, 1935.

24. Szűz Mária szobra a kegytemplomban. S. G. 1937.

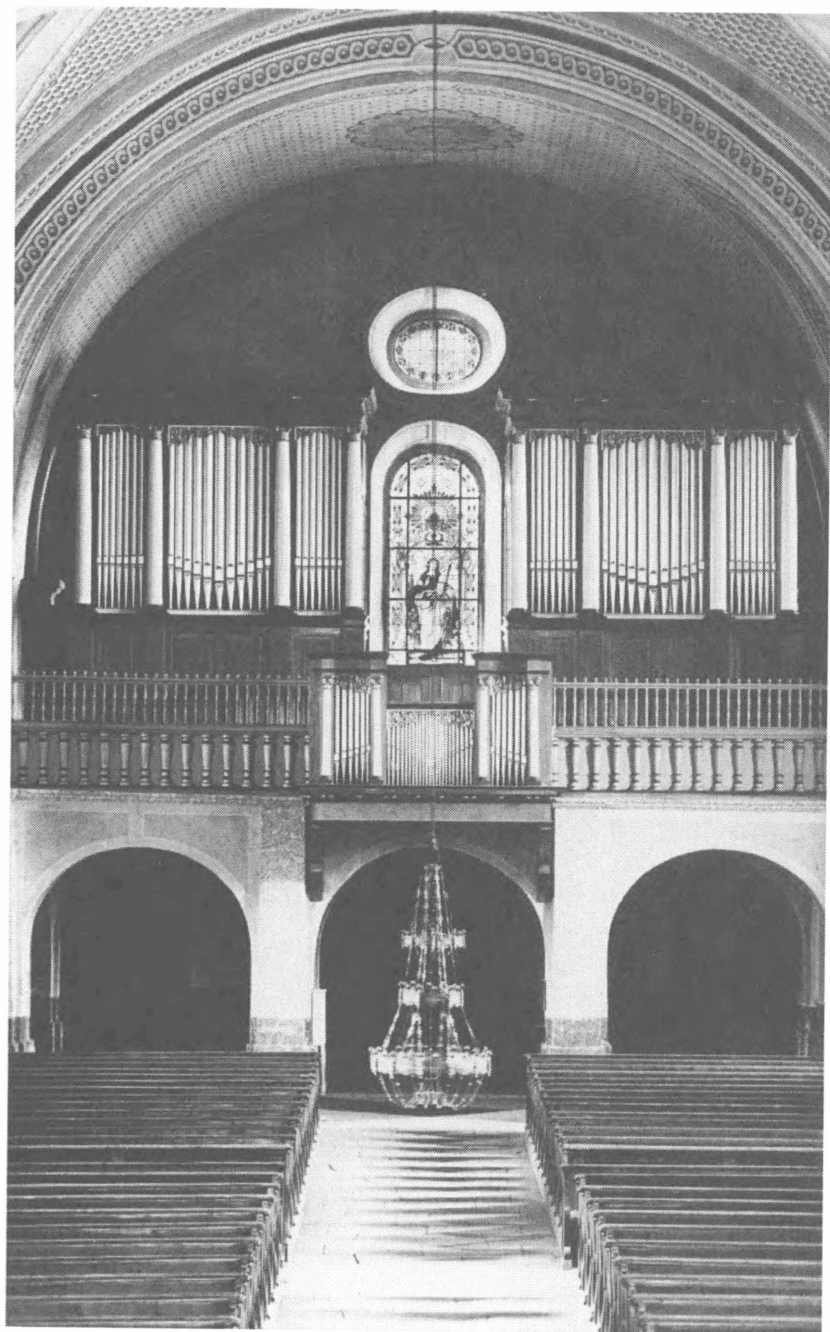
25. A kegytemplom oltára Csíksomlyón. A Mária-szobor koronája körül virág- vagy villanyfüzér, Jézus alakján ráadott sötét ruha látszik.

26. A kegytemplom belseje. Aladics Zoltán, 1935. A padosor hátulján felirat: „Férfiak padosora”.

27. A csíksomlyói kegytemplom Szent Antal-mellékoltára. Aladics Zoltán, 1935.

28. A csíksomlyói kegytemplom új orgonája. Aladics Zoltán, 1935.
Az orgonát 1931-ben építették.

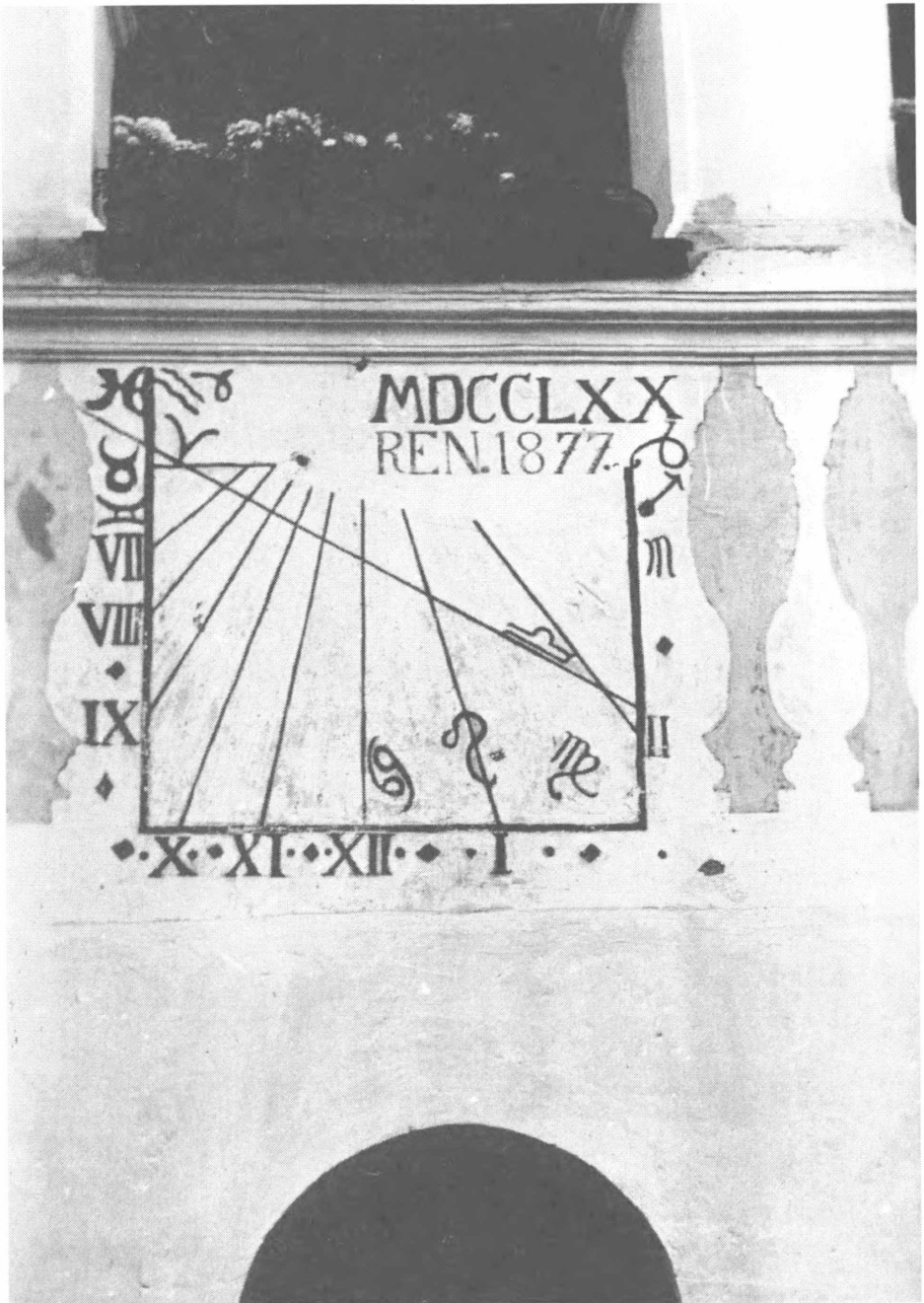
29. Füstölők a csíksomlyói ferencesek rendházában. K. Sebestyén József, 1929.

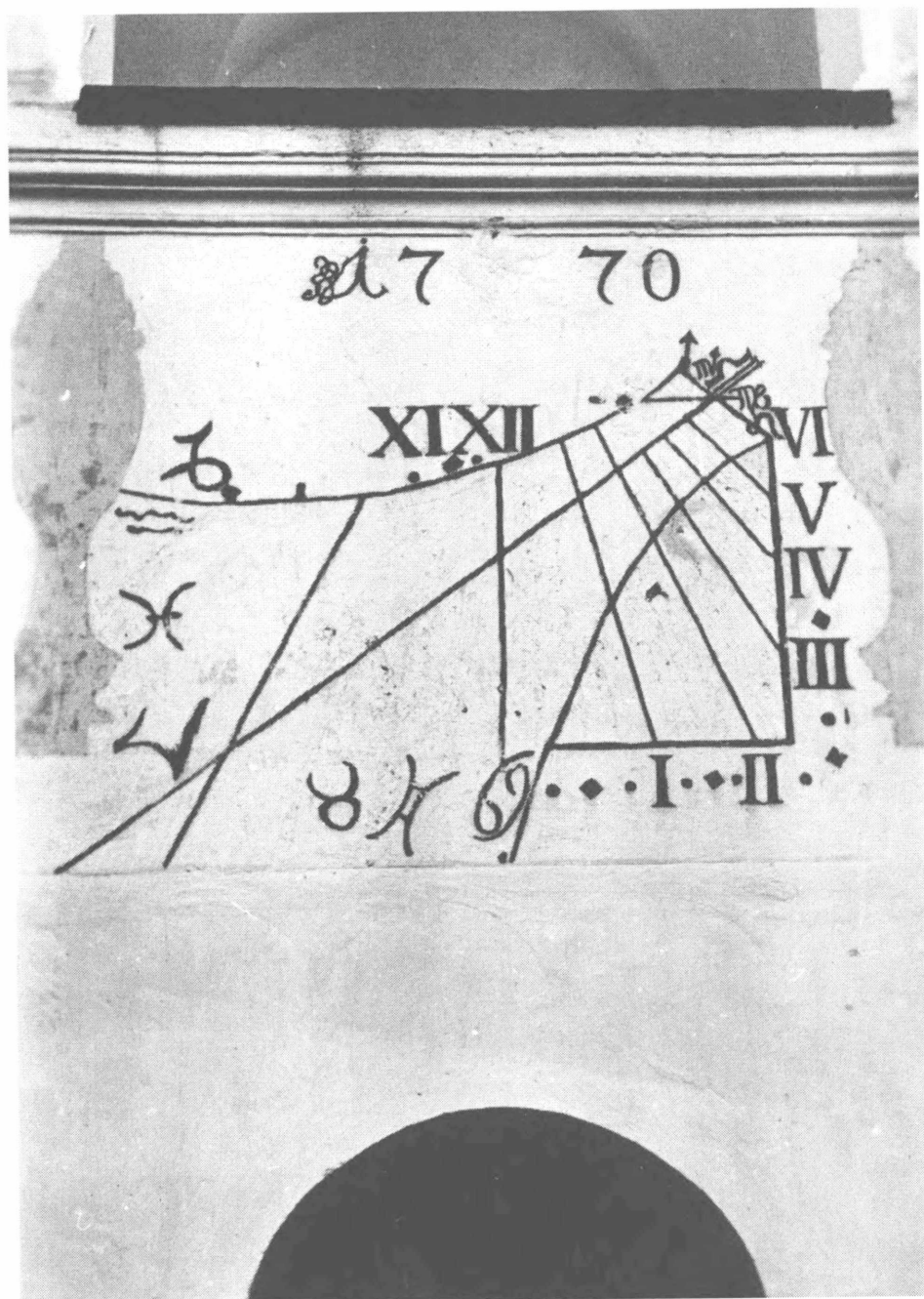
30. A csíksomlyói kegytemplom belseje. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek.

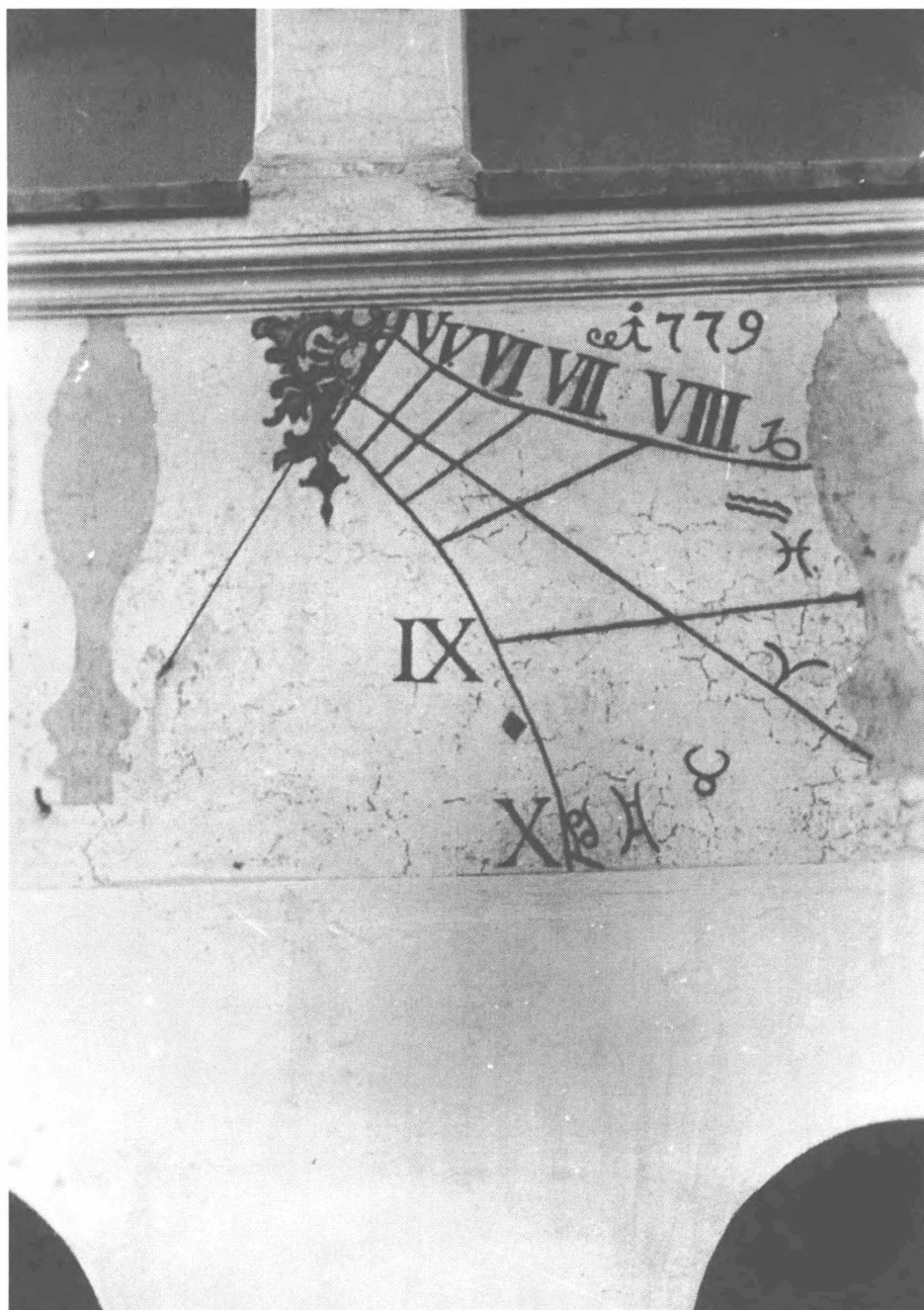
31. Kelyhek és kereszt a csíksomlyói ferencesek rendházában. K. Sebestyén József, 1929.

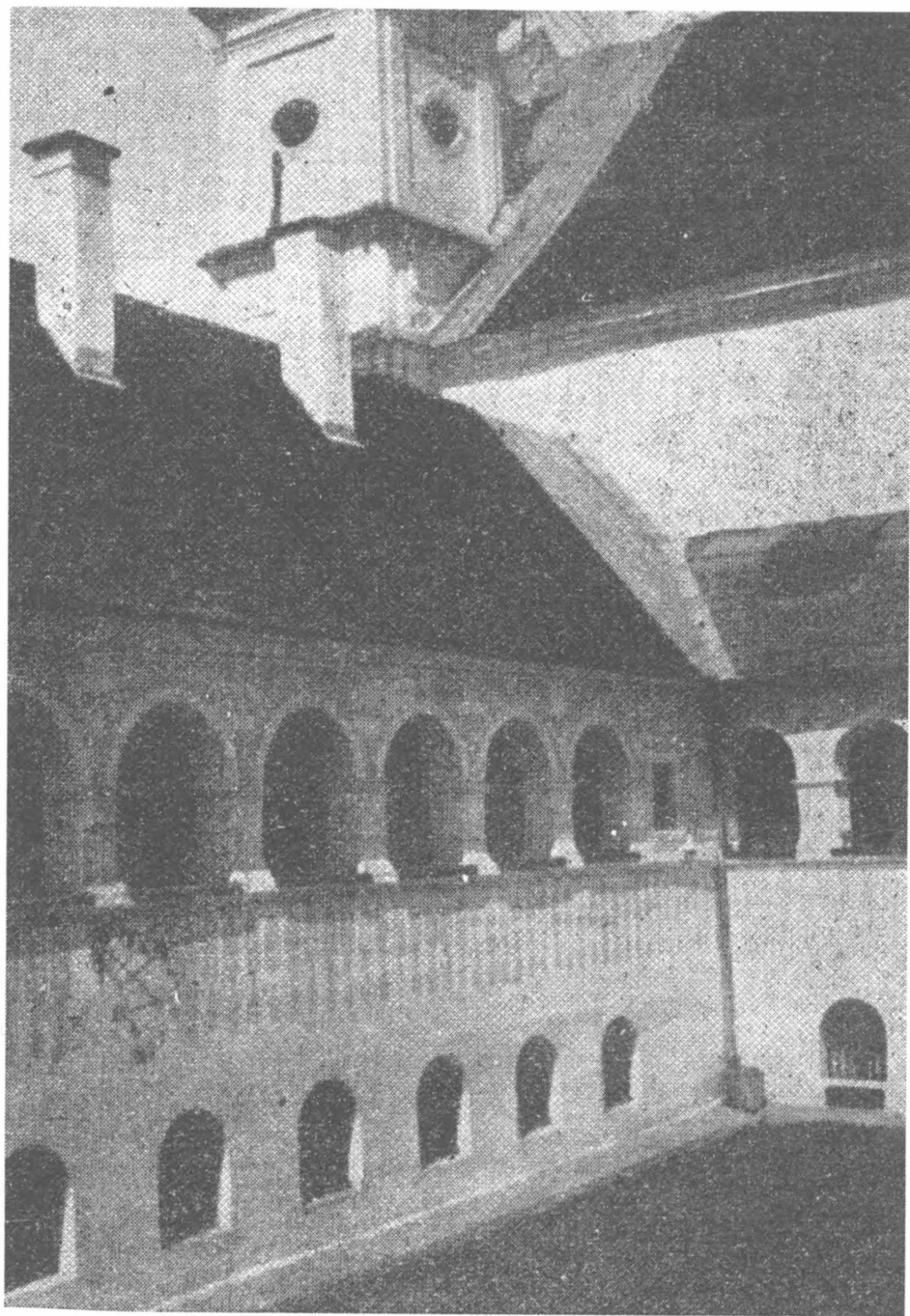
32. A csíksomlyói ferences rendház udvara, az északi szárnyon napórával.
Zsabokorszky Jenő, 1940. A boltívek még nincsenek beüvegezve.

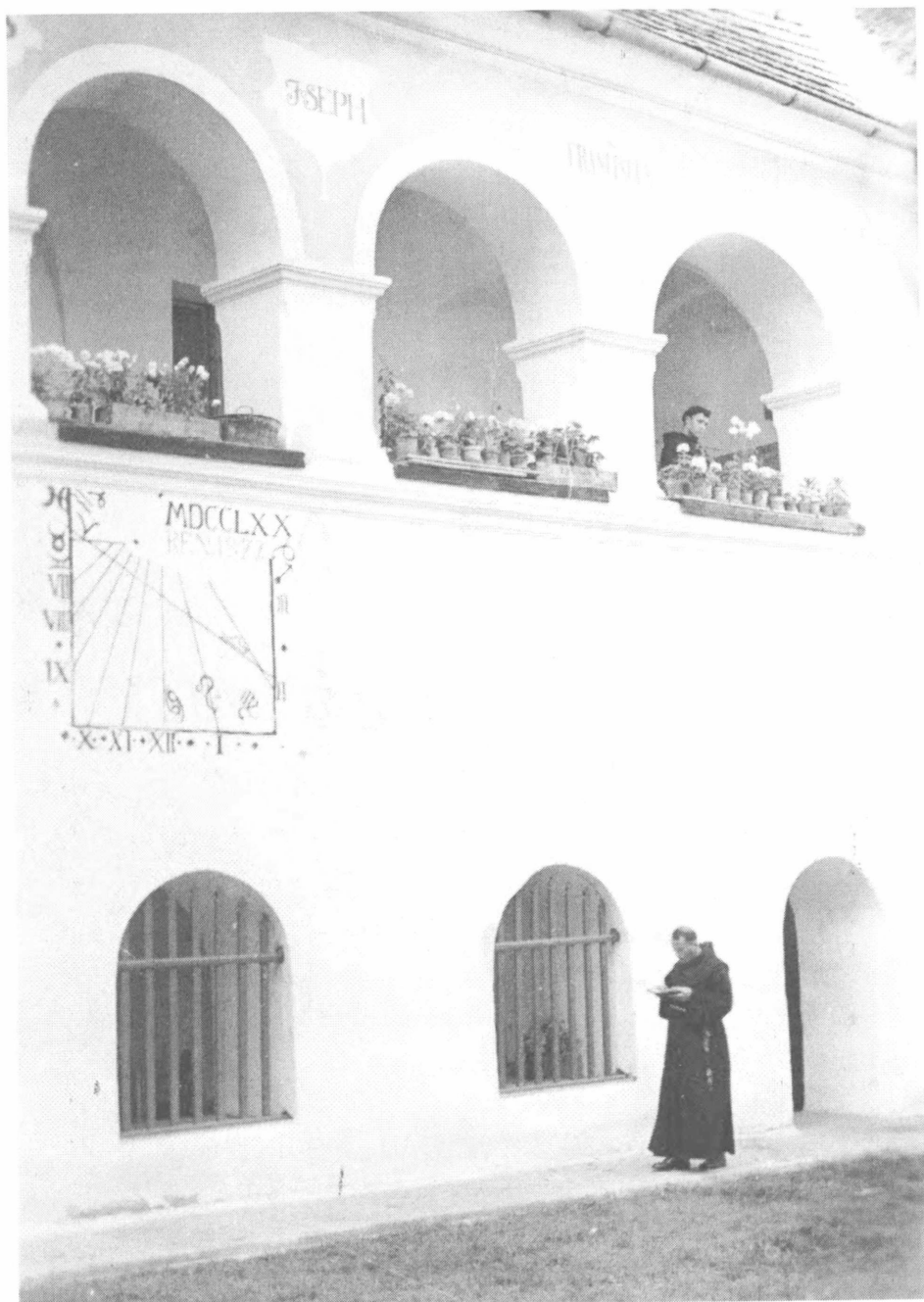
33. Napóra a ferences rendház udvarán 1770-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940.

34. Napóra a ferences rendház udvarában 1779-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940.

35. „A csíksomlyói ferences rendház belső folyosója”. Újságfotó, 1941.

36. „A csíksomlyói ferencendi barátok zárdájának udvara a napórával”.
Zsabokorszky Jenő, 1940. A folyosó még nyitott, alul rácsozott.

37. „Ferences barát a csíksomlyói zárda udvarán.” Zsabokorszky Jenő, 1940.

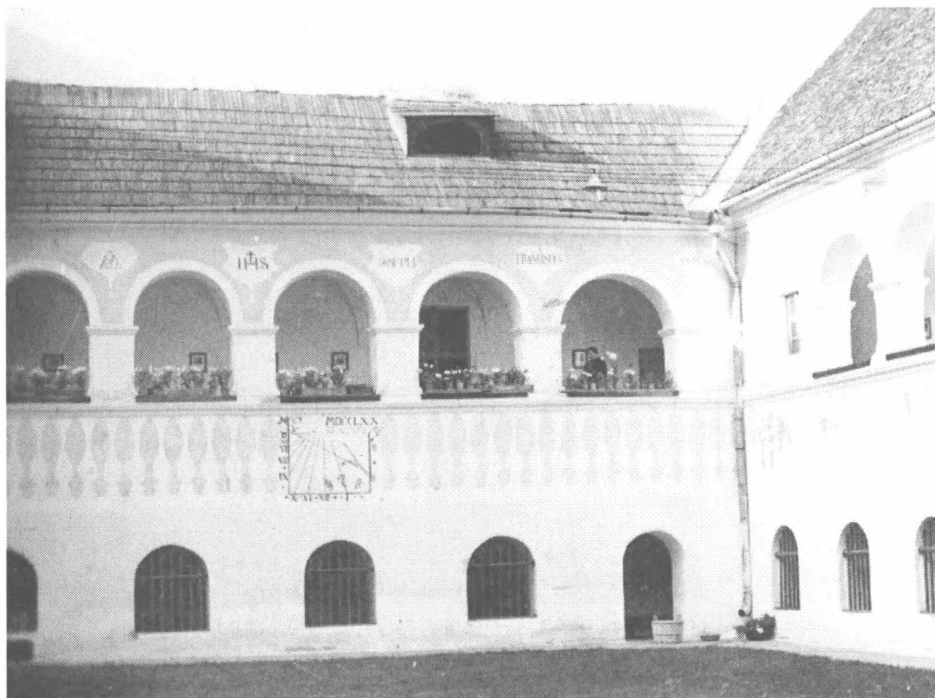

38. „Fiatal ferences barát a csíksomlyói zárda emeleti folyosóján.” Josef Fischer, 1933.

39. „Fiatal ferences barát a csíksomlyói zárda emeleti folyosóján.” Josef Fischer, 1933.

40. A csíksomlyói ferences rendház udvara, az északi szárnyon napórával.
Zsabokorszky Jenő, 1940. A boltívek még nincsenek beüvegezve.

41. „Ferences barátok zsákba gyűjtik saját termesztésű pityókájukat.”
Zsabokorszky Jenő, 1940. Kosárból és vödörből öntik a zsákba.

42 Ferences barátok tehénfogattal szántanak. 1940 k.
Kalapban és habitusban dolgoznak a mezőn.

43. „Ferences barátok zsákba gyűjtik saját termesztésű pityókájukat.” Zsabokorszky Jenő, 1940.

44. „A csíksomlyói ferencesek az érett kalászek között”. Újságfotó, 1939.

45. „Aratók Csíksomlyó határában.” Aladics Z. 1933.
A marokszedők mellett nem látni kaszást; lehet, hogy ők arattak sarlóval.

46. „Csíksomlyó, búcsú. Árvaház, Szt. Péter-templom.” Aladics, kb. 1935.
A felvétel a templom tornyából készülhetett.

Csíksomlyó

Árvaház

47. Az egykori gimnázium, utóbb árvaház épülete Csíksomlyón. 1940-es évek eleje.

48. „Borvízért járó gyerekek, Csíksomlyó.” Vámszer Géza, 1931.

49. A borvízkút Csíksomlyón. 1940-es évek eleje.

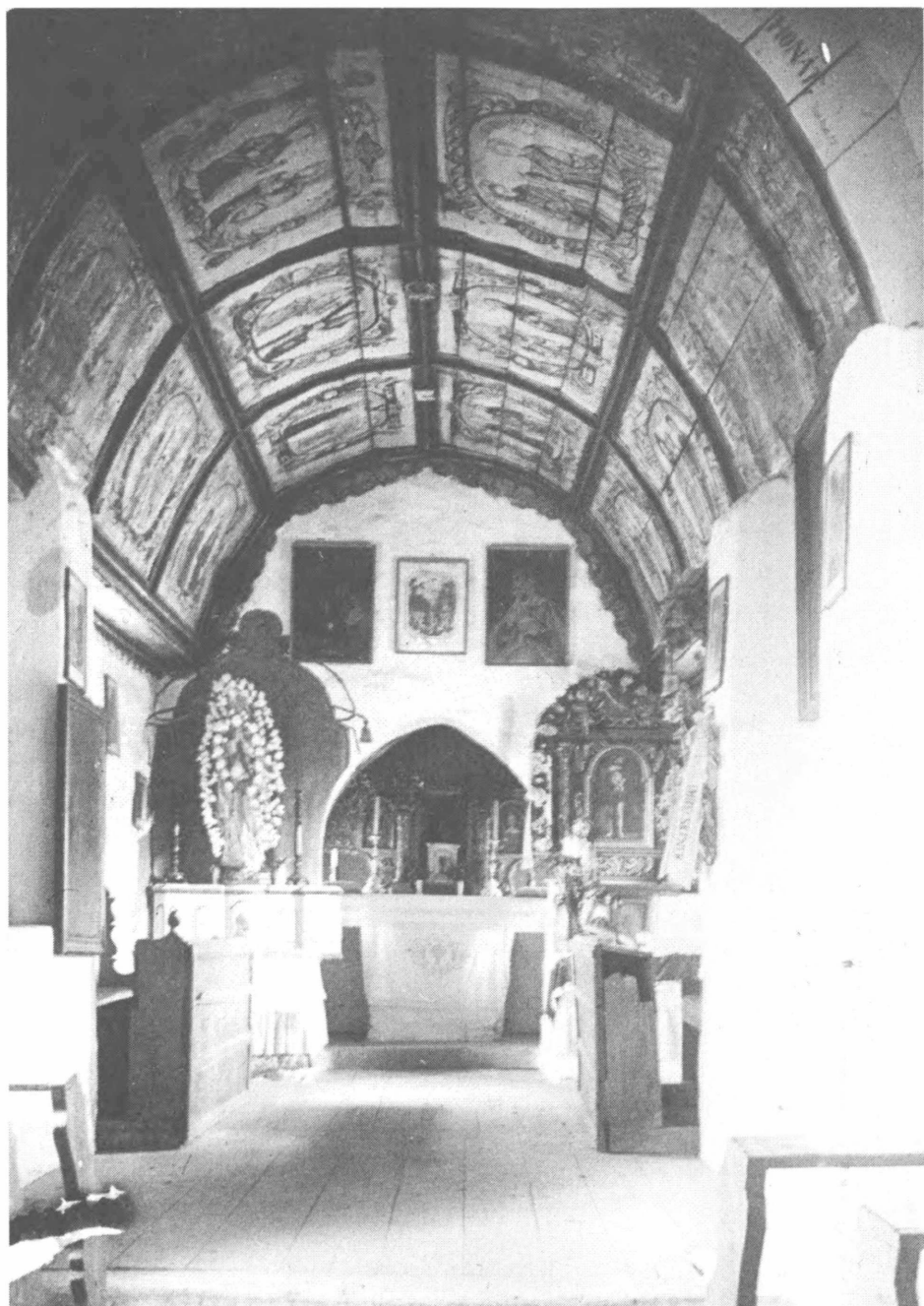
50. A Szenvedő-kápolna a Kis-Somlyó hegyen. Aladics Zoltán, 1937.

51. A Szenvedő-kápolna a Kis-Somlyó hegyen, emlékkereszttel. Aladics Zoltán, 1937.
A férfiak nem búcsús zarándokok.

52. A Salvator-kápolna. Vámszer Géza, 1931.
A bejárat előtt kereszt végű botjával, csuhában a remete áll.

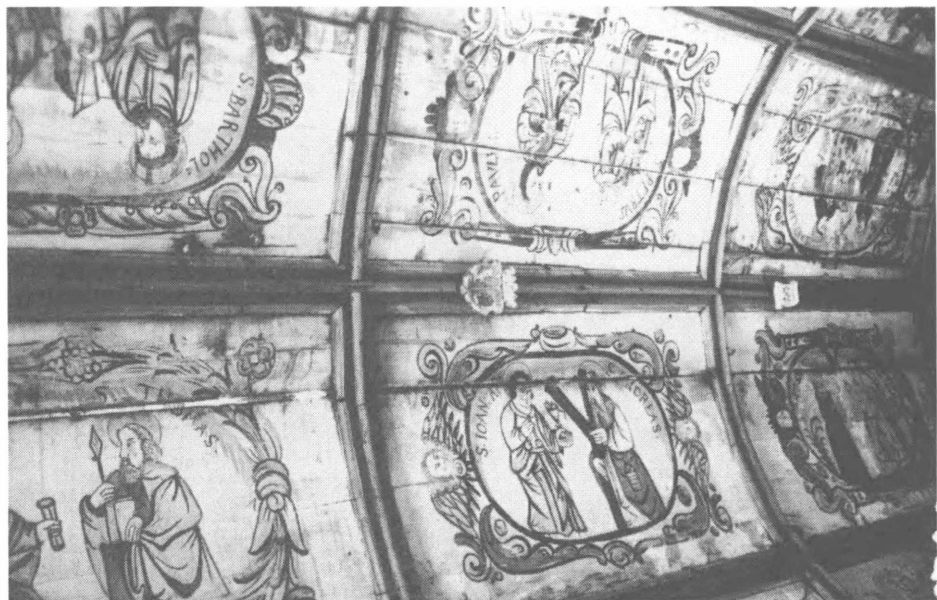
53. A Salvator-kápolna belseje. Vámszer Géza, 1933.
A térdelő Krisztus-szobor a jobb oldali mellékoltáron van.

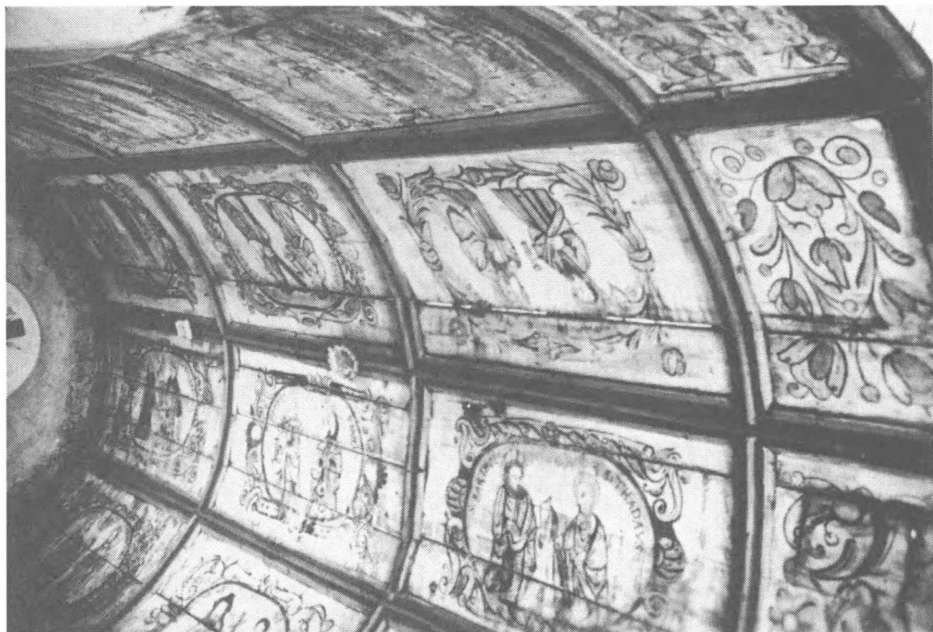
54. A Salvator-kápolna belseje. Vámszer Géza, 1935.
Az oldalsó padokban imádkozó emberek térdelnek.

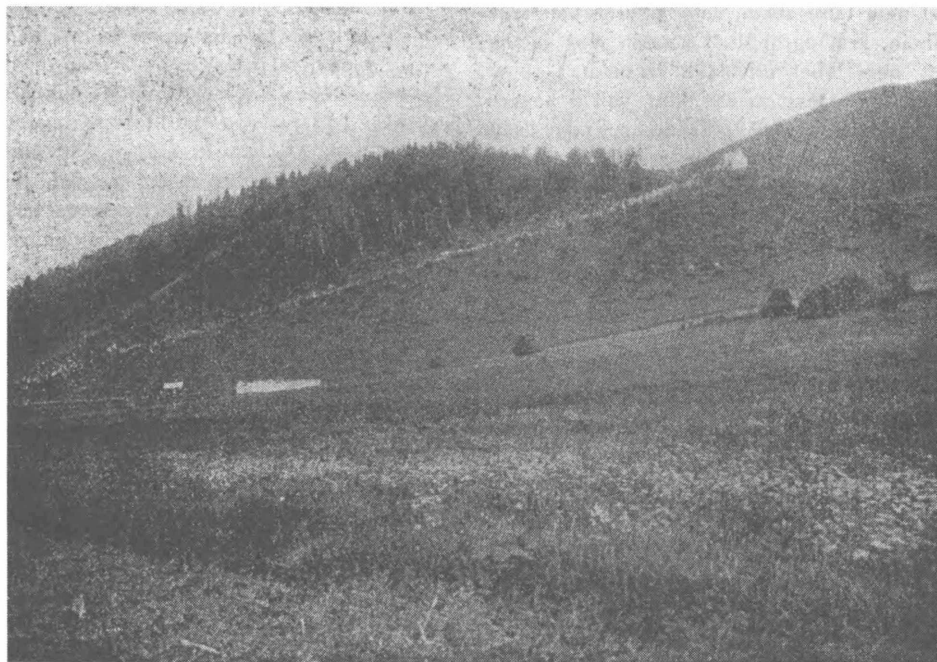
55. A Salvator-kápolna belső részlete. Babós Imre, 1966.

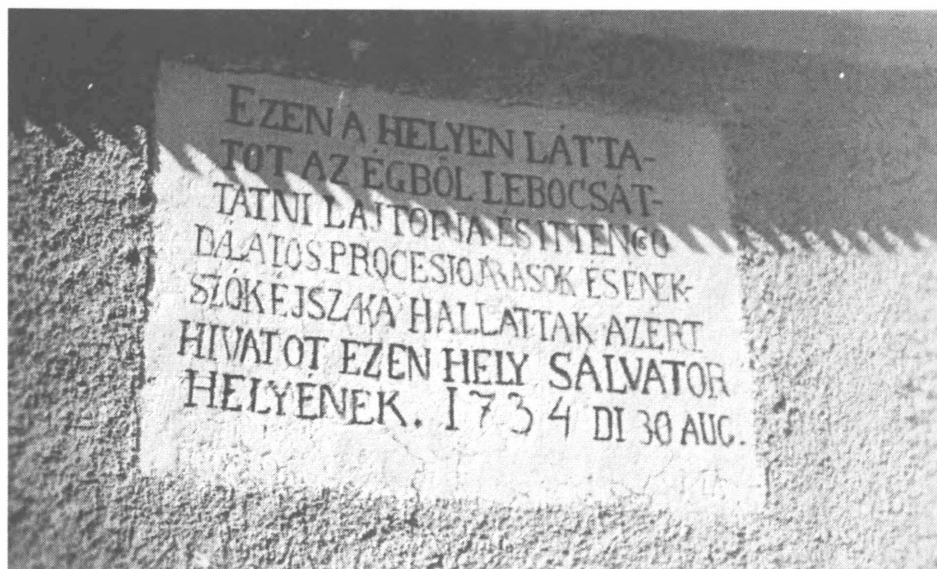
56. A Salvator-kápolna festett mennyezetének részlete.
Babós Imre, 1966. Apostol-alakok látszanak.

57. A Salvator-kápolna festett mennyezetének részlete. Babós Imre, 1966.
Apostol-alakok látszanak.

58. „A csíksomlyói pünkösdi körmenet (processio) felvonulása a kegytemplomból a Szent Antal kápolnához.” Újságfotó, 1923.

59. Felirat a Salvator-kápolna külső oldalfalán 1734-ből. Zsabokorszky Jenő, 1940.

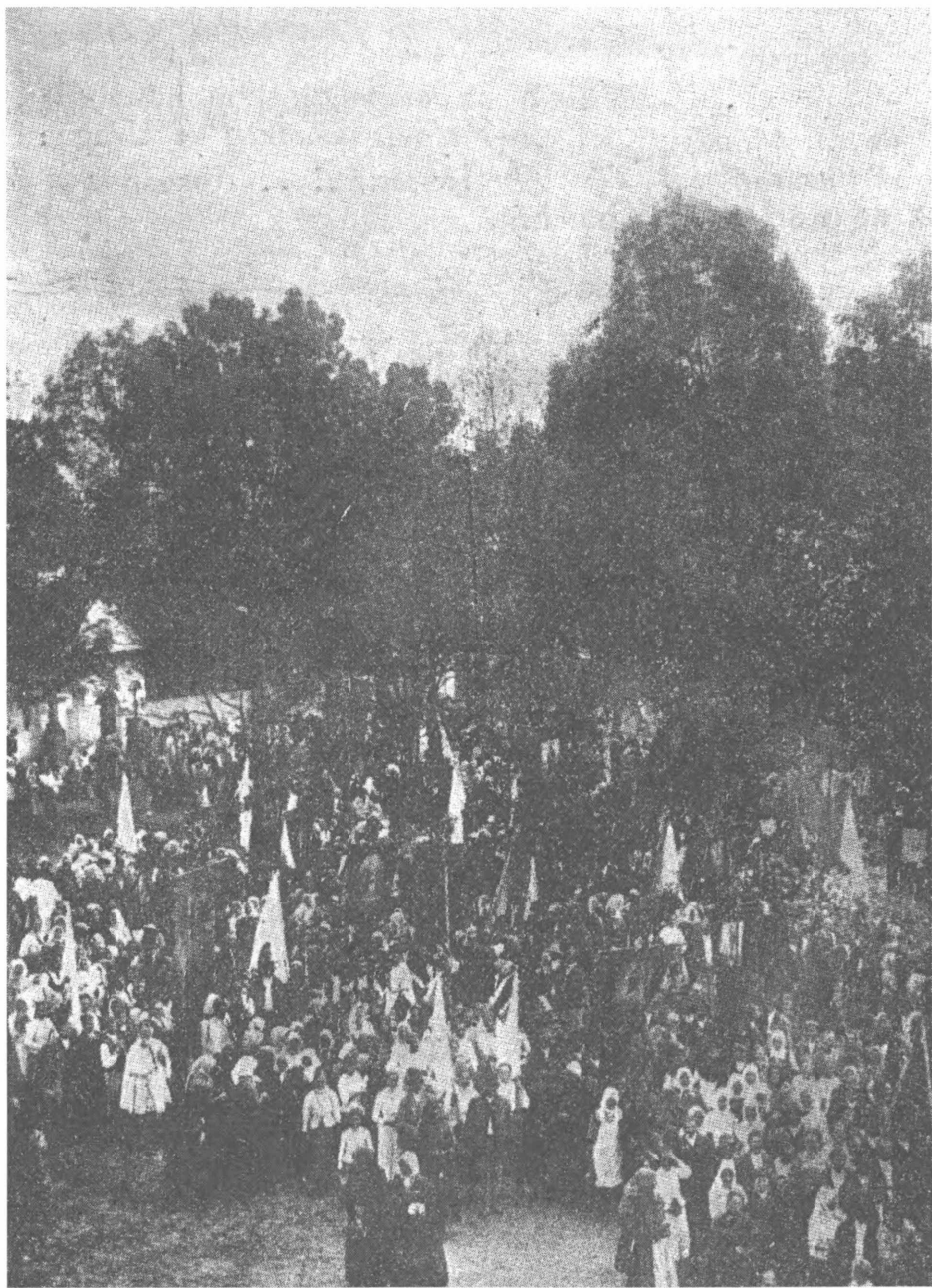

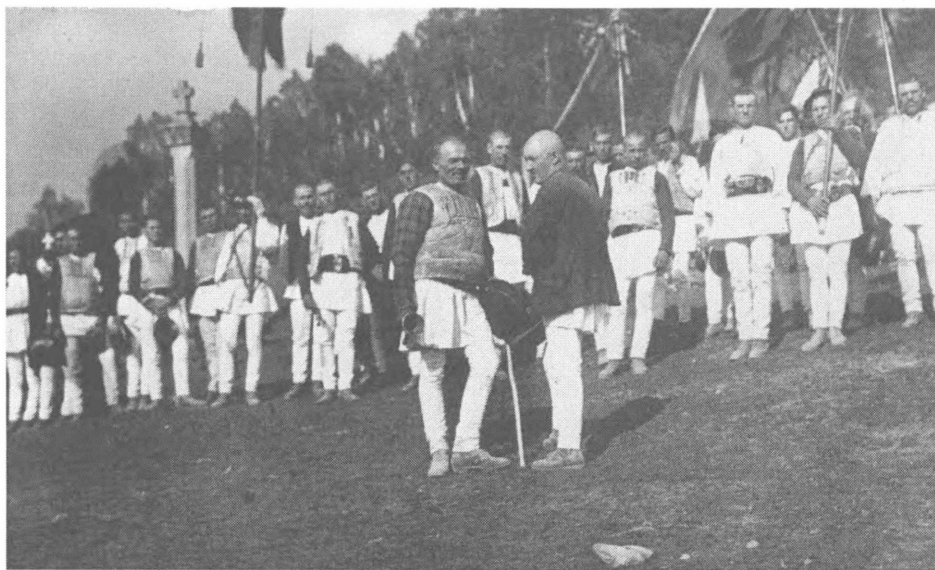
60. „A bukaresti magyar katolikusok első búcsújárása Csík-Somlyóra 1900. Pünkösöd ünnepén. A Szent István Király egyesület” új kereszt lobogója és a „Rom. kath. gyermek segély egyeslet” zászlója alatt. Vezettek: Bálinth János, magyar missionárius lelkész és Boga Tamás, társ. elnök. Lobogó keresztanyák: Boga Tamásné és Farkas Ignácné úrnők. Koszorús leányok: Nagy Irén és Ütő Karolina kisasszonyok.” Újságfotó, 1900.

61. „A társulat alapítási eszméjének kezdeményezői.” Balról jobbra: „Meskó János, az alapítás fáradhatatlan munkása; egyhangúan választott alelnök; Bálinth János, r.k. miss. Lelkész, igazgató. – Mihály Antal A kereszt lobogó első hordozója a szent hegyen. Az ő hajlékában jött szóba először a búcsújárás eszméje. – Boga Tamás az alakuláskor egyhangúlag választott elnök.” Újságfotó, 1900.

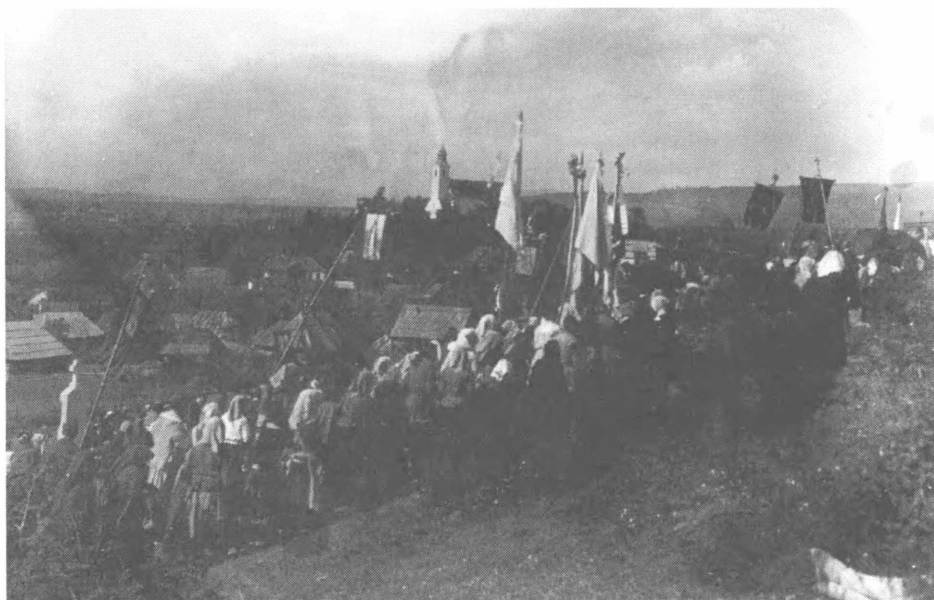
62. „Részlet a pünkösdi csíksomlyói búcsúról. Keresztek a templom előtt.” Újságfotó, 1923.

63. „Gyimesi csángó csoport a csíksomlyói búcsún.” K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.

64. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
Nyíltan látszik a Jézus-hágó alsó része.

65. Püünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
A körmenet egyik szakaszának indulását látjuk, háttérben a Péter-Pál-templommal.

66. Püünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
A körmenet visszaérkezik a hegy aljába.

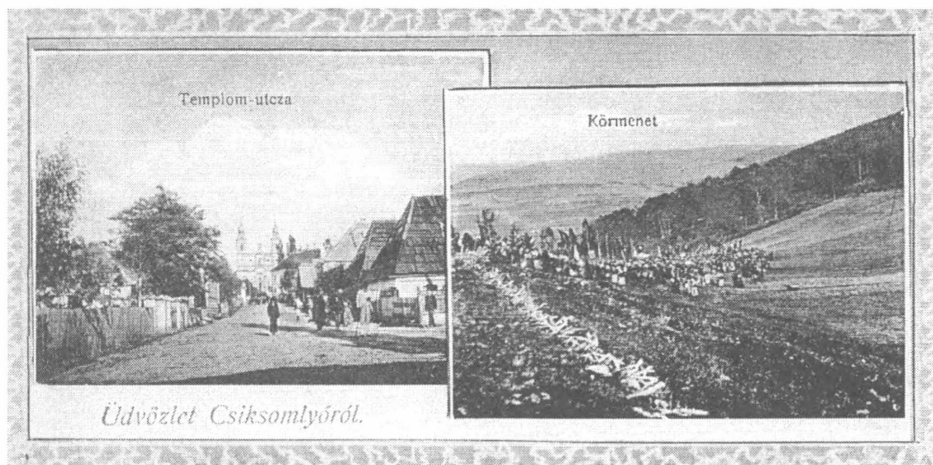
67. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
A körmenet lefelé vonul a Szent Antal kápolna felől a hagyományos útvonalon.

68. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7. A körmenet végén
kis csoportokban gyülekeznek az emberek. Középen gyimesi csángók csoportja.

69. Pünkösdi búcsú Csíksomlyón. K. Sebestyén József, 1930. VI. 7.
A körmenet végeztével szétszélednek az emberek.

70. „Üdvözlét Csíksomlyóról: Templom utca, Körmenet.” Képeslap 1905 körül.

71. „Moldvai csángó asszony a leányával Csíksomlyón. Josef Fischer, 1934. pünkösöd.”

72. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával 1934-ben.”

Josef Fischer, 1934.

73. „Imádkozó moldvai csángók kőkereszt alatt a csíksomlyói búcsún.”
Josef Fischer, 1932. A háttérben a Péter-Pál-templom látszik.

74. „Moldvai csángók egy fakereszt alatt”. Csíksomlyó, Kálvária hegy, Josef Fischer, 1936.
Asszonyok, lányok öten imádkoznak.

75. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934.
Az asszony megcsókolja a keresztet a persely fölött.

76. „Imádkozó moldvai csángó asszonyok az 1932-ös csíksomlyói búcsún.” Josef Fischer, 1932.

77. „Moldvai csángó asszonyok Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1932. pünkösöd.

78. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül. Zsabokorszky Jenő, 1940.

79. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül.
A lányok kezében rózsafüzér van. Zsabokorszky Jenő, 1940.

80. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül.
Felértek a Szent Antal-kápolnához. Zsabokorszky Jenő, 1940.

81. A hegyen felfelé tartó búcsúszok egy ferences körül. A Salvator-kápolnánál álló kőkeresztnél letérdelnek. Zsabokorszky Jenő, 1940.

82. A hegyen felfelé tartó búcsúsok egy ferences körül.
Ima után folytatják útjukat. Zsabokorszky Jenő, 1940.

83. Imádkozó lányok a Salvator-kápolna előtti kőkeresztnél. Zsabokorszky Jenő, 1940.

84. „A csíksomlyói Salvator-kápolna előtti kőkereszt a rendfőnökkel.”
Zsabokorszky Jenő, 1940. ősz. A ferences talán Sándor Vitális (?).

85. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.”
Josef Fischer, 1934. A Salvator-kápolna előtt térdelve imádkoznak a zászlók körül.

86. Búcsúsok a keresztút aljában, felfelé indulnak a Jézus hágóján.

87. A körmenet lefelé indul a Salvator-kápolnától. 1940-es évek.
A lobogókon kívül nemzeti zászlót is visznek.

88. A körmenet résztvevői a labarummal a Salvator-kápolna előtt. 1940-es évek.

89. A körmenet lefelé indul a Salvator-kápolnától. 1940-es évek.
A lobogókön kívül nemzeti zászlót is visznek.

90. A körmenet a labarummal visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán, 1940-es évek.
A facigerek díszruhában vannak, a körmenetben sisakos katonák is vonulnak.

91. „Facigerek a laboriummal”. Az egykori diákok idős korukban újra beöltöztek egykori ruhájukba. 1940. – Csíki Székely Múzeum. (Vö. Kardos, 1941)

92. A körmenet visszaér a templomhoz. Aladics Zoltán, 1940-es évek.
A lányok visszanéznek a fotósra.

93. „Mária nevenapján a csíki székelyek hálaadó körmenetre sorakoznak fel a csíksomlyói kegytemplom előtt.” Újságfotó, 1940.

94. A feldíszített csíkszeredai vasútállomás. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

95. Ünnepi felvonulás Csíkszeredában.
Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

96. Ünnepi felvonulás a Szék útján. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

97. Ünneplő sokaság a kegytemplom mögött. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

98. Az ünnepi körmenet visszatér a kegytemplomhoz.

99. A kereszthalják hazafelé tartanak a kegytemplomtól. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

100. Nemzeti zászlóval hazafelé tartó keresztalja. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

101. Ünnepi zászlókkal hazafelé tartó búcsúsok. Aladics Zoltán, 1940. szeptember.

102. „A pünkösdi búcsún Csíksomlyón részt vett Hóman Bálint dr. kultuszminiszter is.”
Az árvaház előtt haladnak a körmenetben, tűző napon. Újságfotó, 1941.

103. „Székely leányok, akik kereszteltek alatt jöttek el Felcsíkból a nagygyűlésre,
a klastrom előtti téren egy kis pihenőt tartanak.” Ilyen lehetett a pihenő a pünkösdi ünnep
idején is. Újságfotó, 1939.

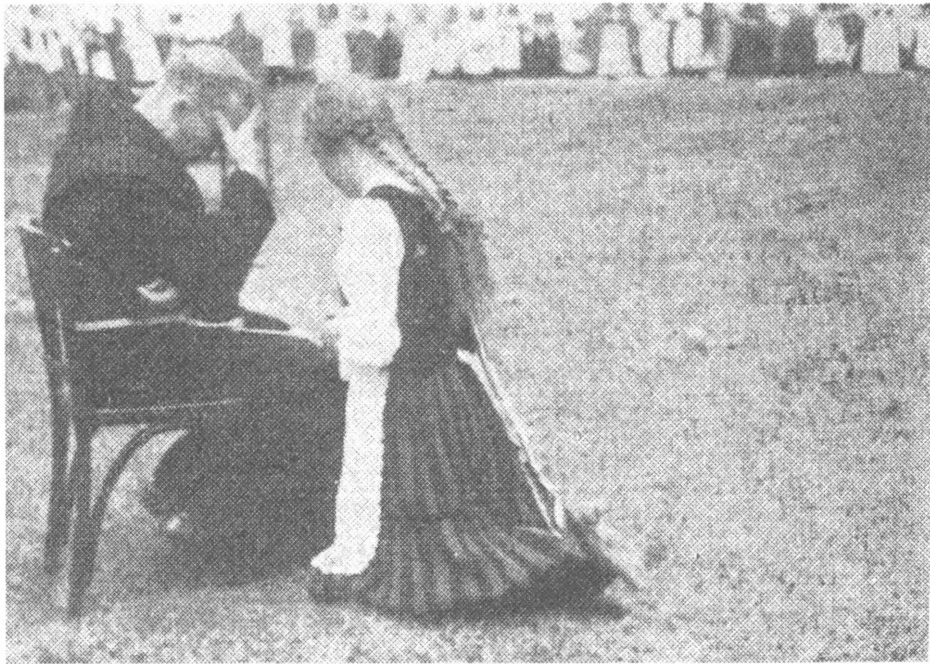
104. „Székelyi Majláth Gusztáv Károly gróf, erdélyi püspök”
1900 körül, amikor sokat járt Csíksomlyóra.

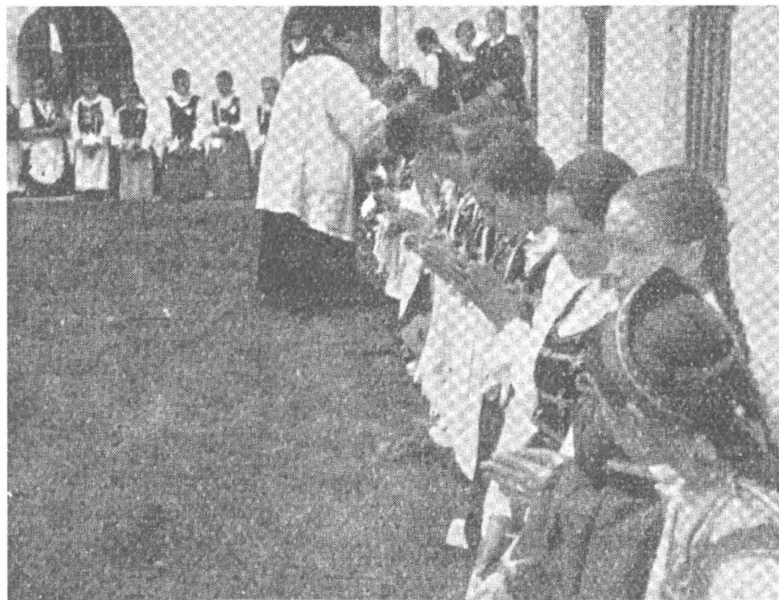
105. „Ezer székely leánynap Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1933.
A Székház mellett van felállítva a színpad, ahol közönség előtt táncolnak a csoportok.

106. „Ezer székely leánynap Csíksomlyón.” Josef Fischer, 1933.

107. „Gyóntatás az ezer székely leány napján a kolostor négyszögében.” P. Deéry I., 1940.
Általános szokás volt a szabadtéri gyóntatás.

108. „Áldoztatás az ezer székely leány napon a kolostor négyszögében.” P. Deéry I., 1940

109. Kóberes szekerek csoportja a csíksomlyói búcsún. Vámszer Géza, 1936.

110. Emberek csoportja a felállított körhinta körül. 1940-es évek.

111. „Csíksomlyói kegytemplom, sátorosor, pünkösdi búcsú.” Josef Fischer, 1934.

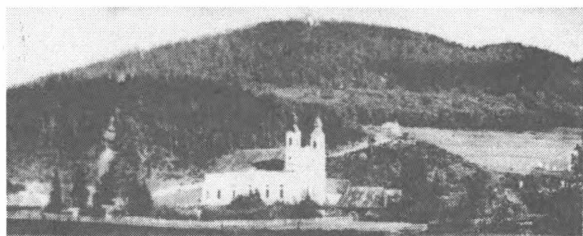

112. „Moldvai csángók a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmával.” Josef Fischer, 1934.

113. Csíksomlyó a Kálvária-hegyről. Háttérben a Hargita.
Zsabokorszky Jenő, 1940. – KJNT Archívuma

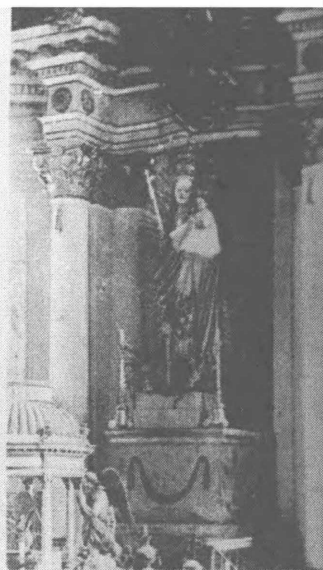

Csíksomlyó látképe

A kegytemplom

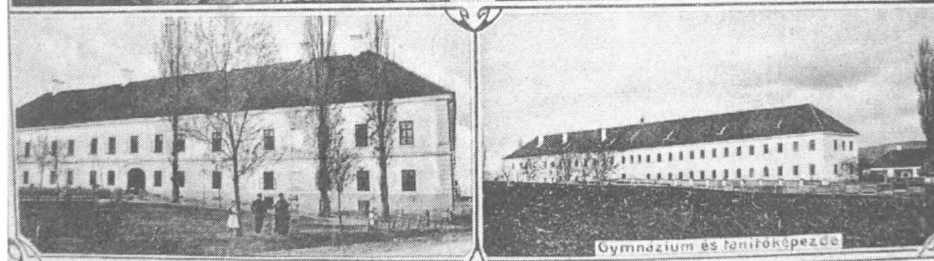
Csodatevő sz. Mária

Csíksomlyói emlék

114. „Csíksomlyói emlék. Csíksomlyó látképe. A kegytemplom. Csodatevő sz. Mária.”

Főút

Gymnázium és tanítóképezde

115. Csíksomlyói képeslap. „Főút, Gymnázium és tanítóképezde, Székház.” 20. sz. eleje.

116. Búcsúsok csoportja a hegy aljában. Megpihentek a körmenet után a zászló körül, némelyek a cipőjüket is levetették.

X 101718

Könyvünk a csíksomlyói pünkösdi búcsújárás múltjáról szól, elsősorban néprajzi-antropológiai nézőpontból. Átfogó és részletes képet ad a pünkösdi búcsújárás évszázadokat átívelő történetének a kezdetektől 1949-ig tartó hagyományos szakaszáról. Attól kezdve a tilalmak negyven évre szinte „bezárták” a magánjátatosságok körébe a búcsújárást, de a diktatúra bukása után annak látványos újjáéledésére került sor. A könyv sok éves munka eredménye, a szakirodalomban a téma első összefoglalása. Forrásként főként régi írások szolgáltak: adatközlések és levéltári iratok mellett jelentős szerepet kapott az 1850 és 1949 közötti sajtó, tucatnyi újság számos évfolyamának jórészt ismeretlen cikke. A kötetet csaknem 120 egykorú fénykép illusztrálja, nagyobb részük eddig közöletlen volt, archívumokból származik. Az eredmények számos ponton új megvilágításba helyezik eddigi ismereteinket a csíksomlyói búcsújárásról.

A szerző, Mohay Tamás (1959) néprajzkutató, az ELTE BTK Néprajzi Intézetében a Tárgyi Néprajzi Tanszék egyetemi docense. A paraszti gazdálkodással, migrációval, társadalommal, vallásossággal foglalkozó tanulmányai folyóiratokban, tanulmánykötebekben jelentek meg. Korábbi könyvei: *Egy naplóíró parasztember* (1994), *„Szelíd kezében csillagok” Jelenits Istvánnal beszélget Mohay Tamás* (2005), *Töredékek az ünnepről* (2008).

ISBN 978 963 236 170 3

3500 Ft

9 78 9632 361703

L'Harmattan